

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
EVANGELICKÁ TEOLOGICKÁ FAKULTA

**Svatyně v Tel Aradu ve světle
nejnovějších kultických nálezů
v oblasti Judského království**

Disertační práce

Mgr. David Rafael Moulis

Katedra Starého zákona
Vedoucí práce: doc. Filip Čapek, Th.D.
Studijní program: Teologie P6141
Studijní obor: Biblická teologie

Praha 2017

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto disertační práci s názvem „*Svatyně v Tel Aradu ve světle nejnovějších kultických nálezů v oblasti Judského království*“ napsal samostatně a výhradně s použitím uvedených pramenů.

Souhlasím s tím, aby práce byla zveřejněna pro účely výzkumu a soukromého studia.

V Praze dne 15. března 2017

David Rafael Moulis

Bibliografická citace

Svatyně v Tel Aradu ve světle nejnovějších kultických nálezů v oblasti Judského království: disertační práce / David Rafael Moulis; vedoucí práce: doc. Filip Čapek, Th.D. -- Praha, 2017. -- 163 s.

Anotace

Předložená disertační práce srovnává svatyni z Tel Aradu s dalšími judskými městy (Beer Šeba, Lakíš, Chirbet Qeiyafa, Tel Moca a Tel Chalíf), ve kterých byly nalezeny doklady o existenci náboženského kultu v průběhu doby železné IIa–b. Ke správnému a komplexnímu zrekonstruování podoby kultu v Aradu, potažmo Judsku ve světle nejnovějších archeologických nálezů je nutné pracovat i s epigrafickými památkami z lokalit Kuntillet Adžrud, Chirbet el–Qóm, Chirbet Bét Lej a artefakty, které jsou nalézány napříč Judskem a jsou spojeny s lidovou náboženskou praxí.

První doklady judského kultu pocházejí již z přelomu 11. a 10. století př. Kr. (Chirbet Qeiyafa), ale většina oficiálních i neoficiálních kultických míst je datována až do 8. století př. Kr. Ještě ve druhé polovině téhož století byla náboženská centra odlišným způsobem zrušena a někde i zcela odstraněna.

Stále se rozrůstající soubor materiální kultury je možné využít k zodpovězení dílčích otázek a ke kritickému zhodnocení interpretací z minulých desetiletí.

Autor se v práci táže, zda aradský kult vykazuje vlivy cizích kultur, zda jde o oficiální anikonický kult, kde se předpokládá výhradní uctívání Hospodina a také zjišťuje, jak se liší, nebo naopak shodují nálezy z vybraných judských měst. Dalším cílem práce je zjistit také to, proč v Aradu zůstala svatyně i s vybavením „zakonzervována“ a nebyla zcela zničena pod vlivem kultických reforem ke konci 8. století př. Kr. V neposlední řadě je potřeba najít odpověď na otázku, jak přesně proběhly kultické změny ve zkoumaných judských městech v době železné II.

Klíčová slova

Tel Arad, archeologie, Izrael, starověk, doba železná, svatyně, kult, Hospodin, Judsko, kultická reforma

Summary

The presented thesis focuses on the comparison of the Tel Arad sanctuary with other Judean archeological sites (Beersheba, Lachish, Khirbet Qeiyafa, Tel Moza, Tel Halif), where an archaeological evidence of cultic places from the Iron Age IIa-b was found. A realistic reconstruction of the Arad and the Judean cults in the light of the latest findings was possible only after a research of epigraphic materials from Kuntillet Ajrud, Khirbet el-Qom and Khirbet Beit Lei. The thesis also analyzes the smaller cultic artefacts which are connected to the popular religion.

The first evidence of the Judean cult dates back to the late 11th or early 10th century B.C.E. and was found in Khirbet Qeiyafa. Nevertheless, most of the findings are from the official legitimate and illegitimate cultic sites of the 8th century B.C.E. In the end, they were canceled by different rendition (e.g. they were abandoned, dismantled or buried under the layer of earthen fill).

Many of the archaeological sites are still under excavation, which means, that the collection of the material culture is going to be larger and significantly more varied. We can use these artifacts to reconstruct and understand ancient Judean cult. There is a high possibility that the new future findings will challenge original theories from the last decades.

The author of the thesis wants to answer the following questions, if the Arad cult indicates any foreign influences (Egyptian, Assyrian etc.), if YHWH was worshipped at this location and if it is possible to define it as an official and aniconic cult. The presented text also examines differences and similarities with Judean sites where cultic activity (e.g. shrines, cultic rooms, altars) was found. Last but not least, the thesis focuses on the motif of the religious reforms at the end of the 8th century B.C.E. The text questions why was the Arad sanctuary dismantled and partly buried and compares the religious changes in Arad to other Judean cities of Iron Age II period.

Keywords

Tel Arad, archaeology, Israel, ancient times, Iron Age, sanctuary, cult, YHWH, Judah, cultic reform

Poděkování

Děkuji mému školiteli doc. Filipu Čapkovi, Th.D., který byl ochoten vést tuto disertační práci a pomáhal s její realizací. Mé poděkování si rovněž zaslouží prof. ThDr. Martin Prudký (Evangelická teologická fakulta UK) za přínosné připomínky a rady; prof. Ze'ev Herzog, Ph.D. (Univerzita Tel Aviv), který se podílel výzkumu Tel Aradu a poskytl mi množství článků, fotografií a byl ochoten konzultovat celou řadu problémů; Shua Kisilevitzová, M.A. (Hebrejská univerzita v Jeruzalémě, Izraelský úřad pro starožitnosti), která byla tak laskava a zpřístupnila mi doposud nepublikované předběžné výsledky z jejího archeologického průzkumu na lokalitě Tel Moca, prof. Yosef Garfinkel, Ph.D. (Hebrejská univerzita v Jeruzalémě), který byl mým průvodcem po Aradu, kde ještě jako student odkrýval spodní kanaánské město; prof. Maren R. Niehoffová, D.Phil. (Hebrejská univerzita v Jeruzalémě), jež mi zajistila návštěvu Tel Aradu za účasti izraelských archeologů a historiků. Za materiály a odborné informace dále děkuji Dr. Razu Kletterovi (Helsinská Univerzita), prof. Israeli Finkelsteinovi, Ph.D. (Univerzita Tel Aviv), prof. dr. Klaasu A. D. Smelikovi (Univerzita v Gentu), Mgr. Kateřině Šaškové, Th.D. (Západočeská univerzita v Plzni) a Belle Gershovichové (Izraelské muzeum) za svolení prezentování mých fotografií z Izraelského muzea v Jeruzalémě. Poděkování za přečtení a korektury patří Mgr. Michaele Lubin, Mgr. Veronice Šířinové a Mgr. Haně Šubrtové. Za dlouholetou trpělivost a podporu děkuji své rodině.

Obsah

ÚVOD	8
STRUKTURA PRÁCE	9
CÍLE PRÁCE	10
1 DOSAVADNÍ BĀDÁNÍ	12
2 ARAD (עראד) – GEOGRAFIE A PŘEDSTAVENÍ LOKALITY	16
2.1 IDENTIFIKACE LOKALITY	17
2.2 PÍSEMNÉ ZÁZNAMY	17
3 KANAÁNSKÝ ARAD	20
3.1 OBYDLÍ A VEŘEJNÉ BUDOVY	21
4 JUDSKÝ ARAD	26
4.1 VÝZKUM JUDSKÉHO TELU	26
4.2 CHRONOLOGIE DOBY ŽELEZNÉ	27
4.3 STRATIGRAFIE TEL ARADU	31
4.3.1 Stratigrafie podle Aharoniho (1975)	31
4.3.2 Stratigrafie podle Herzoga (2002)	32
4.4 VRSTVA XII	33
4.4.1 Archeologická evidence	34
4.4.2 Datování vrstvy XII	37
4.5 VRSTVA XI	37
4.5.1 Datování vrstvy XI	38
4.5.2 Šišakovo tažení a dobytí Aradu?	39
4.6 VRSTVA X	41
4.6.1 Opevnění a zabezpečení vody	42
4.6.2 Datování vrstvy X	44
4.7 VRSTVA IX	45
4.7.1 Významné nálezy z vrstvy IX	45
4.7.1.1 Razítkové pečetítko	45
4.7.1.2 Bronzová soška lva	47
4.7.1.3 Válečkové pečetítko	49
4.8 VRSTVA VIII	49
4.9 VRSTVA VII	50
4.10 VRSTVA VI	51
4.11 STRATEGICKÁ POLOHA TEL ARADU	52
4.12 EKONOMICKÁ SITUACE SVATYNĚ A PEVNOSTI	54
4.13 NÁLEZ PÍSEMNÝCH MATERIÁLŮ	55
4.13.1 Eljašíbův archiv	57
4.14 DNEŠNÍ PODOBA TEL ARADU	59
5 JUDSKÁ SVATYNĚ V ARADU	61
5.1 LOKÁLNÍ ARCHITEKTURA, NEBO SEVEROSYRSKÝ TYP CHRÁMU? SVATYNĚ V ARADU VERSUS ŠALOMOUNŮV CHRÁM V JERUZALÉMĚ A CHRÁM V TEL MOCE	61
5.2 CHRÁMOVÝ KOMPLEX VE VRSTVÁCH X–IX	66

5.2.1 Nádvoří.....	67
5.2.2 Velký obětní oltář (מזבחה).....	70
5.2.2.1 Velké obětní oltáře z Beer Šeby a Tel Mocy.....	76
5.2.3 Hlavní chrámová loď (היכל) a velesvatyně/dvir (דביר) ve vrstvách X a IX.....	79
5.3 DATOVÁNÍ SVATYNĚ V ARADU.....	80
5.3.1 Aharoniho chronologie svatyně.....	80
5.3.2 Herzogova chronologie svatyně po přezkoumání původních dat.....	81
5.3.3 Kritické přístupy k datování svatyně.....	82
5.3.4 Sinacheribovo tažení na Judsko.....	85
5.3.4.1 Mimobiblické zmínky o Sinacheribově kampani na Judsko.....	87
5.3.4.3 Starozákonní podání Sinacheribovy kampaně proti Judsku.....	91
5.4 ARCHEOLOGICKÉ DOKLADY O KULTICKÝCH ZMĚNÁCH Z JINÝCH LOKALIT JUDSKÉHO KRÁLOVSTVÍ.....	92
5.4.1 Lakíš.....	93
5.4.2 Tel Beer Šeba.....	97
5.4.3 Tel Moca.....	99
5.4.4 Tel Chalif.....	100
6 PODOBA ARADSKÉHO A JUDSKÉHO KULTU V KONTEXTU ARCHEOLOGICKÝCH NÁLEZŮ Z DOBY ŽELEZNÉ II	103
6.1 TEL ARAD – VYBAVENÍ SVATYNĚ VE VRSTVÁCH X A IX A INTERPRETACE JEHO FUNKCE V JUDSKÉM KULTU.....	104
6.1.2 Kadidlové oltáře a kadidelnice.....	104
6.1.2.1 Kadidlové oltáře.....	105
6.1.2.2 Kadidelnice.....	106
6.1.3 Kultická stéla, maceva (מצבה).....	108
6.1.4 Administrativní miska.....	111
6.2 BEER ŠEBA – EGYPTSKÝ VLIV MATERIÁLNÍ KULTURY.....	111
6.3 CHIRBET QEYIFA – DOKLADY KULTU NA PŘELOMU 11. A 10. STOLETÍ PŘ. KR. .	112
6.4 TEL MOCA – FUNKCE ZOOMORFNÍCH A ANTROPOMORFNÍCH SOŠEK V JUDSKÉM KULTU.....	118
6.5 KUNTILLET ADŽRUD – JHVH A JEHO AŠERA.....	124
6.6 KOLIK BOŽSTEV BYLO UCTÍVÁNO V ARADU? – ALTERNATIVNÍ VÝKLAD NÁLEZŮ..	127
6.7 BYL ARADSKÝ (JUDSKÝ) KULT NA ZÁKLADĚ ARCHEOLOGICKÝCH NÁLEZŮ ANIKONICKÝ?	130
ZÁVĚR.....	135
SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY:.....	139
ZKRATKY:	156
PŘÍLOHY	157

Úvod

Tato předložená disertační práce se zabývá archeologickou lokalitou Tel Arad v Izraeli, která byla součástí Judského království. Město bylo jedním z regionálních center Beeršebského údolí v době železné II. Strategická poloha místa poblíž obchodních stezek s možností kontrolovat rozsáhlé území byla důvodem, proč zde vznikla vojenská pevnost s administrativními budovami a svatyní. Kromě Aradu se v okolí nacházela další města, která tvořila pomyslnou hranici mezi Egyptem a Judským královstvím. Patřila mezi ně například Beer Šeba, Tel Masos či Tel Malchata. Autor se v práci věnuje také judským místům, ve kterých byly v posledních šesti dekadách nalezeny kultické objekty a je tak možné zrekonstruovat podobu judského kultu a určit v něm roli aradské svatyně. Do roku 2012 bylo možné pracovat jen s daty z této jediné objevené svatyně na území někdejšího Judského království, protože v onom roce byl v Tel Moce nalezen druhý chrám z doby železné II na okraji dnešního Jeruzaléma.

Lidé se ve starověku v Beeršebském údolí, kde leží i Arad, usadili ze dvou zásadních důvodů. Zaprvé příhodné klimatické podmínky umožňovaly provozovat suché hospodářství, které je závislé na přímých srážkách v období zimy. To umožnilo, aby zde svoji aktivitu vyvíjeli zemědělci. Zadruhé tudy vedly zmíněné obchodní stezky (například z Élatského zálivu do Jeruzaléma), což vedlo ke zbudování vojenských pevností a administrativních center. Značná vzdálenost od centrální autority v Jeruzalémě zdejšími lidem poskytovala jakousi autonomii, která nebyla předpokladem ke vzniku sídel v údolí, ale jednoduše vyplynula z daného stavu.

Beeršebské údolí prošlo v 10. století př. Kr. procesem socio–ekonomických změn, během nichž se některá otevřená osídlení farmářů a pastevců proměnila ve skutečná města s hradbami.¹ Oblast byla podle Ze'eva Herzoga plná různých sociálních skupin ve formě kmenů a klanů, které se po transformaci společnosti a vymezení geografických hranic zformovaly v novou lokální identitu. To, co se odehrálo v Beeršebském údolí, odhaluje proces, kterým prošlo celé Judsko.² Součástí nové identity byly také náboženské projevy, které budou na základě archeologických nálezů v práci analyzovány. Svatyně, která v Aradu podle nejnovějších poznatků existovala velmi krátkou dobu (řádově jen desítky let), byla místem, které reprezentovalo oficiální Hospodinův kult. To znamená, že Arad byl jakousi prodlouženou rukou královské správy, ovšem ne na samotné

¹ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 17, 94–95.

² HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 92.

judské hranici, jak je někdy mylně uváděno, neboť ta byla vzdálena 40 kilometrů jižněji.³

Téma judského kultu je stále aktuální otázkou, které se věnují archeologové, historici, kulturní antropologové či biblisté. Od odkrytí svatyně v Tel Aradu v Izraeli dochází k objevům nových nálezů, které mění celkový pohled na judský kult.

Struktura práce

Disertační práce je tvořena šesti hlavními částmi. První kapitola se věnuje představení tématu, jeho dosavadnímu zpracování a čtenáře seznamuje s významnými badateli. Tato teoretická část je důležitá pro pochopení postojů badatelů z odlišných archeologických škol k materiální kultuře kultického charakteru. Výsledkem jsou mnohdy nesourodé postoje a protichůdné interpretace nálezů z Aradu a dalších zkoumaných lokalit.

Ve druhé kapitole je popsána geografie místa a též jsou v ní zmíněny písemné biblické i mimobiblické prameny, ze kterých je možné čerpat důležité informace o Aradu.

Třetí kapitola se zaměřuje na takzvané dolní kanaánské město, které bylo v mladší době bronzové opevněným sídlem uvnitř s chrámy a palácem. Svoji velikostí mnohonásobně předčilo velikost pozdější malé judské pevnosti na telu.⁴ Kromě hradeb, systému zadržování vody a administrativních budov zde stály již první chrámy. Kultická Dumuziho stéla odkazuje k uctívání tradičního předovýchodního božstva spojeného s úrodou. Kanaánský Arad byl na konci mladší doby bronzové z blíže nespecifikovatelného důvodu opuštěn na půl druhého tisíciletí, až do chvíle, než se ve zdejších ruinách usadili noví obyvatelé, jež je možné označit jako Judejce.

Judský pahorek je podrobně prozkoumán ve čtvrté kapitole. Nejdříve je představena chronologie doby železné, aby bylo zřejmé, ke které z možných datací se autor práce přiklání. Dále bude systematicky představena jedna sídelní vrstva po druhé, jak je odkryl Jochanan Aharoni a zároveň budou vyzdvihnuty výsledky revizního průzkumu Herzoga a řada kritických teorií od několika předních badatelů (Nadava Na'amana, Davida Ussishkina a dalších). Podkapitoly se zaměřují na nejrůznější aspekty, aby bylo možné porozumět Aradu v ekonomickém, strategickém (vojenském), náboženském i administrativním kontextu. Pomocníkem je v některých případech více jak sto převážně administrativních textů na hliněných střepech, které byly nalezeny v tzv. Eljašibově archivu.

³ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 39-41.

⁴ Viz příloha č. 2.

Pátá kapitola se zabývá aradskou svatyní. Je zde zkoumán původ architektury, který je porovnán s popisem Šalomounova chrámu ve Starém zákoně a se svatyní z Tel Moccy. Část textu je věnována kritickému datování svatostánku a zejména kultickým změnám v 8. století př. Kr., které se dotkly také jiných judských měst. Zásadní otázkou je například to, kdy, kým a za jakých okolností byla svatyně v Aradu zrušena a jaký byl průběh reformy v Lakíši, Beer Šebě a Tel Chalífu.

V šesté kapitole bude zrekonstruována podoba kultu v Aradu a celkově v Judsku v době železné IIa. Obsah kapitoly se opírá o archeologické nálezy z Aradu, které jsou analyzovány a porovnány s poznatky z Lakíše, Beer Šeby, Chirbet Qeiyafy, Tel Moccy, Kuntillet Adžrudu, Tel Chalífu aj., ale ne všechna místa byla součástí oficiálního judského kultu. Například některé zoomorfní a antropomorfní sošky symbolizující různá božstva a další rituální artefakty byly součástí lidového náboženství, které mělo kořeny ve starších tradicích, a proto je potřeba rozlišovat mezi několika rovinami kultu.

České citáty biblických veršů pocházejí z *Českého ekumenického překladu*, pokud není uvedeno jinak. Hebrejské texty jsou staženy z internetového zdroje: www.mechon-mamre.org. Hebrejské termíny, zejména toponyma a osobní jména, která nemají tradici v českém prostředí (ať už ve Starém zákoně, nebo v oblasti archeologie), jsou transkribovány podle transkripce doc. Bedřicha Noska v knize *Judaismus od A do Z*. Akkadské termíny jsou psány malými písmeny, naopak velkými písmeny jsou psány sumerské logogramy. Jména a příjmení citovaných autorů v poznámkách pod čarou a v seznamu použité literatury se drží verzí, které mají autoři uvedeny ve svých publikacích. V hlavním textu práce jsou užívána jména izraelských vědců podle výše zmíněného Noskova přepisování za předpokladu, že není ustálen jiný tvar.

Cíle práce

Práce s názvem *Svatyně v Tel Aradu ve světle nejnovějších kultických nálezů v oblasti Judského království* primárně vychází z archeologických výzkumů a interpretací nálezů aradské svatyně a dalších judských míst, ve kterých byly objeveny stopy dokazující provozování náboženského kultu. Navzdory archeologickým výzkumům, které postupně přinášejí na světlo světa staronové artefakty náboženského charakteru, se autor snaží doložit, že Arad už není jediným místem, kde lze hovořit o provozování Hospodinova kultu. Arad umožňuje učinit pomyslný průřez judským kultem, protože je zde k dispozici svatyně, která vznikla za určitých okolností a měla konkrétní funkci v dané oblasti. Dále je doložena její přestavba a následné vyřazení z provozu. V této disertační práci je zkoumána, analyzována a definována podoba aradského kultu v jasně stanoveném kontextu, který je vymezen časově (dobou železnou II)

i geograficky (teritoriem Judského království). Aby mohla být vyřešena ústřední otázka, je zapotřebí objasnit celou řadu dílčích otázek. Ty mohou být zodpovězeny pouze poté, co budou definovány jednotlivé úrovně kultu (lidový, soukromý a oficiální). Hledáním paralel a odlišností materiální kultury pocházejících z různých měst jednoho království a za pomoci kritické analýzy dosavadních poznatků je možné zrekonstruovat, jak vypadal judský náboženský systém.⁵

Mezi menší, nikoliv nevýznamné podotázky, které je třeba objasnit, patří například problematika stratigrafie a chronologie Tel Aradu a jeho svatyně. Aharoni, Herzog, Na'aman a Ussishkin mají na věc odlišný názor a každý z nich zakládá svoji tezi na jiných důkazech. Dalším rozhodujícím faktem je hledání původu architektonického stylu aradské svatyně. Pomoci zde může komparace s popisem Šalomounova chrámu a s chrámem z Tel Moccy. Pro práci je též důležité vyřešit, za jakých okolností, kdy a kým byla svatyně odstavena z provozu a „zakonzervována“? Je možné z archeologického hlediska nalézt důkaz dvou náboženských reforem z dob králů Chizkijáše a Jóšijáše?

Aharoni a jeho současníci v šedesátých letech 20. století neměli k dispozici takové množství materiálů (nálezů, textů a poznatků), se kterými mohli pracovat. Tato situace se změnila v posledních dekadách. Proto se v této práci autor vrací k ne zcela nové problematice, kterou lze nyní zpracovat novým úhlem pohledu za pomoci nejnovějších nálezů a výsledků bádání na poli judského kultu v době železné II.

⁵ Zkoumání a porovnávání artefaktů přináší možnost identifikovat konkrétní kulturu na základě charakteristických či naopak odlišných kulturních vlastností. Materiální kultura je přímým ukazatelem vývoje společnosti, jejího životního stylu, podmínek a zvyků. In: FRITZ, *An Introduction to Biblical Archaeology*, 11–13 a 52–54 a NEÚSTUPNÝ, *Metoda archeologie*, 45.

1 Dosavadní bádání

První snahy o archeologický průzkum Aradu jsou spojeny s výstavbou nového moderního města Arad. Výzkumu se zde na počátku 60. let 20. století ujal Aharoniho tým z Hebrejské univerzity v Jeruzalémě a Ruth Amiranové z Izraelského muzea v Jeruzalémě. Oba dva patřili k průkopníkům izraelské archeologie a podepsali se pod celou řadou úspěchů. Aharoni s nadšením odkrýval jednu lokalitu za druhou (Tel Arad, Tel Beer Šebu, Lakiš, Ramat Rachel a další), Amiranová vydala odbornou publikaci o keramice, podle které se učí studenti archeologie dodnes.⁶ Lokalita Tel Arad se skládá ze dvou měst z různých období, a přestože v některých letech působili oba archeologové na stejné části města, postupně došlo k rozdělení kompetencí a Amiranová se soustředila na tzv. dolní kanaánské město a Aharoni se věnoval výzkumu horního města (judského telu). Ke kanaánskému osídlení Amiranová vydala celou řadu publikací, včetně závěrečných zpráv výzkumu.⁷ Aharoni publikoval jednotlivé výsledky výzkumu telu v průběžných či předběžných zprávách a jeho nálezy byly ve své době unikátní.⁸ Vzhledem k tomu, že patřil k první generaci izraelských archeologů,⁹ pro které byla Bible historickým zdrojem, jeho závěry byly tímto přístupem značně ovlivněny. Interpretace nálezů do jisté míry odpovídaly i době, ve které ještě nebylo k dispozici takové množství poznatků v relativně novém oboru biblické archeologie. Někdy proto docházelo k ne zcela přesným závěrům. Dále chyběl kritický přístup, propojení archeologie s antropologií a kulturologií, což se změnilo až s příchodem třetí generace, do které patří například Herzog.¹⁰ To však neznamená, že by většina výsledků z let třicátých až sedmdesátých 20. století nebyla stále platná. Co nelze Aharonimu upřít, je systematické a podrobné zpracování a publikování aradských

⁶ AMIRAN, *Ancient Pottery of the Holy Land* (1970).

⁷ AMIRAN et al., *Ancient Arad* (1967); AMIRAN, *A Cult Stele from Arad* (1972); AMIRAN et al., *Early Arad: The Chalcolithic Settlement and Early Bronze City: First-Fifth Seasons of Excavations, 1962–1966* (1978); AMIRAN, ILAN, *Arad: Eine 5000 Jahre alte Stadt in der Wüste Negev, Israel* (1992); AMIRAN, ILAN, *Early Arad II: The Chalcolithic and Early Bronze Ib Settlements and the Early Bronze II City: Architecture and Town Planning, 6th–18th Seasons of Excavations, 1971–1978, 1980–1984* (1996).

⁸ AHARONI, AMIRAN, *Excavations at Tel Arad: Preliminary Report on the First Season, 1962* (1964); AHARONI, *Hebrew Ostraca from Tel Arad* (1966); AHARONI, *Excavations at Tel Arad: Preliminary Report on the Second Season, 1963* (1967); AHARONI, *Arad: Its Inscriptions and Temple* (1968); AHARONI, *Three Hebrew Ostraca from Arad* (1970); AHARONI, *Excavations at Tel Beer-sheba* (1972); AHARONI, *The Horned Altar of Beer-sheba* (1974); AHARONI, AMIRAN, AHARONI, heslo: Arad, in: STERN (ed.), *The New encyclopedia of archaeological excavations in the Holy Land*. Jerusalem (1993).

⁹ Dále například Eleazar Sukenik, Šmuel Yeivin, Benjamin Mazar, Michael Avi-Jona.

¹⁰ Dále též Finelstein, Oded Lipschits. In: Sláma, *Nové teologie Starého zákona a dějiny*, 238–239.

písemných materiálů (inkoustových nápisů/dopisů na keramických střepech, vyrytých textů do hliněných nádob a razítkových pečetítek).¹¹

Aharoni v roce 1976 nečekaně zemřel a tím se oddálilo vydání závěrečné zprávy z Tel Aradu a dalších lokalit.¹² Z dílčích studií je známo, že prosazoval kontinuální existenci svatyně od vrstvy XI až po vrstvu VII,¹³ avšak někteří jeho následovníci se s postupem času rozhodli provést revizi či kritické přehodnocení původních závěrů, což nabídlo zásadní posuny ve stratigrafii telu. Za zmínku stojí dva klíčové přístupy: z 80. let (Ussishkin – posunul existenci aradského chrámu do vrstev VII a VI)¹⁴ a z 90. let (Herzog – vyvrátil, že by archeologie dokazovala Jóšijášovu kultickou reformu a zároveň datoval svatyni do vrstev X a IX).¹⁵

Aharoni své akademické aktivity postupně přemístil z Hebrejské univerzity v Jeruzalémě na Telavivskou univerzitu, kde má v současné době veškerou agendu spojenou s Tel Aradem na starosti Herzog, jenž byl asistentem Aharoniho a podílel se zejména na odkrývání svatyně. Kromě toho, že je jeho úkolem vydat závěrečnou zprávu, která je stále v přípravě,¹⁶ za pomoci Jehudy Govrina se v roce 2013 a 2014 podílel na opravách zborčené části svatyně a zpřístupnění podzemního systému na vodu.¹⁷ Podle Herzogových slov je práce s původní dokumentací ztížena tím, že u fotografií často chybí popisky a není možné dohledat, co na nich je. Ani písemné záznamy z výzkumu nejsou tak přehledné, jak by se očekávalo, a proto se na vydání závěrečné zprávy pod Herzogovým vedením bude muset ještě nějaký čas počkat.¹⁸

Mnoho architektonických prvků Tel Aradu se po odkrytí zřítilo (obětní oltář, západní hradba, cisterna na vodu pod svatyní aj.). Přestože došlo k obnově na základě nákrešů a původních fotografií, nejsou dnes k vidění autentické originální prvky, a to vedlo celou řadu archeologů k tomu, že se ve svých studiích rozhodli využívat původní fotografie a dokumenty publikované Aharonim. Jediný, kdo provedl skutečnou revizi přímo na Tel Aradu, byl Herzog, jehož teorie se původně shodovaly s Aharoniho závěry. S postupujícím

¹¹ AHARONI, *Arad Inscriptions*. V roce 1975 vydáno hebrejsky a v roce 1981 přeloženo do angličtiny.

¹² Závěrečná zpráva z Tel Beer Šeby vyšla ve třech dílech až po mnoha desetiletích. Viz HERZOG, SINGER-AVITZ, *Beer-Sheba III – The Early Iron IIA Enclosed Settlement and the Late Iron IIA–Iron IIB Cities* (2016).

¹³ AHARONI, *Arad: Its Inscriptions and Temple*, 18–19 a 25–26.

¹⁴ USSISHKIN, *The Date of the Judean Shrine at Arad*, 151 a 155.

¹⁵ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: An Interim Report*, 50.

¹⁶ V současnosti se pracuje na závěrečné zprávě z Ramat Rachel, poté by podle Herzoga měl přijít na řadu Tel Arad. HERZOG, osobní rozhovor, Telavivská univerzita, Izrael. 17. 5. 2016. Tento stav přetrvává i v březnu 2017.

¹⁷ E-mailová korespondence s prof. Herzogem 17. 2. 2014.

¹⁸ HERZOG, osobní rozhovor, Telavivská Univerzita, Izrael, 17. 5. 2016.

průzkumem byl nucen od některých z nich upustit a je nutno poznamenat, že jeho snahou nebylo vyvrátit všechny Aharoniho výsledky, ale chtěl provést objektivní výzkum. Herzog vydal s kolektivem autorů hebrejskou knihu, v níž představil judský tel a Amiranová kanaánské město.¹⁹ Herzog tuto část knihy později přeložil do angličtiny, doplnil ji o nejnovější poznatky a vydal v předběžné zprávě.²⁰ Výsledky svého dosavadního bádání o kultu a jeho centralizaci v Aradu a Beer Šebě prezentoval v řadě publikací,²¹ a v roce 2013 na konferenci *Society of Biblical Literature* v Baltimoru.²²

Arad se objevuje v publikacích jako součást kapitol, které se věnují podobě kultu, náboženským reformám, architektuře nebo královským pevnostem v Negevu (Israel Finkelstein a Neil Asher Silberman,²³ Na'aman, William G. Dever,²⁴ Amichaj Mazar²⁵ a Benjamin Mazar²⁶). Diskuze k otázkám podoby kultu na judských lokalitách, kterým se práce věnuje, se objevují v řadě knih, které jsou zaměřené na historii, kulturní antropologii a archeologii doby železné II u Finkelsteina a Mazara,²⁷ Robba Andrewa Younga,²⁸ Ussishkina,²⁹ a Na'amana.³⁰ V roce 1992 Jorge Luiz Fabbro da Silva napsal magisterskou práci s názvem *The Implications of the Arad Temple for the Question of Dating P*.³¹

¹⁹ AMIRAN, et alii, *Arad; Part I: Ancient Arad – An Early Bronze Age Community on the Desert Fringe; Part II: The Arad Fortresses* (1997) [hebrejsky].

²⁰ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: An Interim Report* (2002).

²¹ HERZOG, Israelite Sanctuaries at Arad and Beer-Sheba in: BIRAN, *Temples and High Places in Biblical Times: Proceedings of the Colloquium* (1981); HERZOG, Perspectives on Southern Israel's Cult Centralization: Arad and Beer-sheba, in: KRATZ, SPIECKERMANN (eds.) *One God, One Cult, One Nation: Archaeological and Biblical Perspectives*. (2010).

²² E-mailová korespondence s prof. Herzogem 8. 5. 2013 a 13. 5. 2013.

²³ FINKELSTEIN, SILBERMAN, *Objevování Bible: Svátá Pisma Izraele ve světle moderní archeologie* (2007), 83, 261, 291, 300-302. FINKELSTEIN, SILBERMAN, *David a Šalomoun: Počátky mesianismu e světle moderní archeologie* (2010), 39, 68, 90, 111–117, 131, 163, 231.

²⁴ DEVER, *Kdo byli první Izraelci a odkud přišli?* (2010), 30, 37–43, 57, 69–70, 117, 235–236.

²⁵ MAZAR, *Archeology of the Land of the Bible: 10,000–586 B.C.E.* (2009), 7, 19, 28, 61, 95–97, 106–126, 122–144, 329–336, 370, 373, 388–397, 438–444, 450, 465, 478, 483, 492–500, 513–515, 528, 544.

²⁶ MAZAR, The Sanctuary of Arad and the Family of Hobab the Kenite, in: *JNES* 24 (1965), 297-303.

²⁷ FINKELSTEIN, MAZAR, SCHMIDT, (ed.), *The Quest for the Historical Israel: Debating Archaeology and History of Early Israel* (2007).

²⁸ YOUNG, *Hezekiah in History and Tradition* (2012).

²⁹ USSISHKIN, *The Date of the Judean Shrine at Arad* (1998).

³⁰ NA'AMAN, *The Debated Historicity of Hezekiah's Reform in the Light of Historical and Archaeological Research* (1995), NA'AMAN, *No Anthropomorphic Graven Image: Notes on the Assumed Anthropomorphic Cult Statues in the Temples of YHWH in the Pre-Exilic Period* (1999), NA'AMAN, *The Abandonment of Cult Places in the Kingdoms of Israel and Judah as Acts of Cult Reform* (2002).

³¹ DA SILVA, *The implications of the Arad temple for the question of dating P*. Diplomová práce, Andrews University (1992).

Odborné publikace, které se zaměřují na jednotlivé aspekty judského kultu a závěrečné či předběžné zprávy z archeologických výzkumů tvoří podstatnou část literatury použité v této práci a jsou k dohledání v seznamu na jejím konci.

V českém prostředí je Arad méně známý. Věnováno mu je heslo v *Encyklopedii starověkého Předního východu*³² a příspěvkem k tomuto tématu u nás je kvalifikační práce s názvem *Nálezy v Aradu a Beerševě jako archeologický doklad náboženských reforem judských králů*.³³ Autor této práce se snaží zkoumanou oblast představit ve svých článcích také domácím čtenářům, kteří se o danou problematiku zajímají.³⁴

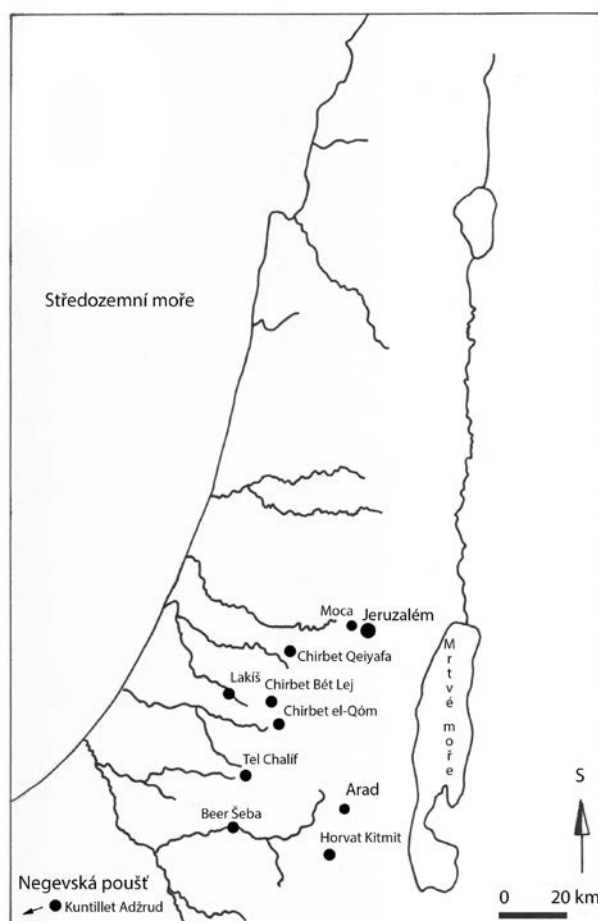
³² PROSECKÝ (ed.), *Encyklopedie starověkého Předního východu* (1999), 31–32.

³³ KARASARIDIS, *Nálezy v Aradu a Beerševě jako archeologický doklad náboženských reforem judských králů* Bakalářská diplomová práce, Masarykova univerzita v Brně, (2013).

³⁴ MOULIS, Judské „venkovské“ svatyně doby železné: Arad, Beer Ševa, Lakíš. In *Nový Orient*. Praha: Orientální ústav AV ČR, (2011), 41–44, MOULIS, Tel Arad – lokalita s dochovanou judskou svatyní z doby železné. In PECHA, Lukáš a kol., *Materiální a duchovní kultura Východu v proměnách času*. Plzeň: Západočeská univerzita, (2012), 57–65, MOULIS, Chizkijášova reforma? Archeologické doklady kultických změn v 8. století př. Kr. In *SaT*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Evangelická teologická fakulta, (2015), 33–42.

2 Arad (עַרַד) – geografie a představení lokality

Starověká archeologická lokalita Tel Arad (תל ערד – obrázek č. 1) leží v blízkosti moderního města Arad (עַרַד), přibližně 30 km severovýchodně od Beer Šeby (באר שבע) na okraji Negevské pouště (נגב). Jméno místa bylo uchováno díky beduínům, kteří se po staletí pohybují v Beeršebském údolí (בקעת באר שבע). Menší Aradské údolí (בקעת ערד) je vymezené na severu Hebronskými vrchy (הר הברון) a na jihu Negevskou vysočinou (הר הנגב). Ačkoliv je Aradské údolí sevřeno ze tří stran horami, z vyvýšeného Tel Aradu je možné kontrolovat celé údolí, včetně části přilehlých hor. Arad leží v jeho severovýchodním rohu a je obklopen dvěma řekami (co do velikosti toků by se hodilo spíše označení potoky), Beeršebským potokem (נהל באר שבע) a potokem Malchata (נהל מלחתה). Samotný poměrně malý aradský tel vyrostl na opuštěných ruinách staršího kanaánského města, které se rozprostírá přes řadu malých pahorků. Jeho někdejší velikost dokládají dodnes dobře viditelné hradby s obrannými věžemi.

Obrázek č.1: Vyznačení polohy Aradu a dalších judských lokalit, které jsou v této práci zmíněny (kresba autor).

2.1 Identifikace lokality

Nápadný tel na okraji Negevské pouště byl s jistotou identifikován jako Arad v roce 1962 po nález rozbité keramické nádoby. Předmět známý pod názvem „aradská miska“ pochází z vrstvy IX a doprovázelo ho objevení dalších dvou kompletních keramických nádob (lampy a skladovací nádoby s nálevkou).³⁵ Na aradské misce je pozoruhodné to, že je na ní pětkrát vyryté slovo Arad (hebrejská transkripce: „^crd“) raným hebrejsko–fénickým písmem. Slovo Arad je zde napsáno jak klasicky zprava doleva, tak zrcadlově a vypadá to, že si starověký rytec se slovem na misce pohrával. V jednom ze slov chybí písmeno „d“ („*dálet*“) a v šestém případě je vyryto jen jedno písmeno.³⁶ Přestože se z misky dochoval jen malý zlomek, jedná se o významný objev, který zabránil vědeckým diskuzím o původním starověkém názvu místa.

2.2 Písemné záznamy

Písemné záznamy, které se týkají Aradu, jsou dvojího druhu. Na jedné straně lze informace čerpat ze Starého zákona a na straně druhé jsou k dispozici také mimobiblické prameny.³⁷ O Aradu se krátce píše jen v těchto biblických verších:

Nu 21,1: „*Když uslyšel aradský král, Kenaanec sídlící v Negebu, že Izrael přichází cestou z Atárimu, dal se s Izraelem do boje a některé z nich zajal.*“

Nu 33,40: „*Tu uslyšel Kenaanec, aradský král, který sídlil v Negebu v kenaanské zemi, že přicházejí Izraelci.*“

Jz 12,14: „*...král chormský jeden, král aradský jeden...*“ (jedná se o seznam jednatřiceti pobitých králů pod Jozuovým vedením)

³⁵ AHARONI, AMIRAN: *Excavations at Tel Arad: Preliminary Report on the First Season*, 138.

³⁶ AHARONI, *Arad Inscriptions*, 112 a AHARONI, AMIRAN: *Excavations at Tel Arad: Preliminary Report on the First Season*, 138. Identifikovat lokalitu s místem, které je známo z Bible či jiných písemných pramenů je možné třemi způsoby. Pro archeologa je největším úspěchem nález písemného materiálu, na němž je lokalita zmíněna (Tel Arad, Tel Dan). Druhou možností, jak určit lokalitu, je existence současného osídlení na stejném místě nebo v její bezprostřední blízkosti (Beer Šeba, Jericho, Jeruzalém). Třetí o něco komplikovanější metoda využívá místního názvu (hebrejského, či arabského), jenž zachovává původní jméno lokality, které je předáváno například pouze ústní formou po celé generace (např. jména pramenů, potoků, starověkých ruin i měst). Původní názvy byly přejímány do hebrejštiny, aramejštiny, řečtiny, a nakonec do arabštiny. Tím, kdo takové názvy do dnešních dnů střeží, mohou být i současní obyvatelé odlehlých míst dnešního Izraele – beduíni.

³⁷ Šešonkův reliéf v Karnaku a Onomasticon od Eusebia z Caesareje.

Sd 1,16: „Kénijci, synové Mojžíšova tchána, vytáhli z Palmového města spolu s Judovci do Judské stepi jižně od Aradu. Tam se usadili s lidem.“

Sd 4,11: „A Kénijec Cheber se odloučil od Kajina, od potomků Chóbaba, tchána Mojžíšova, a přemístil svůj stan k božišti v Saanajimu u Kedeše.“ (odkaz k místu pobývání Kenitů viz předchozí verš).

Aharoni k těmto zmínkám ve Starém zákoně navrhuje přidat ještě následující verš:³⁸

Jz 15, 21: „Nejvzdálenější města, která připadla pokolení Judovců, při pomezí Edómu v Negebu, byla: Kabseel, Eder a Jagúr...“

„Eder“ je neznámé město a není ničím jiným, než chybným přepisem slova „Arad“. Protože Codex Vaticanus a jeho LXX pasáž zmiňuje pro změnu „Ara“, bez koncového „d“, je zřejmé, že v onom verši (Jz 15, 21) došlo k poměrně obvyklé chybě, protože písmena „reš“ a „daleť“ jsou si velmi podobná.³⁹

Starý zákon o Aradu příliš mnoho informací neposkytuje, ale tak jako archeologie, i text určuje jeho polohu v Negevu. Podle archeologie i biblického textu mělo město v době bronzové svého kanaánského krále. Otázkou je, jakou dobu reflektuje biblický text, protože dnes je známa skutečnost, že Arad v době Jozuova dobývání Kanaánu nebyl několik století obydlen, a proto se zde Izrael s žádným lokálním vládcem nemohl setkat.⁴⁰ Archeologie také není schopna potvrdit informace, že by se jižně od Aradu usadili Mojžíšovi příbuzní.

Mimobiblickým zdrojem informací k Aradu je Šešonkův reliéf v egyptském Karnaku. Obsahuje kolem sto padesáti pěti jmen měst, na která faraon táhl a zpusťoval je. Kvůli nedostatku informací o okolnostech, za jakých faraon táhl Negevem, se dá o účelu jeho kampaně jen spekulovat. Mezi zmiňovanými toponymy se objevuje Arad, což dokládá, že i tudy egyptský panovník prošel. Nápis „*rd ret*“ („Arad rabbat“) se dá přeložit jako „Velký Arad“.⁴¹

Posledním starověkým pramenem zmiňujícím Arad je dílo Onomasticon od Eusebia z Caesareje, který se v něm věnuje soupisu biblických míst. Eusebius Arad popisuje jako město Amoritů poblíž pouště Kadeš a také jako vesnici dvacet mil od Hebronu na území kmene Juda.⁴²

Výše představené písemné prameny a archeologie se shodují v poloze Aradu na okraji Negevské pouště. Aby bylo možné pochopit význam, funkci a historii

³⁸ AHARONI, *The Land of the Bible*, 117.

³⁹ AHARONI, *The Land of the Bible*, 117.

⁴⁰ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 14.

⁴¹ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 92–93.

⁴² EUSEBIUS Z CAESAREJE, *Onomasticon*, (online), citováno dne 4. 7. 2016.

města, je nutné využít poznatků biblické archeologie, a proto se následující kapitola zaměřuje na historii místa před vznikem judské vesnice na telu.

3 Kanaánský Arad

Kanaánský Arad, též nazývaný dolní město, je významnou součástí této lokality. První sezona archeologického výzkumu proběhla v roce 1962 za účasti Amiranové a Aharoniho. Druhá sezona byla vedena o rok později v roce 1963 pod vedením Aharoniho (zkoumána byla obě města). V letech 1964–1967 a 1971 byl výzkum dolního města zajišťován jen Amiranovou.⁴³ Celkem bylo rozeznáno pět sídelních vrstev mezi lety 3500–2650 př. Kr.⁴⁴ Mezi těmito vrstvami nikdy nedošlo k přerušení osídlení a zdejší kultura je kontinuální (nejsou doloženy žádné etnické změny).⁴⁵

Nejstarší doložitelnou lidskou aktivitou z období chalkolitu v 1. polovině 4. tisíciletí na lokalitě je malá vesnice (vrstva V), kterou obývali zemědělci a pastevcí. Zbyly po nich jen jámy. Z dnešního stavu klimatických podmínek se to může jevit jako nepravděpodobné, ale před 5000 lety byl průměrný roční úhrn srážek v Aradu 300–350 mm (nyní je to pouze 150 mm). Proto zde byly podmínky k pěstování plodin mnohem příhodnější, než by se mohlo zdát.⁴⁶

První vrstva mladší doby bronzové I (vrstva IV) z let 3300/3200–3000 př. Kr. má stále charakter vesnického osídlení bez ústřední autority a bez prokazatelné kultické aktivity, žilo se převážně v jeskyních. Obliba oslů užívaných jako dopravního prostředku na větší vzdálenosti umožnila nové kulturní kontakty mezi Aradem a Egyptem. Dokladem aktivit je například část velkého džbánu se jménem egyptského krále Narmera z 0. dynastie (obrázek č. 2) objevená v Aradu, a naopak v hrobkách posledních králů 0. dynastie v Abýdu a Nakádě byla uložena keramika z Kanaánu.⁴⁷

⁴³ STERN, *The New Encyclopedia of Archaeological excavations in the Holy Land*, heslo: ARAD, 75.

⁴⁴ Ke chronologii kanaánského osídlení viz příloha č. 1.

⁴⁵ STERN, *The New Encyclopedia of Archaeological excavations in the Holy Land*, heslo: ARAD, 76.

⁴⁶ HERZOG, *The Arad Fortresses* (hebrejsky), 26.

⁴⁷ HERZOG, *The Arad Fortresses* (hebrejsky), 33–35; 39.

Obrázek č. 2: Jméno krále Narmera na keramickém střepu (Izraelské muzeum v Jeruzalémě, foto: autor).

Od mladší doby bronzové II (vrstvy III–I) v letech 3000–2650 př. Kr. může být Arad považován za skutečné město díky několika aspektům. Jeho rozloha byla přes 90 dunamů (22 akrů) na několika malých pahorcích. Nedaleko vedly obchodní cesty a uvnitř hradeb o délce 1 176 metrů stály veřejné budovy, urbanisticky promyšlené domy a ulice, které byly součástí propracovaného vodního systému. Vrstva III byla zničena spíše při válečném konfliktu než zemětřesením. Vrstva II plynule navazuje bez jakékoliv přestávky na předchozí vrstvu. Jde o tytéž obyvatele, kteří si opravili pobožené stavby a stali se tak na dlouhá staletí posledními obyvateli Aradu.⁴⁸ Maximální předpokládaný počet obyvatelstva v Aradu a jeho okolí nepřesahoval 1 000.⁴⁹ Ve vrstvě I došlo k úpadku a opuštění kanaánského města.

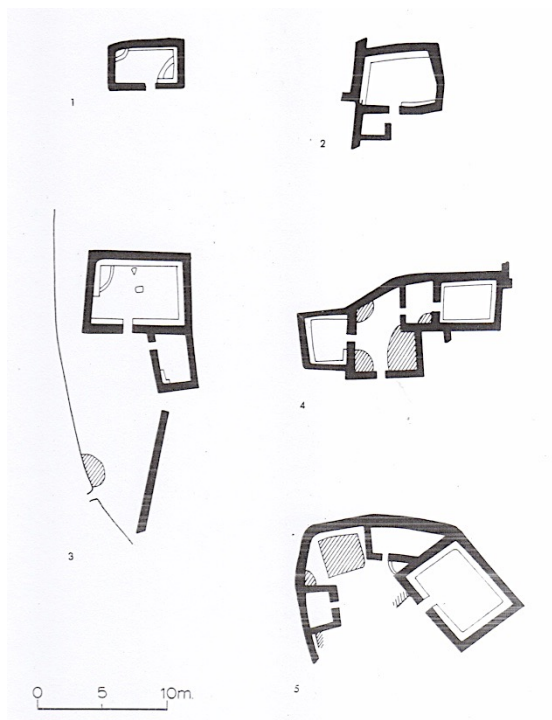
3.1 Obydlí a veřejné budovy

Obytné domy z vrstev III–I vykazují stejný druh konstrukce. Ta je typická právě pro Arad. Jeden z odkrytých domů byl dochován v téměř původní výšce a jedině,

⁴⁸ AMIRAN, *Early Arad: The Chalcolithic Settlement and Early Bronze City I: First-Fifth Seasons of Excavations, 1962–1966*, 10; 19; 25; 35.

⁴⁹ GRABBE, *Ancient Israel: What Do We Know and How Do We Know It?*, 128.

co se nedochovalo, byla střecha. Struktura domů vždy byla taková, že základ tvořila jedna hlavní široká místnost (anglicky „*broad room*“), která měla vstup v delší stěně. Různé modifikace vznikaly připojením dalších menších prostor nebo dvora (obrázek č. 3). Dvůr býval od ulice oddělen zdí a nacházela se na něm rohová síla.⁵⁰

Obrázek č. 3: Vybrané varianty aradského domu (AMIRAN, *Early Arad: The Chalcolithic Settlement and Early Bronze City I: First-Fifth Seasons of Excavations, 1962–1966, 15*).

V jednom z obydlí z vrstvy II byl nalezen hliněný model tohoto tzv. *aradského domu* (obrázek č. 4). Dveře byly umístěny přesně tak jako u skutečných domů. Ten, kdo dům modeloval, nezapomněl na detaily v podobě zárubní a prahu. Rovná střecha a žádná okna dokládají, že se jedná o zmenšenou napodobeninu základního typu reálného aradského domu, jaký byl skutečně nalezen a popsán výše. Jediné, co maketa postrádá, jsou schody a podpůrné sloupky. Celý model je zvenku pomalovaný střídavě svislými pruhy hnědé a červené barvy. Zda se obdobně natíraly skutečné domy, lze jen těžko odhadnout, protože se nedochovala omítka ani stopy po barvách. Účel modelu

⁵⁰ AMIRAN, *Early Arad: The Chalcolithic Settlement and Early Bronze City I: First-Fifth Seasons of Excavations, 1962–1966, 16*; AMIRAN, *Arad: eine 5000 Jahre alte Stadt in der Wüste Negev, Israel, 84–86*; AVI-YONAH, *Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land, 79*.

Lze vyvodit z kontextu nálezů v soukromém domě, v němž s největší pravděpodobností sloužil jako dekorace, případně jako model svatyně, do které se umísťoval symbol božstva v podobě antropomorfní nebo zoomorfní sošky.⁵¹ *Aradskému domu* bude věnován prostor později, protože totožný architektonický prvek se promítl do hlavní lodi judské svatyně a do tzv. *izraelského domu* o čtyřech místnostech, který je typický pro mnohé judské lokality.

Obrázek č. 4: Hliněný model aradského domu (Izraelské muzeum v Jeruzalémě, foto: autor).

Ve vrstvě III v Aradu poprvé existovala svatyně, která byla v následující vrstvě přestavěna na chrámový komplex s tzv. *velkým dvojitým chrámem* a jeho menší kopií – *malým dvojitým chrámem*. Dvojitým je nazýván proto, že nelze určit, zda byl celý zastřešen, či zda jedno z křídel sloužilo jako vnitřní otevřené nádvoří. Třetím chrámem byla monumentální *obřadní budova*.⁵² Mezi veřejné budovy této čtvrti patřil palác, ve kterém úřadoval místní panovník či kněz. Lze

⁵¹ AMIRAN, *Early Arad: The Chalcolithic Settlement and Early Bronze City I: First-Fifth Seasons of Excavations, 1962–1966*, 52-53.

⁵² AMIRAN, *Early Arad: The Chalcolithic Settlement and Early Bronze City I: First-Fifth Seasons of Excavations, 1962–1966*, 38–39; VERLAG, *Arad: eine 5000 Jahre alte Stadt in der Wüste Negev, Israel*, 84–86; AVI-YONAH, *Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, 79.

se domnívat, že tyto dvě funkce zastávala jedna osoba, protože uvnitř paláce byla nalezena rituální stéla (obrázek č. 5).⁵³

Obrázek č. 5: Vápencová rituální stéla s vegetačním bohem Dumuzim (Izraelské muzeum v Jeruzalémě, foto: autor).

Trojúhelníková stéla podle Amiranové zobrazuje vegetačního boha Dumuziho (hebrejsky Tamúz),⁵⁴ s obilnými klasy místo hlavy ve dvou polohách (živého a mrtvého) právě proto, že ve chvíli, kdy je země vyprahlá, božstvo symbolicky umírá a odchází do podsvětí.⁵⁵ Podle druhého výkladu je na stéle vypočten božský pár během rituálu „Posvátné svatby“, který se mohl uvnitř budovy odehrávat.⁵⁶ Kolekce rituálních předmětů poukazuje na to, že obyvatelé kanaánského Aradu uctívali především přírodní síly, což dokazují zvířecí sošky vyrobené z místního kamene, které byly nalezeny v obytných domech.

V poslední kanaánské vrstvě I byly všechny veřejné budovy včetně chrámů zničeny. Rozlehlý kanaánský Arad byl z blíže nespécifikovatelných příčin opuštěn a již nikdy nebyl v takové rozloze obnoven. Po půl druhého tisíciletí trvající přestávce přišli noví obyvatelé, aby zde na jednom z kopců uvnitř starých

⁵³ AMIRAN, *Arad: eine 5000 Jahre alte Stadt in der Wüste Negev, Israel*, 87–88.

⁵⁴ Ez 8,14.

⁵⁵ AMIRAN, *A Cult Stele from Arad*, 86–88.

⁵⁶ PAZ, MILEVSKI, GETZOV, *Nimrod, Sound-Track of the 'Sacred Marriage'?: Newly Discovered Cultic Scene in Seal Impression*, 252.

hradeb založili judskou vesnici, kterou později promění v královskou pevnost, v níž nebude chybět svatyně. Na několik století bude Arad jedním z regionálních center Judského království.

4 Judský Arad

V průběhu doby železné I se nově příchozí Judejci usadili v Aradu. Přestože biblický text v Nu 21,1–3 popisuje, že Izrael byl po vyjití z Egypta napaden kanaánským králem Aradu a v Jz 12,14 je dokonce aradský král zabit, archeologie hovoří zcela jasně, že Arad a další dobytá místa (například Jericho, Kádeš Barnea, Lakíš, Aj, Chešbon, Hebron, Chasór) nebyla v této době osídlena. Kromě toho, úpadek kultury doby bronzové trval přes 100 let. Chasór byl zničen v polovině 13. století př. Kr. a Lachiš až ve druhé polovině 12. století př. Kr.⁵⁷ Pokud k obsazení Kanaánu došlo na konci doby bronzové, Izraelité nemohli v Aradu narazit na nic jiného než na staré ruiny. V roce 1962 Aharoni prezentoval závěr, že v době železné nebyl využíván jen tel, ale i jeho okolí, které je plné děr vyhloubených v zemi, a v nich jsou hliněné střepy z doby železné. Nálezy kruhových sil na svazích telu dokládají, že obyvatelé Aradu se věnovali i zemědělství.⁵⁸

Arad byl po většinu své existence vojenskou pevností (vrstva XI až vrstva VI). Jeho strategická poloha byla dána nedalekými hranicemi a obchodními cestami. Uvnitř pevnosti existovalo řádově jen několik obytných domů.⁵⁹ Z předmětů, které se ukrývaly uvnitř objektů, stojí za zmínku velká pec, kamenné hmoždíře, závaží, džbány, malé keramické nádobky s úzkým hrdlem pro uchování drahých tekutin a destilační zařízení, což dokládá, že zde byli přítomni kromě vojáků také umělci, řemeslníci a bohatší jedinci.⁶⁰

4.1 Výzkum judského telu

Na telu, který měl v době největšího rozkvětu rozlohou pouhých 4–5 dunamů,⁶¹ bylo podle Aharoniho rozpoznáno celkem 12 archeologických vrstev,⁶² podle Herzoga jich bylo 13.⁶³ Na telu proběhly první výkopy v roce 1962 pod vedením Amiranové a Aharoniho. V letech 1963 až 1967 vedl výzkum na pahorku jen Aharoni z Hebrejské univerzity v Jeruzalémě ve spolupráci s Israel Exploration Society (s výjimkou roku 1966, kdy byly výzkumné práce pozastaveny). Mezi

⁵⁷ NA'AMAN, *The "Conquest of Canaan" in the Book of Joshua and in History*, 321.

⁵⁸ AHARONI, AMIRAN, *Excavations at Tel Arad: Preliminary Report on the First Season, 1962*, 136–137.

⁵⁹ DEVER, *The Lives of Ordinary People in Ancient Israel: Where Archaeology and the Bible Intersect*, 89.

⁶⁰ AHARONI, AMIRAN, *Excavations at Tel Arad: Preliminary Report on the First Season, 1962*, 136–137.

⁶¹ THAREANI-SUSSELY, *The 'Archaeology of the Days of Manasseh' Reconsidered in the Light of Evidence from the Beersheba Valley*, 73.

⁶² AHARONI, *Arad: Its Inscriptions and Temple*, 4.

⁶³ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 11.

zúčastněnými archeology se objevili např. Volkmar Fritz, Miriam Aharoni, Moše Kochavi, Herzog a další. V roce 1977 bylo rozhodnuto, že celá pevnost bude zrekonstruována a přeměněna na národní park s archeologickou lokalitou do podoby, jakou měla ve vrstvách X–VIII.⁶⁴ Provedené stavební zásahy jsou dnes kritizovány, protože město bylo upraveno a částečně dostavěno tak, aby si návštěvníci mohli už v roce 1986 představit někdejší podobu Aradu. Tímto rekonstrukce neskončily a jak už bylo napsáno dříve, práce pokračovaly v okolí svatyně a na rezervoáru až do roku 2014.

4.2 Chronologie doby železné

Doba železná II se skládá z více jednotlivých etap, které je možné datovat několika způsoby. V tomto textu jsou používány studie různých archeologů zastávajících odlišné přístupy k datování doby železné. Aby bylo čtenářům zřejmé, s jakou chronologií konkrétní archeolog při výzkumu pracoval a jak tím byly ovlivněny jeho závěry, bude níže uveden přehled základních datací. Představení bibličtí archeologové na Tel Aradu kopali, nebo se mu dlouhodobě věnují. V předložené práci je primárně používána *nízká chronologie*,⁶⁵ kterou navrhl Finkelstein⁶⁶ a později ji přijal také Herzog.⁶⁷ Důvodem pro volbu této datace je skutečnost, že nízká chronologie v Tel Aradu nejlépe odpovídá stavu datovaných nálezů a umožňuje rozeznat a určit jednotlivé subfáze doby železné. Herzog ve svých starších studiích ještě pracoval s tzv. *biblickou chronologií* (*Biblical Chronology*),⁶⁸ která vychází z tradiční biblické datace dějin Izraele.⁶⁹

⁶⁴ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 4.

⁶⁵ FINKELSTEIN, *The Archaeology of the United Monarchy: an Alternative View*, 178.

⁶⁶ FINKELSTEIN, *The Archaeology of the United Monarchy: an Alternative View*, 177–187.

⁶⁷ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 10.

⁶⁸ HERZOG, AHARONI, RAINEY, MOSHKOVITZ, *The Israelite Fortress at Arad*, 4 a HERZOG, *Archaeology of the City: Urban Planning in Ancient Israel and its Social Implications*.

⁶⁹ *Biblická chronologie* je též označována jako *vysoká* (*high chronology*) či *konvenční chronologie* (*conventional chronology*). Viz STERN, *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*; MAZAR, *Archeology of the Land of the Bible: 10,000–586 B.C.E.*, 30, 295–296; MAZAR, *The Debate over the Chronology of the Iron Age in the Southern Levant: Its History, the Current Situation, and a Suggested Resolution*, 15–30.

Biblická/vysoká/konvenční chronologie (Mazar, Aharoni,⁷⁰ Herzog⁷¹)	
Doba železná Ia	1200–1150 př. Kr.
Doba železná Ib	1150–1000 př. Kr.
Doba železná IIa	1000–925 př. Kr.
Doba železná IIb	925–720 př. Kr.
Doba železná IIc	720–586 př. Kr.

Její zásadní význam spočívá v určení přechodu z doby železné I do doby železné II do 10. století př. Kr. Pro obor biblické archeologie byla výchozí až do roku 1996, kdy Finkelstein přišel s návrhem na snížení tohoto přechodu do 9. století př. Kr. a tak vznikla *nízká chronologie (Low Chronology)*.⁷²

Nízká chronologie (Finkelstein)⁷³	
Doba železná I	1125/1071–920/900 př. Kr.
Doba železná IIa	920/900–845 př. Kr.
Doba železná IIb	845–722 př. Kr.
Doba železná IIc	722–586 př. Kr.

Finkelstein se zaměřil na nalezenou keramiku v pelištejských městech a na základě pozorování této lokální keramiky egejského typu – (MycIIIC) prosazoval nízkou chronologii.⁷⁴ Spojené království za vlády Davida a Šalomouna podle něho nikdy neexistovalo a samostatně fungující Judské království mělo podobu malé lokální entity, která ležela ve stínu severního Izraelského království.⁷⁵ Ayelet Gilboa a Ilan Sharon šli mnohem dále, jelikož na základě výsledků radiokarbonové metody z přímořského Tel Doru navrhli, aby byla chronologie doby železné snížena ještě více a předložili *super nízkou chronologii (Super Low Chronology)*.⁷⁶ Vedoucí výzkumu lokality Chirbet

⁷⁰ AHARONI, AMIRAN, *A New Scheme for the Sub-division of the Iron Age in Palestine*, 171–84.

⁷¹ S touto chronologií Herzog pracoval ještě v roce 1997. In: HERZOG, *Archaeology of the City: Urban Planning in Ancient Israel and its Social Implications*.

⁷² Více k tématu nízké chronologie viz FINKELSTEIN, *The Archaeology of the United Monarchy: An Alternative View*, 177–187 a BOARETTO, et alii, *Dating the Iron Age I/II Transition in Israel: First Intercomparison Result*, 39–55.

⁷³ FINKELSTEIN, *The Archaeology of the United Monarchy: an Alternative View*, 177–187.

⁷⁴ Tento typ mykénské keramiky má svůj původ v oblasti Kypru a do Kanaánu se dostal s příchodem Pelištejců a postupně začal být tento typ produkován i zde v Kanaánu během doby železné I.

⁷⁵ FINKELSTEIN, *A Great United Monarchy? Archaeological and Historical Perspectives*, 3–28.

⁷⁶ Autoři používají také termín *hypernízká chronologie (hyper low chronology)*. In: GILBOA, SHARON, ZORN, *Dor and Iron Age Chronology: Scarabs, Ceramic Sequence and*

Qeiyafa Josef Garfinkel po kombinaci radiokarbonové metody a biblické chronologie prosazuje *ultra vysokou chronologii (Ultra High Chronology)*.⁷⁷ Posouvá se tak počátek doby železné II na Chirbet Qeiyafě proti časové ose až do 11. století př. Kr.⁷⁸ Mazar v roce 2007 prezentoval *modifikovanou konvenční chronologii (Modified Conventional Chronology)*,⁷⁹ jež vznikla korelací vysoké chronologie. V roce 2011 ji ještě nepatrně poupravil, zejména v oblasti přechodu z doby železné Ib do doby železné IIa.⁸⁰

Modifikovaná konvenční chronologie 2007 (Mazar)⁸¹	
Doba železná Ia	1200–1150/1140 př. Kr.
Doba železná Ib	1150/1140–cca 980 př. Kr.
Doba železná IIa	Cca 980–cca 840/830 př. Kr.
Doba železná IIb	Cca 840/830–732/701 př. Kr.
Doba železná IIc	732/701–605/586 př. Kr.

Modifikovaná konvenční chronologie 2011 (Mazar)⁸²	
Doba železná Ia	1200–1140/1130 př. Kr.
Doba železná Ib	1140/1130–cca 980 př. Kr.
Doba železná IIa	Cca 980–cca 830 př. Kr.
Doba železná IIb	Cca 830–732/701 př. Kr.
Doba železná IIc	732/701–605/586 př. Kr.

Nízká chronologie má své příznivce především v řadách Telavivské univerzity (Finkelstein, Herzog, Ussishkin, Na'aman a další) a většinou stojí v názorové opozici vůči Hebrejské univerzitě v Jeruzalémě (Mazar, Ejlat Mazarová, Garfinkel, Doron Ben Ami, Amnon Ben Tor), která je zastáncem spíše tradičního pojetí biblických dějin. Vazba na jednu či druhou instituci ne vždy nutně znamená povinnost hájit zavedené přístupy.

¹⁴C, 53. Ekvivalentem téhož pojmu je *extrémně nízká chronologie (ultra low chronology)*. In: GARFINKEL, GANOR, *Chirbet Kheiyafa: Sha'arayim*, 5. Více viz BOARETTO, JULL, GILBOA, SHARON *Dating the Iron Age I/II Transition in Israel: First Intercomparison Result*, 39–55.

⁷⁷ GARFINKEL, GANOR, *Chirbet Kheiyafa: Sha'arayim*, 5.

⁷⁸ GARFINKEL, GANOR, *Chirbet Kheiyafa: Sha'arayim*, 5. Viz také ČAPEK, *Judské království doby železné IIa znovu na scéně?* 19–20.

⁷⁹ MAZAR, *The Search for David and Solomon: An Archaeological Perspective*, 122.

⁸⁰ MAZAR, *The Iron Age Debate: Is the Gap Narrowing? Another Viewpoint*, 105–111.

⁸¹ MAZAR, *The Search for David and Solomon: An Archaeological Perspective*, 122.

⁸² MAZAR, *The Iron Age Debate: Is the Gap Narrowing? Another Viewpoint*, 105–111.

Mazar s Finkelsteinovou nízkou chronologií nesouhlasí, protože podle něj není možné vzít všechny nálezy z 10. století př. Kr. a datovat je podle nízké chronologie do konce 9. století př. Kr. Keramika, která se vyskytuje v 9. století př. Kr., se objevuje v podobných formách už v 10. století př. Kr. a svědčí o postupném vývoji forem keramických nádob.⁸³ Všudypřítomné nálezy keramiky z doby železné napomohly rozdělit dobu železnou IIa do dvou období, která dohromady trvala 150 až 200 let.⁸⁴ Z Tel Aradu pochází téměř kompletní typologie keramiky tohoto období. Vývoj mezi oběma fázemi je patrný v několika rovinách. Tím je myšlena zejména architektura a celkový rozvoj urbanismu. Herzog a Lily Singer–Avitzová navrhuje datovat **ranou dobu železnou IIa** do poloviny 10. století př. Kr. a **pozdní dobu železnou IIa** od pozdního 10. století př. Kr. do konce 9. století př. Kr. nebo až do raného 8. století př. Kr.⁸⁵ Pro ranou dobu železnou IIa (v Aradu vrstva XII) jsou charakteristická zemědělská osídlení, která nebyla opevněna (anglicky „*enclosed settlement*“). V pozdní době železné IIa (pro Arad vrstva XI) se objevují první opevněná města a propracované podpůrné vodovodní systémy. V typologii keramiky jsou mezi oběma fázemi rozdíly především v jejím provedení. Některé formy konkrétního typu nádoby se vyskytovaly jen v jedné subfázi a ve druhé nikoliv. Například hrnce s plochým okrajem se vyskytovaly pouze v rané době železné IIa (na telu v Aradu nalezeny ve vrstvě XII, ale ve stratu XI už se nevyskytovaly). Naopak hrnce se žlábkami na okraji jsou typické pro pozdní fázi (z vrstvy XII pochází jen jeden kus a v následující vrstvě nastává masivní rozvoj výskytu).⁸⁶ Herzogův a Singer–Avitzové pomyslný most mezi Finkelsteinovou nízkou chronologií a Mazarovou modifikovanou konvenční chronologií vyřešil několik vážných problémů, které se týkají keramiky a z ní vyplývajícího datování doby železné IIa.

Právě ze zmíněného důvodu se autor této práce drží Herzogovy chronologie, jelikož se mu povedlo na základě rozboru keramiky z judských měst doby železné IIa spojit dvě na první pohled neslučitelné chronologie. V této kapitole byly představeny možnosti, jak lze datovat dobu železnou v Izraeli a Judsku, a proto by tyto tabulky a přístupy měly být užitečné čtenářům v následujících kapitolách, v nichž bude věnován prostor konkrétním kultickým archeologickým nálezům z území Judského království, jejich analýzám a interpretacím.

⁸³ MAZAR, *The Search for David and Solomon: An Archaeological Perspective*, 121.

⁸⁴ HERZOG, SINGER–AVITZ, *Redefining the Centre: The Emergence of State in Judah*, 230.

⁸⁵ HERZOG, SINGER–AVITZ, *Redefining the Centre: The Emergence of State in Judah*, 209 a 230.

⁸⁶ HERZOG, SINGER–AVITZ, *Redefining the Centre: The Emergence of State in Judah*, 209–213.

4.3 Stratigrafie Tel Aradu

Datování sídelních vrstev místa doznalo od počátku archeologického výzkumu do dnešních dnů značných změn. Původní Aharoniho výzkum identifikoval dvanáct vrstev.⁸⁷ O několik desetiletí později Herzog navýšil počet na třináct, protože součástí judského telu (nejspodnější vrstvou) byla také dávno opuštěná poslední vrstva z mladší doby bronzové.⁸⁸ Ve vrstvě XII byly tyto pozůstatky částečně využity sekundárně skupinou nově příchozích obyvatel. Změny, jak bude popsáno níže, se projeví i na datování samotné svatyně, která neexistovala tak dlouho, jak se Aharoni původně domníval.

4.3.1 Stratigrafie podle Aharoniho (1975)⁸⁹

Nejstarší doložená vrstva judského osídlení (stratum XII) byla ve znamení malé otevřené vesnice, která neměla pevné hradby.⁹⁰ Ve vrstvě XI byla poprvé postavena opevněná pevnost, jejíž součástí byla podle Aharoniho svatyně, která zde stála až do vrstvy VI. Jednotlivá strata V–III byla postupně datována do perského, helénského a na konec do římského období. Předposlední vrstva II patřila muslimské kultuře. Stávala zde rezidence šejka, či karavanseráj. Vrstva I už byla tvořena pouze středověkými a novodobými beduínskými hroby.⁹¹ Je velmi pravděpodobné, že pokud by na Tel Aradu nedošlo k nálezům svatyně, archeologové, historici a biblisté by o tuto lokalitu neprojevovali takový zájem. Právě proto, že byl učiněn takto významný objev, místo bylo zkoumáno i nadále a po revizi bylo nutné některé vrstvy předatovat.

⁸⁷ AHARONI, *Arad Inscriptions*, 9.

⁸⁸ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 14. Vrstva XIII byla zmíněna pro úplnost, ačkoliv s ní už dále Herzog ve svých studiích vůbec nepracuje.

⁸⁹ AHARONI, *Arad Inscriptions*, 9.

⁹⁰ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 19.

⁹¹ AHARONI, *Arad: Its Inscriptions and Temple*, 4–5.

Vrstva	Období
I	Beduínské hroby
II	7.–9. století n. l.
III	1.–2. století n. l.
IV	3.–1. století n. l.
V	5.–4. století př. Kr.
VI	605–595 př. Kr. (595 př. Kr.)
VII	7. století př. Kr. (609 př. Kr.)
VIII	konec 8. století př. Kr. (701 př. Kr.)
IX	8. století př. Kr. (734 př. Kr.)
X	9. století př. Kr.
XI	10. století př. Kr. (920 př. Kr.)
XII	12.–11. století př. Kr.

4.3.2 Stratigrafie podle Herzoga (2002)⁹²

Podle Herzoga je nejstarší vrstvou telu stratum XIII z mladší doby bronzové. Tato vrstva byla při pozdějším budování judské pevnosti z velké části odstraněna, přesto archeologové její zbytky na některých místech objevili, a je tak neoddelitelnou součástí telu.⁹³ Vrstva XII byla prvním osídlením z doby železné. Herzog se s Aharonim shodují v tom, že se jednalo o prostou neopevněnou vesnici a že ve vrstvě XI byla vybudována první pevnost s komorovými (kasematovými) hradbami. Novým výsledkem bylo, že svatyně zde byla postavena až v následující vrstvě X poté, co bylo přebudováno opevnění. V průběhu existence strata IX byla svatyně upravena a na koci téhož sídelního období byla rozebrána. Vrstvy VIII–VI jsou z doby železné IIB–c. Dalším vrstvám se Herzog podrobně nevěnuje a okrajově zmiňuje, že následovalo helénské osídlení, které se snažilo kopírovat architekturu z doby železné IIB–c. V navazujících stratch se již zase oba archeologové v chronologii shodují.⁹⁴ Herzog se oproti Aharonimu snaží vyhýbat absolutnímu datování vrstev (viz tabulka níže), ačkoliv v některých případech přeci jen navrhuje konkrétní rok, v němž mohlo dojít k zániku dané vrstvy. Tyto možnosti budou představeny v dalších kapitolách disertační práce.

⁹² HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 14. Vrstva XIII zde byla zpracována do tabulky pro přehlednost, ačkoliv s ní už dále Herzog ve svých studiích vůbec nepracuje.

⁹³ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 11.

⁹⁴ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 11–13.

Vrstva	Období
VI	konec 7. století a počátek 6. století př. Kr.
VII	7. století př. Kr.
VIII	pozdní 8. století př. Kr.
IX	druhá polovina 8. století př. Kr.
X	první polovina 8. století př. Kr.
XI	druhá polovina 9. století až první polovina 8. století př. Kr.
XII	druhá polovina 10. století až první polovina 9. století př. Kr.
XIII	mladší doba bronzová–3. tisíciletí př. Kr.

4.4 Vrstva XII

Na faktu, že stratum XII je nejstarší vrstvou, kterou zde založili první obyvatelé doby železné, se shodnou všichni badatelé. To samé platí pro podobu lokality jako malé vesnice. Judejci vyčistili zbytky kanaánských domů a udělali z nich svá obydlí a v některých případech zachovali i původní půdorysy.⁹⁵ Aharoni stratum datoval do 12.–11. století př. Kr. Svoji roli v tom sehrál biblický text, protože se při tom Aharoni držel teorie B. Mazara, který místo spojoval s rodinou Kenijců, jež je zmiňována v Sd 1,16:⁹⁶

„Kénijci, synové Mojžíšova tchána, vytáhli z Palmového města spolu s Judovci do Judské stepi jižně od Aradu. Tam se usadili s lidem.“

וּבְנֵי קִינִי חָתָן מֹשֶׁה עָלָה עִיר הַתְּמָרִים אֶת־בְּנֵי יְהוּדָה דָּבַר
 יְהוָה אֲשֶׁר בְּנֶגֶב עָרָד וַיֵּלֶךְ וַיָּשָׁב אֶת־הָעָם:⁹⁷

Ve výše zmíněném verši je zmiňováno Palmové město. Takto je po celá staletí označováno Jericho. Kénijci tedy vyšli z Jericha a vydali se k Aradu. B. Mazar se pozastavil u pojmů עֲרָד בְּנֶגֶב a navrhuje možnost překladu jako „Negev aradský“. V 1. Samuelově se vyskytují další podobná označení „*Judův Negev*“, „*Negev Jerachme’elců*“, „*Negev Kénijců*“.⁹⁸ Rovněž Šíšakův seznam několikrát zaznamenává „*Negev*“ a následuje jméno rodu (např. „*Negev Šúchův*“).⁹⁹ Z tohoto důvodu se Mazar přiklání k teorii, že se jedná o označení lokálních etnických skupin, kmenů či klanů, semi-nomádů žijících v Negevské

⁹⁵ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 15.

⁹⁶ MAZAR, *The Sanctuary of Arad and the Family of Hobab the Kenite*, 299 a AHARONI, *Arad: Its Inscriptions and Temple*, 4.

⁹⁷ Biblia Hebraica Stuttgartensia.

⁹⁸ 1 S 27,10.

⁹⁹ Srov. 1 Pa 4,11.

poušti.¹⁰⁰ Pojmenování „*Synové Mojžíšova tchána (Chóbaba Kénijského)*“ se stalo označením pro klan, který vynikal kovářským řemeslem spojeným s kněžstvím a rituály. Vyšli z Jericha a usadili se v Negevu aradském mezi kmeny Juda a Šimeón, kde byl uctíván Hospodin. Mazar dále dodává, že zde v Aradu byl postaven oltář a byla vztyčena maceva a vzniklo tak jedno z prvních důležitých náboženských center pro obyvatele východního Negevu, kteří se připojili ke Kénijcům a vytvořili zde trvalé osídlení. Proto se zde později judský král rozhodl postavit s pevností i svatyni a oltář. Správou pověřil potomky Chóbaba Kénijského.¹⁰¹ Jestliže je Mazarova teorie správná, tito lidé byli v Aradu zodpovědní za provozování kultu, protože mohli být chrámovým personálem. Tato interpretace je založena převážně na starozákonním textu, a přestože poskytuje konkrétní jména a snaží se vylíčit průběh znovuosídlení Aradu novou skupinou obyvatel, podle nejnovějších závěrů a chronologie se tak stalo nejdříve ve 2. polovině 10. století př. Kr.¹⁰²

4.4.1 Archeologická evidence

Ze skromných nálezů, které archeologové na místě ve stratu XII objevili, lze dojít jen k částečným závěrům, neboť domy z této vrstvy byly z velké části odstraněny při budování pevnosti v následujícím stratu XI. Na západní straně pahorku byly nalezeny zbytky staveb, které tvořila hlavní místnost a předsíň. Jedna ze tří budov měla dochované dva články kamenných sloupů, které stojí na kamenné základně, což je typický architektonický prvek pro budovy z doby železné I. Ovšem provedení budov orientovaných na šířku, které mají po stranách zdi stopy po kamenných lavicích, odkazuje na tradici z mladší doby bronzové. Na základě těchto poznatků Herzog navrhuje vysvětlení, že došlo k sekundárnímu užívání opuštěných budov nebo jejich základů, které první obyvatelé doby železné učinili obytnými. Kupříkladu výše zmíněný dům s pilíři z doby železné I byl postaven mezi dva původní domy z mladší doby bronzové.¹⁰³ Ochranu obyvatel, ale i hospodářských zvířat před divokými zvířaty a nepřáteli poskytovalo uskupení domů do tvaru elipsy.¹⁰⁴ Uprostřed vesnice se nacházela vydlážděná plocha, na jejímž jižním konci byla odkryta

¹⁰⁰ MAZAR, *The Sanctuary of Arad and the Family of Hobab the Kenite*, 299.

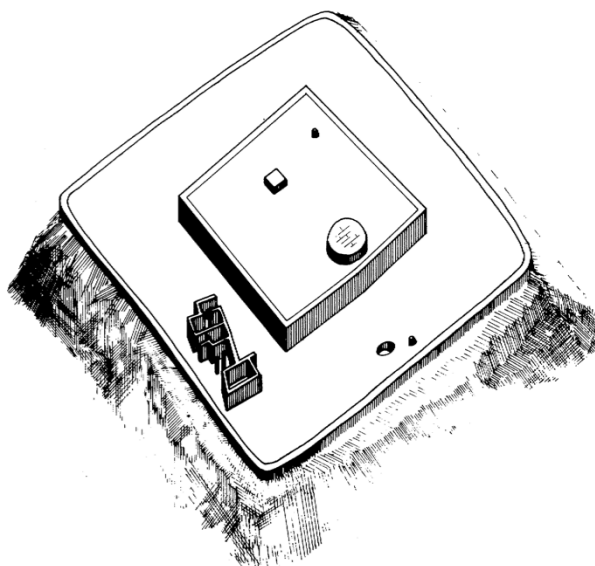
¹⁰¹ MAZAR, *The Sanctuary of Arad and the Family of Hobab the Kenite*, 302–303.

¹⁰² Viz HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*.

¹⁰³ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 14–16.

¹⁰⁴ Tento typ tzv. izraelské vesnice je dobře znám i z jiných archeologických lokalit zejména z centrální vrchoviny (Izbet Sarta – vrstva III, Beer Šeba – vrstva VII, Tel Masos – vrstva II). Jedná se o typické osídlení pro dobu železnou I, která navazuje na nomádskou či seminomádskou tradici, kdy si kmeny rozložily ze strategických důvodů stany do tvaru elipsy, tím byl vytvořen chráněný dvůr a hradbu tak tvořily samotné stany. Doba železná I na mnohých lokalitách prozrazuje, že nově přichodící obyvatelstvo nemělo žádné velké zkušenosti s urbanizací, jejíž rozkvět nastal až později.

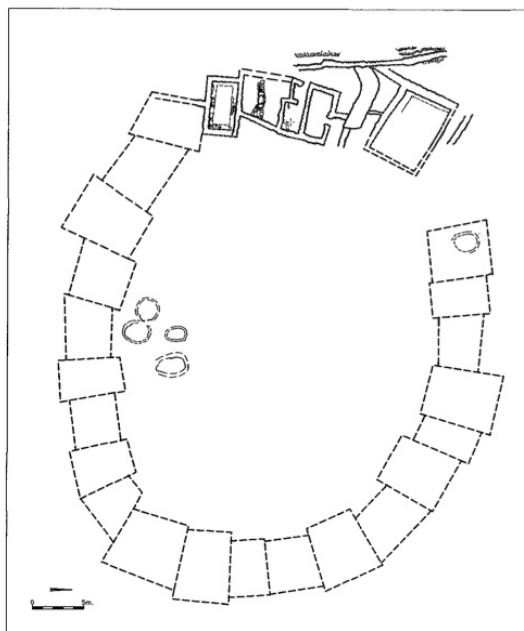
oválná kamenná konstrukce. Aharoni ji interpretoval jako tzv. vyvýšené kultické místo (bamu),¹⁰⁵ s čímž nesouhlasí Herzog, jelikož došel k závěru, že kamená struktura byla kruhovým silem nebo sýpkou (viz obrázek č. 6) a především posunul její datování do vrstvy XI. Důvodem byl fakt, že silo stálo na podlaze budoucího strata XII, z čehož vyplývá, že v této vrstvě ještě neexistovalo.¹⁰⁶ Na obrázku č. 7 stojí za povšimnutí skutečnost, že Aharoni si platformu s vyvýšeným místem představoval jako uměle navýšený kopec, který držely obvodové zdi, tak jako je tomu například u Chrámové hory v Jeruzalémě. Aharoni ale nepočítal s tím, že by lokalita původně měla tvar elipsy (tak jako mnoho judských míst ve své první fázi v době železné) a nikoli čtvercový.

Obrázek č. 6: *Stratum XII s vyvýšeným místem podle původní Aharoniho rekonstrukce (HERZOG, The Israelite Fortress at Arad [hebrejsky], 146).*

¹⁰⁵ AHARONI, *Arad: Its Inscriptions and Temple*, 19.

¹⁰⁶ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 16.

Obrázek č. 7: Stratum XII s nejnovější rekonstrukcí Aradu podle Herzoga, (HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 19).

U paty velkého obětního oltáře, který vznikl mnohem později a je jej dnes možné vidět na nádvoří před svatyní, bylo několik jam vyplněných spálenými zvířecími kostmi a kostrami mladých jehňat, jimž chyběly lebky. Tři kameny poblíž oměly být podle Aharoniho částí starého oltáře právě z tohoto strata. Úlomek vyhlazeného čediče, jenž byl nalezen v blízkosti jam, byl údajně částí macevy.¹⁰⁷ Herzog poukazuje na to, že se Aharoni při interpretaci vrstvy XII až příliš držel biblického textu, a proto pro něho bylo snadné vytvořit rekonstrukci vrstvy XII v podobě, která je na obrázku č. 6 a místo podobně jako B. Mazar spojil s rodinou Kenijců.¹⁰⁸ Existence vyvýšeného místa není archeologicky doložitelná, stejně jako to, zda první příchozí na Arad byli skutečně Mojžíšovi příbuzní – Kénijci. Ve vrstvě XII nelze zcela vyloučit provozování náboženského kultu pod širým nebem, ve kterém mohly hrát důležitou roli zvířecí oběti. To by mohlo vysvětlovat nalezení ohořelých jehněčích kosti v místech, ve kterých byl ve vrstvě X postaven obětní oltář.

Na severní a jižní straně telu byly nalezeny pozůstatky po kruhových kamenných silech a zaoblené do kamene vytesané sýpky, které sloužily seminomádům jako zásobnice pro sklizeň. Tím by mohl být vysvětlen původ zdejšího obyvatelstva, kteří do Beerševského údolí původně přišli jako pastevcí (subfáze vrstvy – XIA) a postupně se zaměřili na suché zemědělství (druhá subfáze

¹⁰⁷ AHARONI, *Arad: Its Inscriptions and Temple*, 19.

¹⁰⁸ AHARONI, *Arad: Its Inscriptions and Temple*, 19.

strata – XIIB). Ve vrstvě XII nechybí keramické střepy, ale jen několik málo z nich šlo využít k rekonstrukci celé nádoby. Nic zde nenasvědčuje tomu, že by místo bylo zničeno požárem, ale spíše bylo na krátkou dobu opuštěno, aby zde mohla vzniknout judská královská pevnost.¹⁰⁹ Počet obyvatel, který lze v tomto stratu ve dvaceti až dvaceti pěti domech aradské vesnice předpokládat, nepřesahoval osmdesát až sto.¹¹⁰

4.4.2 Datování vrstvy XII

Aharoni, ale i Herzog původně navrhovali datovat stratum XII do 12. až 11. století př. Kr.¹¹¹ Herzog se po revizním průzkumu přiklonil k postdatování nejen tohoto strata a držel se při tom nízké chronologie. Vrstvu XII nakonec datoval do 10. a 9. století př. Kr.¹¹² Protože vrstva XII nebyla zničena násilně, ale byla opuštěna tak, jako celá řada míst v Beeršebském údolí, nemůže to být ani stratum, které by bylo zničeno vpádem egyptského faraona Šíšaka.¹¹³ Právě absence restaurovatelných nebo kompletních keramických nádob na podlahách vylučuje jakékoliv dobytí místa, po němž obvykle takové předměty zůstávají na místě.¹¹⁴

4.5 Vrstva XI

Ve vrstvě XI je to poprvé, kdy byla na Aradu vybudována vojenská pevnost. Měla rozměry 55 x 50 metrů. Masivní výstavba zakryla celý vrchol pahorku i s nejstaršími vrstvami XIII a XII. Pevnost byla obehnaná komorovými hradbami, přičemž mezi vnější a vnitřní zdi bylo cca 2 m prostoru, který se tradičně využíval pro dobytek nebo ke skladování nejrůznějších komodit. V rozích pevnosti stály čtyři věže a dalších osm je na každé straně doplňovalo. Východní hradba byla o něco širší, protože se na její severní straně (v severovýchodním rohu pevnosti) nalézala vstupní brána. Podlahu v ní příkryvala vrstva popela, která svědčí o násilném zničení a vypálení pevnosti na konci vrstvy XI.¹¹⁵ Přestože byla brána v následující vrstvě přemístěna do středu východní zdi hradeb a původní vstup byl zazděn, došlo k zachování podlahy i s vrstvou popela *in situ*. Brána měla po obou stranách věže a byla vůči hradbám předsunuta ven, avšak ve vrstvě X byla tato vyčnívající část ubourána. Místo,

¹⁰⁹ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 16–17.

¹¹⁰ HERZOG, *The Arad Fortresses* (hebrejsky), 146.

¹¹¹ AHARONI, *Arad: Its Inscriptions and Temple*, 4.

¹¹² HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 17.

¹¹³ K Šíšakovu tažení podrobněji v podkapitole u vrstvy XI.

¹¹⁴ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 17.

¹¹⁵ AHARONI, *Arad: Its Inscriptions and Temple*, 5–6.

kterým se vstupovalo do pevnosti, je patrné i dnes. Část hradeb a většina z dvanácti obranných věží zmizela při stavebních úpravách ve stratu X.¹¹⁶

Ačkoliv Aharoni datoval komorové hradby jako jeden celek o dvou stavebních fázích do doby železné (vznikly ve vrstvě XI a ve vrstvě VI byly opraveny),¹¹⁷ Herzog zjistil, že některé kameny jsou opracovány stylem, který je charakteristický až pro mnohem pozdější dobu – pro helénské období. Z toho poznatku lze vyvodit závěr, že pevnost byla kasematovými hradbami chráněna jen ve dvou obdobích (strata XI a IV). Ve vrstvách X–VI byly komory v hradbách vyplněny stavebním materiálem, čímž vzniklo odolné masivní opevnění. Návrat ke komorovým hradbám proběhl až v průběhu 3. –1. století př. Kr. (stratum IV).¹¹⁸

Pro tuto práci je velmi důležitá otázka, která se týká datování svatyně. Aharoni prosazoval, že byla postavena v severozápadním rohu pevnosti v této vrstvě a byla hlavní budovou pevnosti až do vrstvy VII.¹¹⁹ Oproti tomu Herzog na základě nových stratigrafických pozorování dospěl k závěru, že zde svatyně ještě nestála.¹²⁰

4.5.1 Datování vrstvy XI

Aharoniho datování strata XI do 10. století př. Kr. bylo spojeno se stavební aktivitou za krále Šalomouna.¹²¹ V severovýchodní části pevnosti, v místech, kde byla později postavena svatyně, došlo k odkrytí vydlážděné plochy, která byla součástí skladiště. V něm bylo nalezeno značné množství keramiky, což dokládá, že tato část telu sloužila k trvalému osídlení. Zbytky spáleného trámu, keramiky a suť v místnostech znamená, že se jedná o vrstvu, která byla násilně zničena, jak už bylo naznačeno výše. Svatyně tyto stopy neobsahuje, proto se o její existenci nedá v těchto místech ve stratu XI uvažovat. Stejná vrstva způsobená destrukcí Aradu byla nalezena i v severozápadním rohu, a tak došlo k datování strata XI do období od druhé poloviny 9. století př. Kr. až do první poloviny 8. století př. Kr.¹²² Z řady judských vládců, kteří mohli dát příkaz k výstavbě pevnosti, přichází v úvahu Jóšafat (v biblickém textu znám svými stavebními aktivitami a muselo by se tak stát na samotném konci jeho vlády),¹²³ Jóram, Achazjáš, Atalja, nebo Jóaš. Kým ale byla vrstva zničena, není zcela

¹¹⁶ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 21–25.

¹¹⁷ AHARONI, *Arad: Its Inscriptions and Temple*, 5.

¹¹⁸ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 21.

¹¹⁹ AHARONI, *Arad: Its Inscriptions and Temple*, 18 a Y. Aharoni, *Arad Inscriptions*, 5.

¹²⁰ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 21.

¹²¹ AHARONI, *Arad: Its Inscriptions and Temple*, 5.

¹²² HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 26.

¹²³ 2 Pa 17,2;13 a 21,3.

jednoduché určit, přesto je možné tuto událost připsat egyptskému faraonovi Šíšakovi, o němž víme, že vedl kampaň proti Judsku.

4.5.2 Šíšakovo tažení a dobytí Aradu?

V počátcích výzkumu byl s Šíšakovým tažením spojován konec vrstvy XII. Tím, že byly některé architektonické pozůstatky postdatovány z vrstvy XII do vrstvy XI, je možné pracovat s těmito fakty, ze kterých se dá vycházet při hledání příčiny zániku strata XI:

1. vrstva XII nebyla zničena násilně
2. vrstva XI byla zničena požárem
3. Šíšakovo tažení je tradičně datováno do roku 926 nebo 925 př. Kr.
4. Šíšak ve svém seznamu dobytých míst zmiňuje kromě desítky jiných izraelských měst i dva Arady. Prvním je „pevnost Arad Rabbat („*ḥqrm^c rd rbt*“)¹²⁴, který byl Aharonim s jistotou identifikován jako Tel Arad a druhým je „Arad Bejt Jarcham“ („*rd nbt jrḥm*“), nedaleká Tel Malchata,¹²⁵ v úvahu přidá například i lokalita Chirbet Kusejfe.¹²⁶

Z bodů 2-4 vyplývá závěr, že lze spojit Šíšakovo tažení v roce 926/925 př. Kr. s vrstvou XI. Jelikož byla tato vrstva datována do druhé poloviny 9. století až počátku 8. století př. Kr., což je o sto let později, než vládl Šíšak, vyvstává zde zásadní problém

Finkelstein se zde odkazuje zpátky k vrstvě XII a připomíná, že byla odkryta jen malá část telu této doby a není možné učinit stoprocentní závěr, jestli na neprozkoumaných místech nejsou stále skryty stopy po násilné destrukci Aradu. Dále dodává, že ve vrstvě XII bylo nalezeno velmi omezené množství keramiky a je těžké ho s jistotou zařadit do 10. století př. Kr. Připouští možnost datovat stratum XII do ještě pozdější doby, a to až do 9. století př. Kr.¹²⁷ Zajímavostí jsou chybějící důkazy po násilné destrukci (známky po ohni) na lokalitách typu, které Finkelstein označuje jako *náčelnictví* (angl. „*chiefdom*“),¹²⁸ a přímo pro Beeršebské údolí používá termín „*Tel Masos náčelnictví*“.¹²⁹ Do této skupiny patří Tel Arad (vrstva XII), Beer Šeba (vrstva VII), Tel Masos (vrstva II) a jsou

¹²⁴ Česky „Velký Arad“.

¹²⁵ AHARONI, *Nothing Early and Nothing Late: Re-Writing Israel's Conquest*, 73 a AHARONI, AMIRAN, *Excavations at Tel Arad: Preliminary Report on the First Season, 1962*, 145–146.

¹²⁶ MAZAR, *The Sanctuary of Arad and the Family of Hobab the Kenite*, 300.

¹²⁷ FINKELSTEIN, *The Archaeology of the United Monarchy: an Alternative View*, 181.

¹²⁸ Srov. s institucí *království* angl. „*kingdom*“.

¹²⁹ FINKELSTEIN, *The Sheshonq I campaign and the 8th century bce earthquake – more on the archaeology and history of the south in the iron I-IIA*, 19. Lokalita Tel Masos bylo největší náčelnictví Beeršebského údolí.

to strata lokalit doby železné IIa, kterých se má týkat Šišakovo tažení do Judska (viz Šišakův nápis v Karnaku).¹³⁰

Soubory nalezené keramiky a výsledky radiokarbonových měření vedou k závěru, že náčelnické lokality byly založeny již na konci pozdní doby železné I. Přesné datum Šišakova nástupu na trůn není známo a tradiční datace vychází z popisu událostí v biblickém textu (1 Kr a 2 Pa). Stalo se tak ve druhé polovině 10. století př. Kr. Jediným mimobiblickým zdrojem je Karnacký nápis, z něhož vyplývá, že kampaň proti Judsku proběhla kolem roku 920 př. Kr.¹³¹ Šišak Beeršebském údolí nezpůsobil jen zkázu, nýbrž při obnově následoval vzestup prosperity na lokalitách typu Tel Masos (což se týká i Tel Aradu).¹³² S tímto názorem se ztotožňuje i Mazar, jenž doplňuje, že Šišak musel táhnout na již úspěšná či prosperující místa. Některá z nich se mohla Egyptanům vzdát (snad např. Jeruzalém), a proto nejsou na reliéfu v Karnaku zaznamenána.¹³³ Na druhou stranu se nabízí i možnost, že ne všechna místa, která jsou na seznamu podmaněných měst uvedena, musela být skutečně dobytá.¹³⁴

Lisbeth S. Friedová si na keramice z Aradu povšimla její podobnosti ve vrstvách XII a XI. Je téměř totožná a odpovídá jediné vrstvě v Lakíši. Není pochyb o tom, že pevnost vrstvy XI byla postavena stejnými lidmi, kteří obývali vrstvu XII. Friedová se přiklání k názoru, že faraonem byla zničena aradská vrstva XI, jež vykazuje známky po násilném zničení.¹³⁵ To je podle aktuální Herzogovy chronologie vyloučené a znamenalo by to posunutí datace vrstvy XI o necelých 100 let zpět. Friedová připouští možnost, že za zničením města mohl stát ještě někdo další.¹³⁶ Zatím není znám nikdo jiný, než zmíněný egyptský král, který by mohl být zodpovědný za zničení Aradu ve vrstvě XI.

Ať už se Šišak v okolí Aradu objevil v době, kdy byla osídlena vrstva XII, nebo XI, zbytky po rozsáhlém kanaánském Aradu z mladší doby bronzové musel vidět, a to může být důvodem, proč je na karnackém seznamu uveden „*Velký Arad*“, kterým není myšlena judská pevnost, ale ruiny ze starobylého dolního města. Na‘aman ve svém článku z roku 1985 upozorňuje na egyptskou tradici pojmenovávat lokalitu podle jejích výrazných architektonických prvků.¹³⁷ Ani

¹³⁰ FINKELSTEIN, *The Sheshonq I campaign and the 8th century bce earthquake – more on the archaeology and history of the south in the iron I–IIA*, 19.

¹³¹ MAZAR, *The Search for David and Solomon: An Archaeological Perspective*, 123.

¹³² FINKELSTEIN, *The Sheshonq I campaign and the 8th century bce earthquake – more on the archaeology and history of the south in the iron I–IIA*, 19–21, 26.

¹³³ MAZAR, *The Search for David and Solomon: An Archaeological Perspective*, 124–125.

¹³⁴ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 93.

¹³⁵ FRIED, *The High Places (Bāmôt) and the Reforms of Hezekiah and Josiah: An Archaeological Investigation*, 446.

¹³⁶ FRIED, *The High Places (Bāmôt) and the Reforms of Hezekiah and Josiah: An Archaeological Investigation*, 445–447.

¹³⁷ NA‘AMAN, *Arad in the Topographical list of Shishak*, 91–92.

Šišákův podrobný seznam nepomáhá při rozluštění záhady, zda byla vrstva v Aradu, kterou měl faraón dobýt, opevněna, či nikoliv. Důležité je to, že se jméno Arad zachovalo i v mimobiblických záznamech a že místo bylo známé egyptskému králi, který měl s Aradem co do činění.

Otázka Šišákova dobytí Aradu zůstává otevřená, protože podle Herzogovy chronologie přichází v úvahu varianta, že by se Šišák musel objevit na Aradu ve vrstvě XII, ale pouze za podmínky, že tudy prošel, aniž by město dobyl. Druhou možností je, že stopy po násilném zničení vrstvy XII musí být ještě objeveny. Pokud je karnacký nápis vojenskou propagandou a proklamací faraonovy síly, je opravdu možné připustit, že jím Arad nikdy nebyl dobýt a že slovo pevnost označuje kanaánské město. Jestliže přece jen Šišák dobyl město vrstvy XI, kdy lze poprvé doložit pevnost, musela by být odmítnuta Herzogova stratigrafie, aby se rok králova tažení (920/925 př. Kr.) udál v době existence strata XI, jak původně navrhoval Aharoni.

4.6 Vrstva X

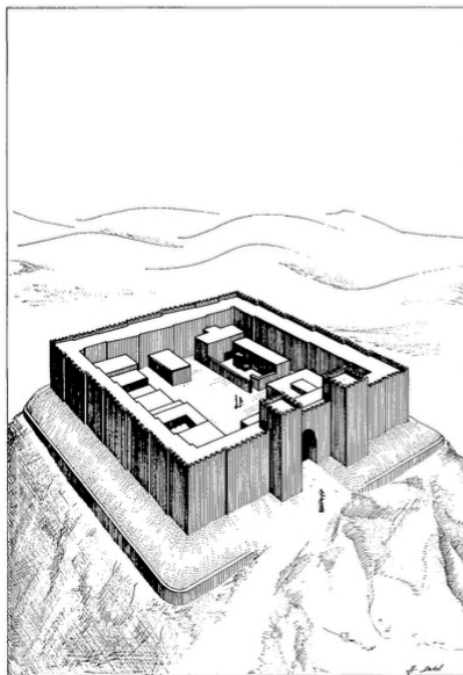
Po zničení Aradu musela být pevnost přestavěna, což se stalo až do konce vrstvy VI ještě několikrát, protože město bylo nejdříve zničeno. Každá z vrstev je dobře čitelná, často ji doprovází vrstva destrukce, a proto je možné pro každou vrstvu vytvořit poměrně přesný plán.¹³⁸ Podle Aharoniho byla nyní pevnost bez věží a její brána byla přesunuta z rohové části více ke středu východní zdi. V severovýchodním rohu došlo k vybudování skladiště s vydlážděným nádvořím, které stálo ve všech následujících vrstvách až do strata VI. Nádvoří bylo situováno do centra pevnosti, ale jeho přesná rozloha není známa, protože skrze něj byla později vystavěna mohutná helénská věž. Jižně od nádvoří byly obytné domy a západním směrem stály dílny řemeslníků. Západ pevnosti obývali obchodníci, kteří působili v rámci Judského království. V jednom z jejich domů byla nalezena pec, kus surového stříbra, závaží a šperky ze stříbra (řetízek, náušnice a přívěsek ve tvaru srpku měsíce) v hliněném hrnci pod podlahou. Stříbro bylo nejdříve spojováno s místním zlatníkem či kovářem, ale protože stříbro sloužilo jako běžné platidlo, bylo nakonec označeno za majetek obchodníků.¹³⁹ K významným projektům této vrstvy patřilo vysekání vodního kanálu, který přiváděl vodu do skalní cisterny vyhloubené pod několika domy.¹⁴⁰ Herzog k této vrstvě po revizním výzkumu přinesl jediný, ale pro tuto práci nejdůležitější poznatek. Právě v tomto stratu byla během 8. století př. Kr. postavena svatyně, které se bude později podrobně věnovat celá kapitola.

¹³⁸ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 26–27.

¹³⁹ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 33 a 79.

¹⁴⁰ AHARONI, *Arad Inscriptions*, 5–8.

Vrstva X (obrázek č. 8) je tou, která byla zrekonstruována a je prezentována dnešním návštěvníkům lokality. Je nutno podotknout, že z části byla obnovena helénská věž, aby měli návštěvníci vyvýšený bod pro výhled na celý Tel Arad.

Obrázek č. 8: Rekonstrukce pevnosti ve vrstvě X (HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 34).

4.6.1 Opevnění a zabezpečení vody

Výše již bylo napsáno, že komorové hradby stavitelé přebudovali na plně zděné masivní opevnění, vyjma východní strany, kde vyplnili existující komory stavebním materiálem, a ještě přistavěli novou zeď na vnitřní straně hradby. Tím došlo k nepatrnému zmenšení vnitřního prostoru pevnosti.

Hradby o výšce 8-10 metrů byly vystavěny tak, že každých 7-9 metrů byla zeď posunuta (až o 0,5 metru) před dosavadní linii hradby. Vznikly tak výstupky, které z ptačí perspektivy vypadaly jako zuby pily. Jediný důvod, který toto provedení mělo, byl pokus o optické zvýšení opevnění před nepřáteli.¹⁴¹

Zpevnění hradeb částečně kompenzovalo odstranění věží, čímž došlo k oslabení obranyschopnosti města. Aby se Arad nemohl stát snadným terčem, kolem hradeb byl vybudován strmý svah, který byl podepřen nízkou zídrou. K vrchní části hradeb byly ukotveny dřevěné terasy či balkony (známé

¹⁴¹ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 30.

i z Asýrie) s otvory, skrze které mohli vojáci zneškodnit případného nepřítele zapálenou hořlavinou.¹⁴² Nová brána převyšovala hradby, byla vůči nim částečně předsunuta a tvořily ji dvě různě široké věže a dvě komory (na každé straně stála jedna). Šíře brány umožňovala, aby jí prošla zvířata i s naloženým nákladem.¹⁴³

Přesun vstupní brány se neodehrál jen z estetických důvodů, ale měl i svůj praktický dopad. Čtvercová pevnost vyžadovala mít vstup ve středu hradby místo předešlého umístění v rohu. Dalším praktickým důvodem je fakt, že po vybudování svatyně v protějším rohu telu by byl vchod do pevnosti v jedné ose s chrámem a velesvatyní. Tato poloha se ukazuje být praktickou při představě, že poutníci prošli branou a pokračovali přes chrámový okrsek ke svatyni. Podívá-li se čtenář na plány severoizraelských lokalit (například Megida a Chasóru), brána vždy stála mimo osu brána-svatyně/oltář. Arad byl budován skutečně tak, aby sloužil jako vojenská pevnost. Strategický přístup stavitelů se při obnovování města ve stratu X promítl i do schopnosti ubránit svatyni v případě napadení. Tomu napomohlo přemístění brány, aby při vniku nepřátel do města nebyla svatyně tím prvním, co by bylo možné zničit. Na základě představených skutečností lze dát do přímé souvislosti výstavbu svatyně ve vrstvě X a přesun vstupní brány. Tato varianta je ve shodě s Herzogovou datací vzniku svatostánku v Aradu.

¹⁴² HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 27–31 a HERZOG, AHARONI, RAINEY: *Arad — An Ancient Israelite Fortress with a Temple to Yahweh*, (online), citováno dne 25. 1. 2014.

¹⁴³ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 31–32.

Pro obyvatele Aradu bylo důležité zajištění pitné vody. Město mělo několik možností, jak obyvatelům zabezpečit dostatek vody nejen pro běžný život, ale i pro případné dlouhodobé obléhání. Primární zdroj pitné vody pocházel z dešťových srážek. Kromě toho byl v Aradu zbudován systém podzemních nádrží na vodu. Do tří sádrou omítnutých cisteren se voda dopravala za pomoci oslů s hliněnými nádobami či měchy na zádech (obrázek č. 9). Oslí nosili vodu k ústí tunelu, do kterého byla přelévána.¹⁴⁴ Připojený kanál vedený východně od pevnosti byl původně přikryt kamennými deskami a měl dvoumetrovou hloubku. Součástí systému byl i tunel o hloubce 1 metr, který procházel pod hradbou pevnosti, ale primárně sloužil jako únikový východ.¹⁴⁵ K dispozici byla v tomto období také nádrž na vodu ve spodním kanaánském městě, ale o jejím používání v době železné neexistují žádné doklady.

Obrázek č. 9: Keramické sošky oslíků s kontejnery pro přepravu nákladu (Izraelské muzeum v Jeruzalémě, foto: autor).

4.6.2 Datování vrstvy X

Aharoni datoval tuto vrstvu do 9. století př. Kr.,¹⁴⁶ ale Herzog po revizi dataci posunul do 1. poloviny 8. století př. Kr.,¹⁴⁷ kdy došlo ke zbudování pevnosti bud'

¹⁴⁴ AHARONI, *Arad: Its Inscriptions and Temple*, 6–7.

¹⁴⁵ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 32.

¹⁴⁶ AHARONI, *Arad: Its Inscriptions and Temple*, 4.

¹⁴⁷ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 14.

za Jóaše (k tomu by muselo dojít až v posledních letech jeho vlády), nebo za Amazjáše, či Azarjáše (Uzijáše).

4.7 Vrstva IX

Vrstva IX se od předchozího strata zásadně neliší. Aharoni identifikoval uvnitř hradeb nové rovnoběžné zdi, které měly zesílit opevnění a též byl zvýšen obětní oltář.¹⁴⁸ Funkce budovy ze strata X se podle Herzoga nemění, pouze došlo ke změnám v jejich vnitřním uspořádání. V celé pevnosti byla zvýšena úroveň podlahy, což se nevyhnulo ani chrámovému okrsku, který musel být upraven. Kolem nádvoří svatyně došlo k redukci vybraných místností a zároveň zde vznikly nové komory. Skladiště, které stálo napravo od brány, bylo nově přepaženo zdmi, aby vznikly tři podlouhlé prostory, čímž vzniklo skladiště, jaké známe z mnoha jiných lokalit i z pozdějších dob (například Kumrán). Jižní část města i nadále sloužila k bydlení, což dokládají zbytky po pecích. Významnou událostí na konci období vrstvy IX bylo vyřazení svatyně z provozu. K její obnově už nikdy nedošlo.¹⁴⁹ Pevnost byla ve vrstvě IX dle Herzoga postavena během 2. pol. 8. století př. Kr. králem Azarjášem (Uzijášem).¹⁵⁰

4.7.1 Významné nálezy z vrstvy IX

Dvě pečetítka, jedno válečkové a druhé razítkové, doplnil nález bronzové sošky Iva. Nejedná se o lokální materiální kulturu, ale o artefakty ovlivněné asyrskou kulturou, ne-li přímo o import z Asyrské říše.

4.7.1.1 Razítkové pečetítko

Na zářivě bílém vápencovém razítkovém pečetítku (obrázek č. 10) je vyobrazen nezvyklý motiv, který na první pohled vypadá jako obyčejná síť rovnoběžek a kolmic s kruhovou prohlubní v jednom z rohů. Aharoni v tom viděl zjednodušený plán pevnosti vrstvy IX. Na tomto stylizovaném ztvárnění podoby Aradu je jasně naznačeno skladiště, které stávalo napravo od vstupní brány, uličky, dílny, obytné domy v jižní části pevnosti, a také i samotný chrám (kruhový tvar). Aharoni nechává otevřenou otázku, zda je možné, že měl chrám kruhovou střechu, jak je vidět na razítku.¹⁵¹ Nález je dodnes obdobně prezentován v Izraelském muzeu v Jeruzalémě. Také Herzog pečetítko popisuje jako schematický plán města, který je rozdělen do čtverců o různé velikosti

¹⁴⁸ AHARONI, *Arad Inscriptions*, 8.

¹⁴⁹ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 50.

¹⁵⁰ HERZOG, AHARONI, RAINEY: *Arad — An Ancient Israelite Fortress with a Temple to Yahweh*, (online), citováno dne 25. 9. 2016.

¹⁵¹ AHARONI, *Arad: Its Inscriptions and Temple*, 8–9.

(jednotlivé budovy), ale o zaobleném výčnělku a jeho vztahu ke svatyni se nezmiňuje.¹⁵²

Obrázek č. 10: Vápencové pečetička se stylizovanou podobou pevnosti ve stratu IX (Izraelské muzeum v Jeruzalémě, foto: autor), vpravo dole otisk pečetička (HERZOG, *The Israelite Fortress at Arad*, 16).

Výklad námětu pečetička dává smysl až na otázku, co znamená kruhový výstupek. Tento typ pečetička je v oblasti ojedinělý, a tudíž není možné použít ke srovnání jiný obdobný artefakt. Je známa skutečnost, že architektura doby železné pracovala s rovnými střechami, a přesto mohl kruhový výstupek skutečně symbolizovat aradskou svatyni, protože se tvůrce pečetička mohl pokoušet dát najevo rozdíl mezi světskou architekturou (domy, sklad a dílna) a významnou kultickou stavbou (svatyní). Hlubší část pečetička, která při otisku vytvoří naopak výrazně vyšší strukturu než jeho zbytek, může vyzdvihovat význam posvátného místa. Jestliže je tato interpretace pečetička coby plánu vrstvy IX správná, bylo by prvním nálezem tohoto typu v rámci Judska i Izraele.

¹⁵² HERZOG, *The Arad Fortresses* (hebrejsky), 168.

4.7.1.2 Bronzová soška lva

Malá bronzová soška skrčeného lvíčka objevená ve vrstvě IX poblíž oltáře (obrázek č. 11) bývá spolu s dalšími předměty spojována s kultem (konkrétně Ašerou) či symbolem kmene Juda.¹⁵³ Protože se ve velesvatyni chrámu našly dva stojící kameny (kultické stély) a dva oltáře, Dever,¹⁵⁴ Baruch Halpern¹⁵⁵ a Gösta Werner H. Ahlström¹⁵⁶ se domnívají, že v Aradu byl uctíván nejen Hospodin, ale i jeho družka Ašera. Ta je známa po celém starověkém Předním východě jako paní nebes, bohyně lásky a plodnosti. Její jméno má různé varianty (sumersky Inanna, akkadsky Ištar apod.). Kultovním zvířetem Ašery (Ištar) je lev.¹⁵⁷ Dever připouští možnost, že pokud bylo v Aradu uctíváno více než jedno božstvo, mohl by být lvíček ztotožněn s Ašerou.¹⁵⁸ Tento závěr vznikl na základě polohy nálezů sošky v těsné blízkosti oltáře, a z toho důvodu byl identifikován jako kultický předmět, což byla mylná interpretace. Jen několik málo metrů od tohoto místa byla čtvrť obchodníků, a proto mohl předmět pocházet od nich. Bronzový lvíček je ve skutečnosti věcí každodenní potřeby obchodníků – závažím.¹⁵⁹ Podobné závaží je známo i z pelištejské lokality Tel Jemneh (Gerar), ležící necelých 13 km jihovýchodně od Gazy. Závaží stejného typu byla objevena především na území Asýrie a Anatolie a do Aradu se dostalo díky kulturním kontaktům mezi Judským královstvím a Asyrskou říší.¹⁶⁰

¹⁵³ DEVER, *Archaeology, Material Culture and the Early Monarchic Period in Israel*, 111. K vztahu mezi Judou a lvem více v Gn 49,9. Lev byl jako symbol kmene Juda zachován až do dnešních dnů na městském znaku Jeruzaléma.

¹⁵⁴ DEVER, *Did God Have a Wife? Archaeology and Folk Religion in Ancient Israel*, 175.

¹⁵⁵ HALPERN, *From Gods to God: The Dynamics of Iron Age Cosmologies*, 88.

¹⁵⁶ AHLSTRÖM, *An archaeological picture of Iron Age religions in ancient Palestine*, 131.

¹⁵⁷ Viz Prosecký, *Encyklopedie mytologie starověkého Předního východu*, heslo: INANNA, 97–103.

¹⁵⁸ DEVER, *Did God Have a Wife? Archaeology and Folk Religion in Ancient Israel*, 175.

¹⁵⁹ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 80.

¹⁶⁰ V oblasti Judského království, Izraelského království, Asyrské říše, Egypta a na pelištejském území se zoomorfni závaží ve tvaru telat, krav, kachen, ježka, opic, koz a jiných zvířat hojně objevovala od pozdní doby bronzové až do doby železné. Více k tématu viz DEUTSCH, MILLARD, *Ten Unpublished West Semitic Bronze Weights*, 15–20.

Obrázek č. 11: Bronzová soška lvička (Izraelské muzeum v Jeruzalémě, foto: autor).

I přes omezený počet nalezených bronzových a měděných závaží ve tvaru lvička je lze rozdělit podle ztvárnění výrazu a preciznosti na dvě skupiny.

Zprvé, závaží nalezená v Asýrii a Anatolii mají ve tváři lva agresivní výraz s vyceněnými zuby. Tento až zuřící lev jasně demonstruje svoji sílu vzpřímenou polohou. Takováto závaží mají někdy na zádech přidělané ouško, snad pro lepší manipulaci nebo pro zavěšení.

Zadruhé, závaží z Aradu a Geraru lva vyobrazují skrčeného, a přestože jsou poznamenány korozi, je stále viditelné, že lev není tak umělecky propracovaný a je velmi stylizovaný. Z tohoto důvodu lviček působí klidným dojmem. Nemá vzpřímenou ani hlavu a nehledí před sebe, nýbrž do strany. Závaží nemají na zádech ouška, ani stopy po jejich možné existenci. Mohlo by se tak zdát, že závaží je lokální kopií asyrského originálu, avšak jiný důkaz pro tuto myšlenku neexistuje. Váha aradského lvička je jedna polovina asyrské miny a podle Na'amana bylo importováno přímo z Asýrie v době, kdy bylo Judsko integrováno do asyrského obchodního systému, což znamenalo používání asyrských měr a vah.¹⁶¹

Lev z Aradu pochází z 2. pol. 8. století př. Kr.,¹⁶² ačkoliv ho Izraelské muzeum v Jeruzalémě mylně datuje do 7. století př. Kr.¹⁶³ Lev z Geraru náleží

¹⁶¹ NA'AMAN, *No Anthropomorphic Graven Images: Notes on the Assumed Anthropomorphic Cult Statues in the Temples of YHWH in the Pre-Exilic Period*, 407.

¹⁶² HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 80.

¹⁶³ Lion-shaped weight, The Israel Museum, Jerusalem, (online), citováno dne 24. 9. 2016

do sídelní vrstvy z 9. století př. Kr. a jeho původ je pravděpodobně také v Asýrii.¹⁶⁴

4.7.1.3 Válečkové pečetítka

Kromě razítkového pečetítka bylo v tomto stratu nalezeno válečkové pečetítka, které má svůj původ rovněž v Asýrii. Odtud jsou tato pečetítka známa především z Kalchu (9. –8. století př. Kr.), Ninive (nedatováno), Chorsábádu (nedatováno) a jedno bylo objeveno v Anatolii ve městě Abydos (5. století př. Kr.). Novoasyrské pečetítka lineárního stylu nese motiv stylizované lidské bytosti, která sedí na židli a má pozvednutou levou ruku směrem k opeřenci (podle Herzoga se jedná o pštrosa),¹⁶⁵ který je stejně vysoký jako sedící osoba. Pštros je na asyrských pečetítkách zobrazován často, ale opět v mnohem preciznější podobě. Mezi člověkem a pštrosem je sedm kruhů či bodů, které jsou známy jako tzv. sedm hvězd, či symbol sedmibožstva.¹⁶⁶ Toto znamení je v babylonských astrologických textech z 1. tis. př. Kr. spojováno s hvězdokupou Plejád, která je často doprovázena jinými astronomickými tělesy.¹⁶⁷ Jeden bod je na pečetítku také za hlavou člověka a znázorňuje Slunce (božstvo Utu/Šamaš), nad pštrosem je srpek měsíce (božstvo Sín/Nanna) a pod jeho ocasem je motiv kosočtverce, který může mít více významů. Herzog v symbolu vidí oko, ale vzhledem k tomu, že je na pečetítku ztvárněna celá řada kosmických těles a k nim patří za planety i Venuše, která je spojena s bohyní lásky (Ištar/Inanna), a proto se naskýtá možnost interpretovat čtyřúhelník jako vulvu.¹⁶⁸

Výše zmíněné nálezy jsou dokladem toho, že Arad byl v období strata IX ovlivněn materiální kulturou, administrativním a obchodním systémem, který má své kořeny u mocnosti té doby – Asyrské říše.

4.8 Vrstva VIII

Stratum VIII bylo podle Aharoniho charakteristické výraznými kultickými změnami, jelikož došel k závěru, že přestal být používán velký obětní oltář na nádvoří, podlaha na nádvoří byla zvýšena a zároveň proběhla oprava svatyně.¹⁶⁹ Revizní výzkum lokality prokázal, že ke zrušení oltáře i svatyně došlo již v předchozím stratu. Herzog znovu porovnal úrovně podlah vrstev VIII a VII a zjistil, že ve vrstvě IX byl do prostoru svatyně a jejího nádvoří navezen více

¹⁶⁴ PETRIE, *Gerar*, 26.

¹⁶⁵ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 80.

¹⁶⁶ Akkadsky „*sebettu*“ = sedm.

¹⁶⁷ PROSECKÝ, *Encyklopedie mytologie starověkého Předního východu*, heslo: SEBETTU, 200.

¹⁶⁸ BLACK, GREEN, *Bohové, démoni a symboly starověké Mezopotámie: ilustrovaný slovník*, heslo: KOSOČTVEREC, 103.

¹⁶⁹ AHARONI, *Arad Inscriptions*, 8.

než jeden metr zeminy poté, co byly zdi z větší části rozebrány – sníženy a byly rovněž zasypány. Nad chrámovým okrskem, který byl „zakonzervován“, nově vyrostly dvě administrativní budovy (stratum VIII), jejichž podlahy přikryly vrstvu IX i s pozůstatky po zdejších kultu. Drobné stavební úpravy si vyžádala hlavní brána do pevnosti a skladiště. Ve čtvrti s dílnami byly využity architektonické prvky ze starších vrstev a některé obytné domy byly postaveny nově, což dokládají kamenné základny pro dřevěné sloupy.¹⁷⁰ Velké množství keramických váz z 8. století př. Kr. pochází podle Aharoniho z doby vlády krále Azarjáše (Uzijáše). Svědčí o tom fakt, že obyvatelé Aradu tyto předměty nestihli při vpádu nepřítele zachránit a ty tak zůstaly pohřbeny pod troskami zničeného města *in situ*. Během první sezony archeologického výzkumu v roce 1962 bylo nalezeno v jedné místnosti přes čtyřicet velkých keramických nádob a celá řada drobné keramiky.¹⁷¹ Herzog dává zbudování této vrstvy na konci 8. století př. Kr. do vztahu s králem Chizkijášem a její zánik je připisován asyrskému králi Sinacheribovi, který vedl v roce 701 př. Kr. kampaň proti Judsku.¹⁷²

4.9 Vrstva VII

Ve stratu VII, které vzniklo za krále Jóšijáše,¹⁷³ bylo v obytné čtvrti kolem šesti domovních jednotek. V jedné z nich byla objevena pečetítka a několik dopisů Eljašíba, syna Ašijáše.¹⁷⁴ Jeho jméno se objevuje na artefaktech nejen z této vrstvy, ale i v následující vrstvě VI. Původně se předpokládalo, že strata VII a VI jsou v tomto případě jednou vrstvou, ale dnes se badatelé přiklánějí k názoru, že jde o dvě rozdílná strata, protože nálezy pocházejí ze dvou různých podlah, mezi nimiž je jasně viditelná vrstva spáleného materiálu. Úroveň podlahy ve skladišti u brány byla zvýšena a západní část pevnosti začala chátrat a byla značně poničena.¹⁷⁵ Pevnost v tomto stratu nebyla obnovena ihned po její destrukci, protože Judsko bylo Asyřany natolik zpustošeno (celkem padlo 46 měst), a tak nějakou dobu trvalo, než se opět vzpamatovalo. Konec této vrstvy je spojován s násilnou destrukcí Aradu, která byla ještě v 80. letech Aharoniovou, Herzogem a Raineym datována do roku 597 př. Kr., kdy proběhlo tažení babylónského krále

¹⁷⁰ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 35–40.

¹⁷¹ AHARONI, AMIRAN, *Excavations at Tel Arad: Preliminary Report on the First Season, 1962*, 135–136.

¹⁷² HERZOG, *Perspectives on Southern Israel's Cult Centralization: Arad and Beer-sheba*, 175.

¹⁷³ HERZOG, Ze'ev, AHARONI, Miriam, RAINEY, Anson, F., MOSHKOVITZ, Shmuel, *The Israelite Fortress at Arad*, 4.

¹⁷⁴ AHARONI, *Arad Inscriptions*, 8 a HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 40–41.

¹⁷⁵ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 40–41.

Nabukadnesara II. do Judska.¹⁷⁶ Herzog v posledních letech s tímto datem nepracuje a zatím se neúspěšně pokouší identifikovat konkrétní událost, které by se dalo zničení Aradu přisuzovat.¹⁷⁷

4.10 Vrstva VI

Stratum VI je na Aradu poslední sídelní vrstvou, kdy lze hovořit o existenci judského města v rámci samostatného Judského království. Toto stratum vybuďoval podle původní Aharoniho datace na konci 7. století př. Kr. buď král Jójakím, nebo Sidkijáš.¹⁷⁸ Podle Herzogovy používané stratigrafie přichází v úvahu Jójakím, nebo Jójakín.

Když byly po revizním výzkumu přehodnoceny dosavadní výsledky, došlo k předatování některých nálezů (zejména hradby) do této vrstvy. Původně se podle nalezené keramiky zdálo, že obyvateli vrstvy VI byly obnoveny komorové hradby.¹⁷⁹ Jigael Jadin, Immanuel Dunayevski a Herzog si povšimli techniky opracování kamenů a došli k závěru, že takovéto (zubaté) stopy po dlátu nejsou známy z žádné jiné lokality z doby železné, a proto musí jít o typ opracování kamene, který je znám z helénského období.¹⁸⁰ Herzog na základě dlouhodobého výzkumu došel k závěru, že část hradeb s komorami a zdmi se specifickými stopami po „zubatých“ dlátech pochází z helénského období (vrstva IV), ale nikdy nebyla kolem celé pevnosti dokončena. Tím, jak byly v helénském období budovány základy pro komorovou hradbu, stavitelé tuto novou hradbu doslova nalepili na architektonické zbytky ze starší vrstvy VI a tím se dostaly artefakty z konce doby železné do přímého kontaktu s helénskou zdí. Na jižní a východní straně pevnosti byla ve vrstvě VI vybudována paralelní zeď tak, aby zesílila původní hradby. Protože byl Arad za dobu své existence dobyt a vypálen čtyřikrát, musel být neustále zdokonalován obranný systém a také vstupní brána.¹⁸¹

V západní straně pevnosti byla ve zdi vybudována osm metrů vysoká věž. Z půdorysu rekonstrukce strata VI je evidentní, že v pevnosti došlo k velkým urbanistickým změnám. Arad nyní vypadal jako strohá posádková pevnost, ve které zanikla většina veřejných, ale i soukromých budov. Prstenec staveb se táhne jen podél jižní, východní a malé části severní hradby. U jihovýchodního rohu stával ve vrstvě VII dům, ve kterém byla nalezena pečetítka a ostraka (dopisy na hliněných střepích) se jménem velitele Eljašíba. Jeho korespondence

¹⁷⁶ HERZOG, AHARONI, RAINEY: *Arad — An Ancient Israelite Fortress with a Temple to Yahweh*, (online), citováno dne 25. 1. 2014.

¹⁷⁷ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 48.

¹⁷⁸ HERZOG, et alii, *The Israelite Fortress at Arad*, 4.

¹⁷⁹ AHARONI, *Arad Inscriptions*, 8.

¹⁸⁰ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 41.

¹⁸¹ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 41–48.

byla objevena i ve vrstvě VI. Mezi oběma vrstevami VII a VI je již zmíněná vrstva po destrukci. Pevnost buď byla dvakrát zničena během Eljašibova působení, nebo zde mohl být dosazen dvakrát a během jeho druhého jmenování mohlo uplynout až 30 let.¹⁸²

Ve stratu VI byl nalezen významný ostrakon č. 18, jenž zmiňuje „*Dům Hospodinův*“ („בֵּית יְהוָה“). Ussishkin se domnívá, že se nápis týká aradské svatyně, a proto je dokladem toho, že zde svatyně stála ještě ve vrstvě VI.¹⁸³ Jak bude popsáno později, na základě archeologických nálezů už nelze v této době předpokládat existenci svatyně, a tudíž musí být Hospodinovým domem míněn Šalomounův chrám v Jeruzalémě.¹⁸⁴

Po této vrstvě následovaly ještě sídelní vrstvy kultury perské, helénské, římské, arabské a beduínské, které pro cíl této práce nejsou důležité, a proto jim se jim autor dále věnovat nebude. Tyto pozdější vrstvy nejsou zajímavé ani pro většinu biblických archeologů, kteří mají k dispozici jen velmi omezené množství poznatků a materiálů.

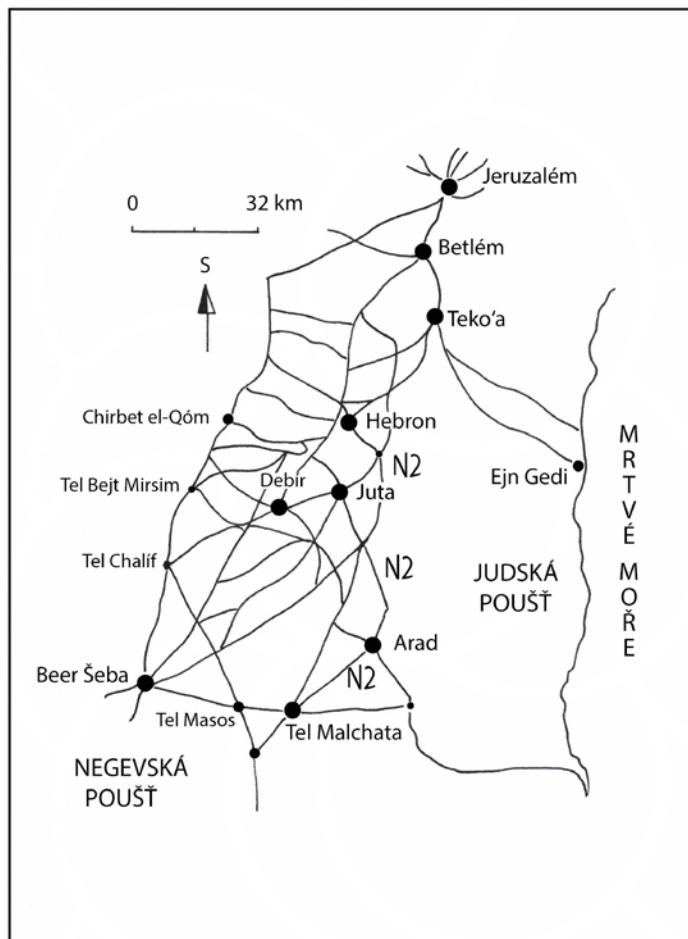
4.11 Strategická poloha Tel Aradu

V době železné bylo možné využít šestnáct cest mezi Beer Šebou a Jeruzalémem. Dvě z nich byly vedeny skrze Judské hory a horské průchody a byly bedlivě střeženy. První silnice vedla z Beer Šeby do Jeruzaléma téměř přímo přes kontrolní bod v Debíru, dále kolem Hebronu, a nakonec přes Betlém. Druhá stezka byla delší a táhla se více na východ od Beer Šeby. Protínala místa jako Malchata, Arad a Betlém. Průchod do jižního Judska byl střežen z Beer Šeby, přesto se dala Beer Šeba na cestě z Negevu, Egypta, Edómu či Arábie obejít přes jiná místa (Tel Masos, Tel Malchata či Arad – viz obrázek č. 12). Místa, kde se jednotlivé cesty křížily, byla důležitými kontrolními body. K nejvýznamnějším městům Judských hor, kde takové místa existovala, patřil Betlém, Teko‘a, Hebron, Debír, Juta, Beer Šeba, Tel Malchata a Arad. Spojnice, která protínala Arad, je nazývána „cesta Tel Malchata – Arad – Hebron“ (viz cesta N2 na mapě obrázku č. 12).

¹⁸² HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 49.

¹⁸³ Více k této otázce v podkapitole 5.3.3 „Kritický přístup k datování svatyně. In: USSISHKIN, *The Date of Judean shrine at Arad*, 155–156.

¹⁸⁴ HERZOG, AHARONI, RAINEY: *Arad—An Ancient Israelite Fortress with a Temple to Yahweh*, (online), citováno dne 25. 1. 2014.

Obrázek č. 12: Cesty mezi Arade/Beer Šebou a Jeruzalémem (kresba: autor podle DORSEY, *The Roads and Highways of Ancient Israel*, 118).

Na ni se bylo možné napojit při cestě z Kadeše-Barnea (tzv. Atárímská cesta),¹⁸⁵ Edómu a Arábie (tzv. Edómská cesta).¹⁸⁶ Cesta, u níž ležel Arad, byla součástí tzv. Kadidlové stezky, po níž se z Arábie dopravovalo nejen kadidlo, ale i koření. V 8.–7. století př. Kr. ležela poblíž stezky i jiná kultická místa. Například svatyně Edomitů na lokalitách Ejn Chaceva a Horvat Kitmit.¹⁸⁷ Obchodní cesta vedla v době železné přímo přes Arad, ale později byla v římském období odkloněna a městu se vyhnula (dodnes je možné část této vydlážděné cesty spatřit).¹⁸⁸

¹⁸⁵ Nu 21,1.

¹⁸⁶ 2 Kr 3,20.

¹⁸⁷ MAZAR, *The Divided Monarchy: Comments on Some Archaeological Issues*, 168.

¹⁸⁸ DORSEY, *The Roads and Highways of Ancient Israel*, 119–124.

4.12 Ekonomická situace svatyně a pevnosti

Ekonomická situace svatyně se evidentně zlepšila již ve vrstvě IX, kdy byla zbudována nová chrámová skladiště. Ovšem se tak stalo na úkor prostoru na nádvoří. To bylo zmenšeno až na jeho původní polovinu a vešla se na něj jen omezená skupina věřících. Pokud se jich sem ve vrstvě X vešlo až čtyři sta, nyní to mohlo být kolem dvou set. Žádné vzácné předměty se v chrámových skladištích nenalezly, což opět dokládá skutečnost, že chrám nebyl zničen násilně a vše, co šlo, bylo odklizeno, aby mohla být svatyně postupně rozebrána.¹⁸⁹

Severovýchodní roh pevnosti patřil centrálnímu skladišti. O jiných skladovacích prostorách v Aradu neexistují jakékoliv doklady. Že se jedná o hlavní skladiště, je zřejmé z jeho polohy hned u vstupní brány. Byly zde nalezeny keramické nádoby s objemem, který odpovídal standardu pro výběr daní od civilních obyvatel. Prostor sloužil k uchování a distribuci zboží každodenní potřeby, ale i jako zásobárna potravin a zbraní pro případ nečekaného útoku a obléhání města. Ze skladu mohli komodity čerpat obchodníci, úředníci, kněží, posádka a řemeslníci. Ačkoliv bylo ve veřejných budovách nalezeno množství keramických nádob, samotné skladiště bylo téměř prázdné, což naznačuje, že zásoby byly buď vyčerpány v době obléhání pevnosti, nebo je ukořistil nepřítel předtím, než Arad vypálil. Z textů, které se pevnosti dochovaly, je patrné, že sklad sloužil jako distribuční centrum (pšenice a ječmene pocházejících z Judských hor) pro místní posádku i pro vojenské jednotky, které tudy procházely. V Aradu se nacházelo mezi padesáti až sto vojáky, pro něž bylo uskladněno tři sta pecnů chleba, který se zde pekl. Skladiště bylo postupně ve vrstvách IX až VI rozšiřováno, jelikož do něj bylo zapotřebí uskladnit stále větší množství produktů.¹⁹⁰

Dobrou ekonomickou situaci pevnosti dokládá nález cedrového dřeva, které bylo dovezeno z libanonských hor (vrstvy IX-VI), čedičové nádoby (nejbližší čedič je možné nalézt v Galileji a na Golanech; vrstva XI) a drobné předměty novoasyrského typu (již dříve zmiňovaná pečetítka a závaží ve tvaru lva). Na některých nápisech se vyskytuje egyptské hieratické písmo k zápisům kvantity, z čehož Herzog vyvozuje pokračující egyptský vliv (ve vybraných aspektech) i na pozdní Judské království. Malé množství keramických nálezů pochází z Edomu, odkud se do Beeršebského údolí hojně vyvážela keramika. Edomité jsou zmíněni na dvou zdejších střepích, a ačkoliv je jejich kontext nejasný, vypovídá o kulturním kontaktu mezi judským Aradem a Edomem (buď skrze obchodníky, nebo členy karavan). Beeršebské údolí potvrzuje hojně kontakty i s Řeckem a Kyprem, ale v Aradu jsou takové nálezy ojedinělé, nebo vůbec

¹⁸⁹ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 62.

¹⁹⁰ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 77–79.

neexistují.¹⁹¹ Aradská pevnost tedy neexistovala v kulturní izolaci a do města přicházeli judští vojáci, kteří tudy táhli, a také město obchodovalo s okolními národy, ale do podoby zdejšího kultu se žádné cizí vlivy nedostaly.

4.13 Nález písemných materiálů

Aharoni objevil a zpracoval celkem sto sedm hebrejských nápisů, závaží, královská pečítka, aramejská ostraka, řecké a arabské nápisy. Většina hebrejských textů pochází z doby od konce 8. století př. Kr. do počátku 6. století př. Kr. (vrstvy XI–IV).¹⁹² Velkému počtu nalezeného epigrafického materiálu dopomohlo zdejší suché klima a také to, že Aharoni zkoumal téměř každý stěp, zda na něm nejsou náznaky písma.

Počet datovaných hebrejských nápisů dané skupiny ve vztahu k vrstvě						
Vrstva	Hospodářské	Osobní jméno	Úřední	Kultické	Boží jméno	Lokalita
VI	22 (+1)	17 (+2)	22 (+3)	3	3	14
VII	0 (+3)	7 (+2)	2 (+2)	0	0	2
VIII	0 (+1)	14 (+2)	0	1	1	4
IX	1 (+2)	4	0 (+1)	0	0	1
X	0	5	0	3	0	0
XI	2	3 (+1)	0	0	0	0
XII	1	0	0	0	0	0

Tabulka výše vychází z kategorií, do nichž byla autorem práce rozdělena všechna nalezená a publikovaná ostraka. Čísla udávají počet ostrak v dané kategorii ve vztahu ke konkrétní sídelní vrstvě.¹⁹³ Texty v kategorii „kultické“

¹⁹¹ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 80–82.

¹⁹² AHARONI, *Arad Inscriptions*, 4.

¹⁹³ Viz AHARONI, *Arad Inscriptions*. Tabulka je tvořena několika kategoriemi podle povahy textů. Některé nápisy, které jsou v kategorii „osobní jména“, jsou z velké části nezařaditelné, protože se na nich vyjma jmen (někdy jen části jednoho jména) žádná jiná informace nenachází a kontext zprávy je tak neurčitý. Jiné texty lze zařadit do více než jedné skupiny. Kategorie „hospodářské“ zahrnuje především texty, v nichž je zmíněna zemědělská komodita jako je olej, víno, pšenice (většinou se jedná o pokyn k přesunu surovin, jejich soupisy a míry), anebo například chléb. Kategorie „kultické“ a „Boží jméno“ bylo vhodné rozdělit do dvou skupin, neboť Boží jméno se objevuje na střepech, které se nikterak kultem nezybývají. Texty ve sloupci „lokalita“ zmiňují zeměpisné údaje, většinou konkrétní město, anebo národ.

Řádově jednotky písemných materiálů byly objeveny mimo kontext, proto je není možné do tabulky zahrnout. Až na jednu výjimku není žádný z textů z kategorie „Boží jméno“ ani

zahrnují převážně požehnání osobě, které jsou adresovány. Celkem bylo datováno sedm kultických střeptů. Osmý byl nalezen mimo kontext, a proto se v tabulce neobjevuje. S Aradem jsou spojena i osobní jména, která jsou známa ze Starého zákona zejména ve spojení s Hospodinovým kultem. Z vrstvy VI pochází ostrakon se jménem Kéros, ve vrstvě VIII byly objeveny tři dopisy se jmény Pašchúr, Kórach a Meremót a z vrstvy X je jeden dokument zmiňující Sádoka.¹⁹⁴ Aharoni se zdejším kultem spojoval všechny tři texty, a ještě dalších šest ostrak, které byly nalezeny v těsné blízkosti svatyně ve vrstvě VIII, v níž podle Aharoniho ještě svatyně stála. Protože tato studie pracuje s nejnovější Herzogovou stratigrafií, je možné s dobou, kdy svatostánek existoval, spojit jen tři kultické texty, a to z vrstvy X. Ze strata IX nebyl v této kategorii nalezen ani jeden ostrakon. Pokud je zmíněným jménem Sádok myšlen člen velekněžské rodiny a nejde o shodu, celkem by z vrstvy X pocházely čtyři nápisy, které se svým sdělením dotýkají problematiky kultu. Zbylé texty této kategorie pocházejí z mladších vrstev. Podobně je tomu u ostrak nesoucích Boží jméno („יהוה“). Žádný z nich nevznikl ve vrstvách X nebo IX. Důležitým faktem je, že některé z ostrak zmiňují povinnosti chrámového personálu a sloužily mu jako návody.¹⁹⁵

Epigrafický materiál dokládá, jak významným městem byl Arad ve vrstvách VIII-VI. Z tohoto lokálního správního a vojenského centra proudily střepy nejen odtud, ale také sem byly doručovány zdejšímu veliteli. Ačkoliv se Arad na první pohled jeví jako vojenská pevnost, ani v dalších významných městech oblasti (v Lakíši a Beer Šebě) nebyl doposud podobný archiv nalezen. Pouze v Aradu máme významnou sbírku administrativních textů, jež nemůže vzniknout bez přítomnosti profesionálních písařů. Přesto je zjevné, že některé dokumenty jsou psány neprofesionály. Například v tzv. Eljašibově archivu většina textů psaných písaři začíná slovy „a nyní“, což u střeptů psaných laiky chybí. Úvody ostrak z vrstvy VIII až VI vykazují podobné znaky jako fénické a aramejské dokumenty, ale liší se od lakíšských.¹⁹⁶ Z jazykového hlediska některé obraty známé z biblického jazyka dokazují jejich používání již v době spojeného království. Aradská ostraka dokonce odhalují judský dialekt. Část jmen na ostrakách je typicky judská, neboť z osmdesáti pěti jich alespoň třicet obsahuje

„kultické“. U některých textů Aharoni nebyl schopen jednoznačně přiřadit správnou vrstvu, ale věděl, že pokud například ostraka pocházející z Eljašibova archivu, musejí být buď z vrstvy VII, nebo VI. Proto jsou v závorce v tabulce uvedena další čísla, která znamenají, že je v dané kategorii možné pracovat s dalšími ostrakami. Většina textů je nekompletní, protože byla nalezena jen jejich část, nebo jsou tak silně poškozeny, že je není možné přečíst. Tabulka vychází čistě z obsahového sdělení nápisů, a nikoliv z kontextu, kde byly nalezeny.

¹⁹⁴ Vybrané biblické pasáže, ve kterých jsou rodiny jmenovány: Kéros – Ezd 2,44; Pašchúr – 1 Pa 9,10–12; Meremót – Ezd 8,33; Kórach – Nu 16,21–32; Sádok – 1 Pa 9,11

¹⁹⁵ HERZOG, AHARONI, RAINEY: *Arad—An Ancient Israelite Fortress with a Temple to Yahweh*, (online), 25. 1. 2014.

¹⁹⁶ AHARONI, *Arad Inscriptions*, 141.

Boží jméno, mající v hebrejštině koncovku „-jahu“ („יהו-“ – v české tradici „-jáš“).¹⁹⁷

4.13.1 Eljašíbův archiv

Za Eljašíbův archiv jsou souborně označovány loci č. 779 a 637, v nichž byla nalezena pečetítka se jménem Eljašíba,¹⁹⁸ syna Ašijáše,¹⁹⁹ guvernéra Aradu s levitskými předky, kterému jsou texty adresovány.²⁰⁰ Tři ostraka a jedno pečetítka našel Aharoni v místnosti č. 779 ve vrstvě VII a o třicet centimetrů výše na podlaze v místnosti č. 637 odkryl celkem osmnáct textů (jejich oficiální označení jsou čísla 1–18), rovněž z Eljašíbova archivu. Obě místnosti byly součástí jediné stavby a pouze v jedné z jejích částí byla zvýšena podlaha a ve druhé nikoliv. Celá budova byla později zničena ve stejný okamžik, a proto je archiv možné datovat do poslední fáze existence judské pevnosti ve vrstvě VI.²⁰¹ Klaas A. D. Smelik Eljašíbův život zasazuje do dob krále Jóšijáše,²⁰² André Lemaire je datoval do 11. roku vlády Jójakíma (597 př. Kr.).²⁰³ Podle Herzogovy nejnovější stratigrafie to bylo za Jójakíma, nebo Jójakína, neboť za vlády jednoho z nich byla Babyloňany zničena poslední judská pevnost na Aradu.

Texty jsou rozdělovány do dvou skupin. Na úřední a vojenskou korespondenci a na texty o zásobování a přidělech.²⁰⁴ Devět z textů bylo zachováno v perfektním stavu a dvě dvojice pocházejí každá z jedné keramické nádoby. Strohé a věcné příkazy jsou psány kurzivním písmem různými, avšak anonymními písaři a je pro ně charakteristické to, že velmi často zmiňují jméno aradského guvernéra „Eljašíba“. Jedna ze skupiny ostrak začíná slovy „dej“ (hebrejsky „נתן“)²⁰⁵ a pro druhou skupinu je typický první výraz v dativu – „Eljašíbůvi“ (hebrejsky „אל ישיב“). Počáteční formulace dopisů byla ovlivněna starou egyptskou korespondencí, jelikož Egypt tuto oblast ovládal až do počátku doby železné I, a proto je možné, že písařská škola se v tomto ohledu nezměnila. Většina z dopisů by se dala zařadit do skupiny textů ekonomického charakteru, protože zmiňují placení daní, desátků, či pokyny k vydání zboží z aradského skladiště. Písemný dokument sloužil jako poukaz, se kterým přišla pověřená

¹⁹⁷ AHARONI, *Arad Inscriptions*, 141. Takových jmen se našlo v jednotlivých vrstvách následovně množství: VI – 14; VII – 22; VIII – 13; IX – 2; X – 2.

¹⁹⁸ Eljašíb je ve Starém zákoně zmíněn na několika místech (1 Pa 3,24 – potomek Davida; 1 Pa 24,12 – člen rodu Lévitů, a jako zpěvák, kněz a velekněz v Ezd 10 a Neh 3;12).

¹⁹⁹ Existuje možnost, že se jedná o biblického Jišijáše z 1 Pa 24,21.

²⁰⁰ Celkem bylo v Aradu odkryto 109 paleohebrejských textů

²⁰¹ MAZAR, NETZER, *On the Israelite Fortress at Arad*, 88–89.

²⁰² SMELIK, *Writings from Ancient Israel: A Handbook of Historical and Religious Documents*, 105.

²⁰³ LEMAIRE, *Inscriptions hébraïques*, 231–232.

²⁰⁴ MYNÁŘOVÁ, et alii, *Poskytni králi výmluvná slova. Korespondence starověké Levanty*, 144.

²⁰⁵ Absolutní infinitiv užívaný pro stereotypní výrazy.

osoba k úředníkovi, aby mohlo být vydáno zboží ze skladu. Eljašíb poté text uložil do svého archivu.²⁰⁶ Podle Smelika Eljašíb ostraka uchovával jen krátkou dobu a v pravidelných intervalech je přepisoval do oficiálního záznamu na papyru, který se kvůli požáru nedochoval a střepy už více nebylo nutné skladovat. Těchto posledních osmnáct ostrak nestihl přepsat před dobytím a vypálením Aradu.²⁰⁷ Ostrakon číslo 18 (obrázek č. 13) nese spojení „dům Hospodinův“ („בֵּית יְהוָה“), byl představen již dříve.

Obrázek č. 13: Ostrakon č. 18 (Izraelské muzeum v Jeruzalémě, foto: autor).

Tento dokument – poukaz na výdej zboží přinesli do Aradu dva muži, kteří jsou v něm jmenováni. Aharoni se domníval, že Hospodinovým domem je myšlena aradská svatyně, která byla již dříve zničena a nyní čekala na svoji obnovu.²⁰⁸

Zdejší místodržící Eljašíb byl podle Aharoniho před svým působením v Aradu propojen s kultem. Vydával komodity osobám vázaným na Chrám v Jeruzalémě. V Aradu byl zodpovědný za víno, mouku a olej, které vydával nejen vojákům (Kitejcům – označení pro určité obyvatele oblasti Egejského moře – viz Jr 2,10), ale i dalším oficiálům ve službách judského krále.²⁰⁹

²⁰⁶ AHARONI, *Hebrew Ostraca from Tel Arad*, 1–4 a AHLSTRÖM, *Royal Administration and National Religion in Ancient Palestine*, 41.

²⁰⁷ SMELIK, *Writings from Ancient Israel: A Handbook of Historical and Religious Documents*, 105–106.

²⁰⁸ Vlastní překlad textu Ostraka č. 18 z angličtiny. Viz AHARONI, *Hebrew Ostraca from Tel Arad*, 7.

²⁰⁹ AHARONI, *Hebrew Ostraca from Tel Arad*, 7.

4.14 Dnešní podoba Tel Aradu

Hojně diskutovaná moderní rekonstrukce judské pevnosti se nese spíše ve znamení negativní kritiky. Arad se jí dočkal z důvodu nedostatku financí až několik let po odkrytí, a to poznamenalo stav některých architektonických prvků, které byly vystaveny povětrnostním vlivům. Na samotný způsob Aharoniho archeologického výzkumu je nahlíženo spíše kriticky. Nelze upřít to, že za krátkou dobu odvedl obrovské množství práce, kdy se mu podařilo odkrýt takřka celý tel. Například první sezona výzkumu trvala jen osm týdnů.²¹⁰ Ussishkin kritizuje právě rychlost, s jakou byla lokalita odkrývána a tím pádem nebyla vynaložena potřebná pečlivost. Také odsuzuje fakt, že Aharoni odkryl skoro celou lokalitu a nenechal nic pro výzkum pozdějšími generacemi, které budou disponovat lepšími metodami, možnostmi a znalostmi.²¹¹ Na Aharoniho obranu je nutno připomenout, že v jeho době toto byly zcela standardní postupy. Obzvláště u menších lokalit, jakou byl Tel Arad (myšlen judský tel).

Jak již bylo popsáno v úvodní části práce, velký obětní oltář se po nějakém čase po odkrytí v roce 1976 rozpadl a podobný osud ještě dříve v roce 1973 postihl i západní zeď pevnosti.²¹² Některé komponenty původní velesvatyně byly odvezeny (macevy a kamenné kadidlové oltáře) a jsou dnes prezentovány v Izraelském muzeu v Jeruzalémě. Pouhý rok po Aharoniho smrti začala v roce 1977 rekonstrukce judské pevnosti. Té se ujali, jak sám účastník Jackson Campbell uvádí, spíše restaurátoři a nikoliv archeologové.

Rekonstrukce byla započata v západní části pevnosti, na zřícené obvodové zdi a v místech svatyně. Na opravu zdi byly použity menší kameny, protože po kolapsu zdi se původní zvětralé a křehké kameny rozpadly na malé kousky. Byl použit stejný typ malty jako ve starověku. To znamená, že se rozemlel vápenc, který se posléze smíchal s vodou. Na výrobu malty se využila všudypřítomná vápencová drť, která se nejprve prosívala, aby se zbavila větších kamenů a díky tomu bylo nalezeno několik ostrak a pečetítko vyrobené z místního vápence.²¹³ Po dokončení prací na západní zdi se tým přesunul na jižní hradbu, která byla kompletně odkryta až nyní za pomoci bagru. Při tom se zjistilo, že nemá rohy, jelikož neodolaly povětrnostním podmínkám. Na základě Aharoniho plánu pevnosti, který měl zakreslenu i neodkrytou část opevnění, došlo k jejich dostavbě. Severní hradba byla taktéž odkrývána bagrem, a protože byla nestabilní, rozpadla se a její vnější část o šíři jednoho metru musela být

²¹⁰ AHARONI, AMIRAN, *Excavations at Tel Arad: Preliminary Report on the First Season*, 1962, 132.

²¹¹ USSISHKIN, *The Date of the Judean Shrine at Arad*, 156.

²¹² CAMPBELL, *The Renascence of Iron Age Arad*, 34.

²¹³ CAMPBELL, *The Renascence of Iron Age Arad*, 35.

rozebrána. Vše bylo nahrazeno novým stavebním materiálem, aby hradba po celém svém obvodu dosáhla původní výšky až čtyř metrů.

Velký obětní oltář byl také zrekonstruován podle fotografií, které byly pořízeny ještě před jeho zřícením. Nebyly použity původní kameny, což je velmi dobře vidět při porovnání snímků se současným oltářem, který stojí na nádvoří před svatyní. Na vrcholku oltáře byly vytvořeny nové sádrové kanálky, kterými kdysi odtékala krev z obětovaných zvířat.²¹⁴ Veškeré dostavěné části jsou odděleny šedou vodorovnou vrstvou sádry, aby bylo na první pohled zřejmé, co je původní a co bylo dostavěno během rekonstrukcí.

Druhá fáze rekonstrukce proběhla v roce 1986 a dá se říci, že se protáhla až do roku 2014, kdy Herzog a Govrin vyčistili a zpřístupnili cisterny pod svatyní a také zrekonstruovali zdi svatostánku.²¹⁵ V současné době jsou všechny důležité objekty na Tel Aradu opraveny a jsou zde prezentovány v podobě města ve vrstvě X. Jediná helénská věž patří do pozdějších dob a slouží jako vyhlídkové místo, odkud si každý návštěvník udělá představu o Aradu v 8. století př. Kr.

²¹⁴ CAMPBELL, *The Renascence of Iron Age Arad*, 35–37.

²¹⁵ E-mailová korespondence s prof. Herzogem 13. 5. 2013 a HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 6.

5 Judská svatyně v Aradu

5.1 Lokální architektura, nebo severosyrský typ chrámu? Svatyně v Aradu versus Šalomounův chrám v Jeruzalémě²¹⁶ a chrám v Tel Moce

Tato kapitola se věnuje architektuře judských svatyní, které vznikly v rámci jednoho království, ale nevycházejí ze stejné tradice. V současné době je možné porovnávat architekturu judské svatyně v Aradu a Moce s popisem Šalomounova chrámu.²¹⁷ Přestože lze nalézt celou řadu společných aspektů, existují i rozdíly, které se týkají například původu architektury jednotlivých staveb. To, co mají obecně společné chrámy na starověkém Předním východě, je jejich orientace ve směru východ-západ. Dále jsou pro kultická místa typické oltáře a velmi podobné bývá i základní členění stavby. Aby bylo možné zjistit, do jaké míry

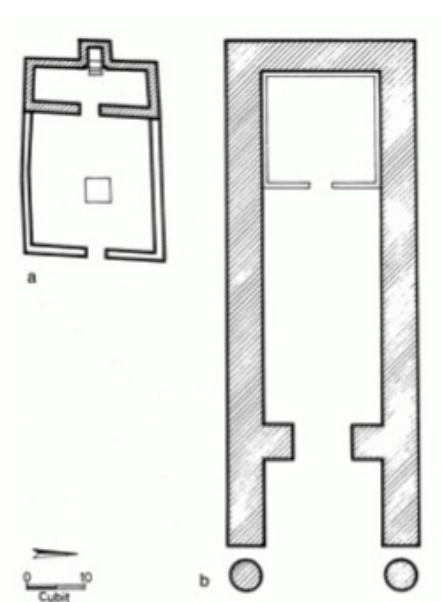
²¹⁶ Při snaze o rekonstrukci podoby Šalomounova chrámu je možné vycházet zejména z biblického textu (1 Kr 6–9) a také lze využít poznatků o jiných chrámech, které byly odkryty v oblasti Syropalestiny. Žádné archeologické doklady z Šalomounova chrámu (konkrétně Prvního chrámu) neexistují. Tento problém je způsoben dvěma skutečnostmi. Za prvé, na Chrámové hoře není možné provádět jakýkoliv archeologický průzkum (jde o posvátné místo muslimů pod správou Jeruzalémského islámského vakfu). Za druhé, Herodes Veliký, při přestavbě Druhého chrámu nechal změnit topografii Chrámové hory, čímž se změnila její orientace, a především došlo k zastavění vrcholu hory pod monumentální platformu drženou opěrnými zdi, jejichž součástí je také Západní zeď (Zeď nárků). Herodes a další stavitelé, kteří budovali svatyně na Chrámové hoře, jako byl například císař Hadrián (Jupiterův chrám) nebo Abd al-Malik (Skalní dóm) se vždy snažili odstranit zbytky předchozích svatyní a hledali sklanaté podloží, na kterém se dalo znovu stavět. Tou nejvýznamnější částí skály je tzv. základní kámen, který je skrytý uvnitř Skalního dómu. Přes absenci archeologických nálezů z Šalomounova chrámu není důvod zpochybňovat jeho existenci. Doron Ben Ami uvádí dva důvody, proč by nemělo být pochybováno o přítomnosti Šalomounova chrámu na Chrámové hoře. Zaprvé, posvátná místa se střeží a nezapomínají. Proto byl Druhý chrám po návratu z babylónského zajetí zbudován na místě předchozího Šalomounova chrámu. Zadruhé, důkazem o existenci Chrámu je samotný starozákonní text.

Ben-Ami tvrdí, že za odstranění případných architektonických prvků na Chrámové hoře může Herodes Veliký a nikoliv muslimové, kteří zde posatvili Skalní dóm. I kdyby se na Chrámové hoře provedl výzkum, archeologové by ve starších vrstvách z doby před Herodovými stavebními aktivitami s největší pravděpodobností nic nenalezli. BEN AMI, Doron. *David and Solomon and the United Monarchy: Archaeology and the Biblical Narrative*. Přednáška. Jeruzalém: Hebrejská univerzita v Jeruzalémě, 4.6. 2013.

²¹⁷ Zde jsou myšlena jen místa, která nejsou soukromými svatyněmi, a ani se nejedná o jiné druhy kultických míst (místností, rohy, tzv. svatyně u bran apod.). Beverly White Cushman Šalomounův chrám spojuje s novou národní identitou Judska. Kosmologie byla vyjádřena hmotnou kulturou, protože chrám byl sídlem Hospodinova jména a zároveň představoval mikrokosmos. Vymezení posvátného okrsku vůči okolnímu světu si lze představit jako oddělení řádu od chaosu. To, že svatyně nebyla fyzickým sídlem Hospodina, mělo pro národ i kult přínos. Pokud by byla svatyně zničena nepřáteli, nemohlo být božstvo sesazeno z trůnu a platný řád přetrvával dále. Podobný význam mohla mít i svatyně v Aradu.

jsou si zmiňované svatostánky podobné a naopak, je potřeba se zaměřit na jejich architektonický původ. Při práci s deuteronomistickou literaturou, do níž knihy Královské patří, je nutné mít na paměti, že text, jak ho dnes známe, prošel redakcí o několik set let později.²¹⁸ Avšak deuteronomista v některých pasážích (zejména u těch, které se věnují Šalomounově chrámu) vycházel z oficiálních pramenů chrámového archivu, z tzv. Knih letopisů králů judských.²¹⁹

Aradská svatyně bývá na rekonstrukcích z ptačí perspektivy zobrazována jako kompletní chrámový okrsek i s nádvořím, které bylo obeháno zdmi. Nádvoří v půdorysu působí jako další místnost a když jsou porovnány nákresy aradské svatyně a Šalomounova chrámu, zdá se, že obě svatyně vycházejí ze stejného konceptu. Přesto každá svatyně vychází ze zcela odlišné tradice (obrázek č. 14).

Obrázek č. 14: Porovnání aradského chrámového okrsku (a) a Šalomounova chrámu v Jeruzalémě (b), (HERZOG, *The Israeli Fortress at Arad*, 7).

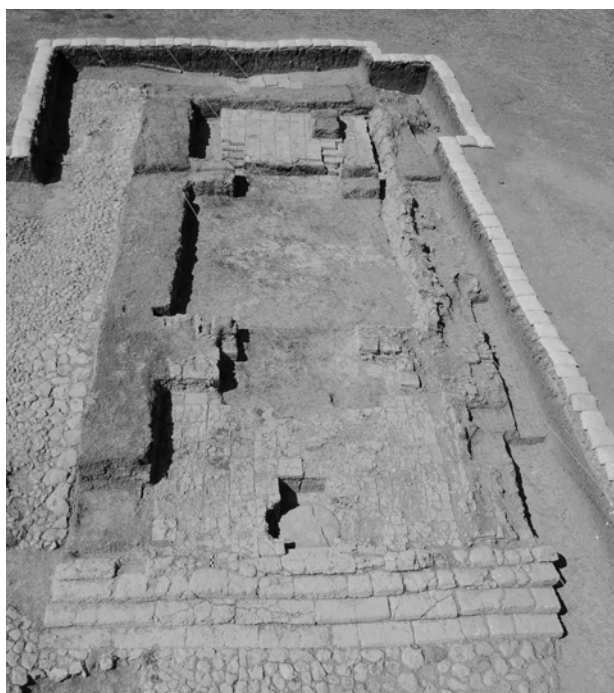
Jeruzalémský chrám byl postaven ve stylu severosyrských svatyní (rovněž označovaných jako anatolský nebo syrskofénický styl). Již ve 3. tis. př. Kr. se

²¹⁸ Podle Geoga Fohrera je dílo z předexilní doby z let 622 př. Kr. až 609 př. Kr. s pozdější deuteronomistickou redakcí. Viz FOHRER, *Introduction to the Old Testament*, 248. Martin Noth a Alfred Jepsen vznik textu datují do pozdní doby královské a jeho redakci s typickou teologií kladou do období exilu. Viz NOTH, *The Deuteronomistic History* a JEPSSEN, *Die Quellen des Königsbuches*, 76.

²¹⁹ NOTH, *The Deuteronomistic History*, 18.

objevuje tzv. anatolský megaron, s charakteristickou otevřenou sloupovou halou, vestibulem a hlavní místností. Anatolská kultura společně s egyptskou a egejskou ovlivnila fénickou, která se promítla do syropalestinské čili kanaánské kultury. Fénická obchodní centra se dřevem a dřevěnými produkty sídlila na pobřeží Středozemního moře v městech Týr, Sidon a Byblos.²²⁰ Základním stavebním materiálem Feničanů bylo velmi dobře dostupné dřevo a kámen. Jejich architektura byla technicky natolik dokonalá, aby odolala i zemětřesení. Ne náhodou z tohoto regionu (konkrétně z Libanonu) pocházel týrský král Chiram, který se podílel na výstavbě Šalomounova chrámu.²²¹

Chrámů typu megaron z 10. či 9. století př. Kr. byly objeveny v Tel Tayinat (obrázek č. 15) v dnešním Turecku u syrských hranic a v nedalekém Ejn Dará.²²²

Obrázek č. 15: Chrám v Tel Tayinat (Tayinat Archaeological Project <http://sites.utoronto.ca/tap/>).

Z území někdejšího Judského království ve stylu megaron pochází svatyně z Tel Mocý a poté mu ještě odpovídá popis Šalomounova chrámu. Tyto stavby měly tři hlavní části: předsíň (אולם), chrámovou loď (היכל) a velesvatyni (דביר).

²²⁰ CUSHMAN, *Text and Architecture: The Deuteronomistic Theology of Space of the "Solomonic Temple"*, 68–69.

²²¹ 1 Kr 5.

²²² Bible History Daily, *Searching for the Temple of King Solomon*, (online), citováno dne 19. 1. 2014.

I chrám v Tel Tayinat obsahoval vnitřní svatyni s vyvýšenou podlahou, která byla ve srovnání s Šalomounovým chrámem místo čtvercové obdélníková. Před vchodem do tayinatského chrámu byly dva sloupy spočívající na bedrech lvů a dvojice sloupů tvořila portikus v Moce,²²³ kde se našly základny a před Šalomounovým chrámem jsou z biblického textu známy sloupy s názvy Jakín a Boáz.

Téměř shodná struktura svatostánku o třech místnostech, ale již z pozdní doby bronzové, byla odkryta v Chasóru. Byl zde výklenek pro symbol božstva, ale svatyně měla vstup v širší straně, obdobně jako v Aradu.²²⁴ Aradská svatyně se skládala z nádvoří, hlavní chrámové lodi a výklenku – velesvatyně. Tento výklenek není samostatnou místností jako u megaronu, je to jen malý prostor (nika) na konci chrámové lodi. Zásadní architektonický rozdíl mezi Šalomounovým chrámem a svatyní v Aradu vyplývá z tvaru a členění svatyně. Zatímco Šalomounův chrám měl chrámovou loď orientovanou na délku (angl. long-room), v Aradu se vyskytl typ budovy s orientací na šířku (angl. broad-room), jaký zde stavěli Kanaánci již v době bronzové. Tím je myšleno, že do chrámové lodi se v Aradu vstupovalo delší stěnou. Zde ohraničené nádvoří, společně s chrámovou lodí mělo stejný půdorys jako typický izraelský dům o čtyřech místnostech (angl. four-room house).²²⁵ Chrám s nádvořím je ve výsledné podobě kombinací staré tradice aradského domu (se vchodem v delší stěně, o němž byla řeč v kapitole věnované kanaánskému městu) a přidaného nádvoří s postranními místnostmi, což vedlo k vytvoření půdorysu ve tvaru izraelského domu. Aradský chrámový okrsek je prototypem architektury, ve které splynula lokální architektura z doby bronzové a typická judská/izraelská architektura doby železné. Centrálním bodem svatyně (i domu o čtyřech místnostech) byl vždy dvůr, kde se všichni obyvatelé jednotky setkávali (viz obrázek č 16).²²⁶ Některé z nalezených kultických předmětů byly velmi podobné

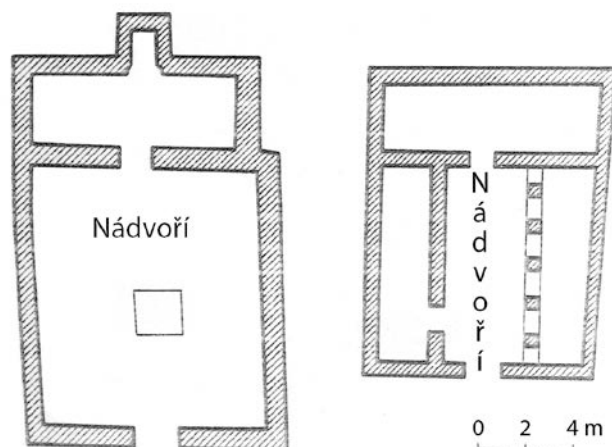
²²³ KISILEVITZ, *The Iron IIA Judahite Temple at Tel Moza*, 150.

²²⁴ CUSHMAN, *Text and Architecture: The Deuteronomistic Theology of Space of the "Solomonic Temple"*, 73–76.

²²⁵ Více k typologii a podrobnostem o „izraelském domu“ viz FAUST, BUNIMOVITZ, *The Four Room House: Embodying Iron Age Israelite Society*, 22–31. Tento druh architektury se objevuje po dobu více jak 500 let, tzn. od doby železné I a zaniká s koncem Judského království. Viz BUNIMOVITZ, FAUST, *Building Identity: The Four-Room House and the Israelite Mind*, 420.

²²⁶ HERZOG, *Israelite Sanctuaries at Arad and Beer-Sheba*, 121–122.

těm, které se měly nacházet u Šalomounova chrámu (velký obětní oltář na nádvoří, kadidlový oltář, stoly pro předkladný chléb a svícen).²²⁷

Obrázek č. 16: Porovnání aradské svatyně s izraelským domem o čtyřech místnostech. (BIRAN, *Temples and High Places in Biblical Times*, 121).

Aharoni porovnal rozměry svatyně v Aradu se známou přenosnou svatyní – Stanem setkávání (משכן) a došel k názoru, že se obě „stavby“ v něčem shodují. Biblický text popisuje, že Stan setkávání měl uvnitř dřevěné stěny. Na jižní a severní straně bylo celkem dvacet desek, na západní straně jich bylo šest. Každá deska měřila loket a půl.²²⁸ To znamená, že by rozměr dřevěné části Stanu měřil 30 x 9 loktů. Desky se podle Aharoniho mohly překrývat a tím by bylo možné docílit rozměrů 20 x 6 loktů, což jsou rozměry aradské svatyně.²²⁹ Zde nastává problém, neboť v knize Exodus se dále píše, že kromě šesti desek na západní straně bude na každém konci přidána jedna rohová deska, čímž dochází k posunu na celkový počet 20 x 8 desek, čili 30 x 12 loktů.²³⁰ Zdánlivá podobnost mezi počtem desek ve Stanu setkávání (20 x 8 desek) a rozměry chrámové lodi v Aradu (20 x 6 loktů) existuje, ale možná zde dochází k násilnému hledání

²²⁷ AHARONI, AHARONI, *The archaeology of the land of Israel: From the prehistoric beginnings to the end of the First Temple period*, 230.

²²⁸ Ex 26,16–22.

²²⁹ AHARONI, AHARONI, *The archaeology of the land of Israel: From the prehistoric beginnings to the end of the First Temple period*, 232. Kniha Exodus o vzájemném překrývání dřevěných desek mlčí. Zde se Aharoni nechal unést biblickým textem a snažil se jím interpretovat svatyni v Aradu.

²³⁰ Ex 26,25.

nesrovnatelného. Není možné využít stejných veličin, ani stejných rozměrů. Také je zde nutno připomenout, že orientace Stanu setkávání byla tak jako u Šalomounova chrámu v podélném směru (ang. long-room) a nikoliv na šířku jako měla svatyně v Tel Aradu.

Aharoni šel v další studii ještě dále a porovnal rozměry Šalomounova chrámu a aradské svatyně. Aradský posvátný okrsek (svatyně i s nádvořím) by v Šalomounově chrámu (myšlena jen stavba bez rozsáhlého nádvoří) zabíral zhruba třetinu prostoru. Podle Aharoniho není náhodou, že Šalomounův chrám měl šíři (bez přidaných postranních komor) 20 loktů a délku 60 loktů.²³¹ Opět zde figuruje u jednoho z rozměrů číslo dvacet. Chrátová loď v Aradu prošla dvěma stavebními fázemi. Ačkoli ve své první fázi měřila 9 metrů, ve druhé to bylo 10,5 metru. Pokud se míry vyjádří v loktech, svatyně vždy měřila 20 loktů, protože existoval tzv. krátký a dlouhý loket. Krátký loket, označovaný jako egyptský, byl kratší (cca 45 centimetrů) a byl použit při konstrukci svatyně v Aradu, jelikož v této době ještě neexistoval judský či izraelský loket. Později, když byla svatyně přestavována, v Judsku již existoval delší tzv. královský loket (cca 52,5 centimetru).²³² Nakolik jsou zmiňované hodnoty pouze náhodou anebo se naopak jednalo o standardní rozměry a poměry, může pomoci odhalit jedině nález dalších oficiálních judských svatyní z doby železné II.

Z výše popsaných poznatků lze konstatovat, že sakrální architekturu v Judsku lze rozdělit do dvou skupin podle původu architektury. Chrámů v Jeruzalémě a Moce mají vazby na stavby typu megaron, které pocházejí z Anatólie a severní Sýrie, odkud se rozšířily do oblasti Kanaánu. Oproti tomu svatyně v Aradu navazuje na zdejší kanaánskou architekturu z mladší doby bronzové a zároveň celý komplex s nádvořím a postranními místnostmi svým půdorysem odpovídá standardům pro budovy doby železné – izraelskému domu o čtyřech místnostech. Protože žádná podobná sakrální stavba ze stejného období v Judsku nebyla nalezena, jedná se o ojedinělé propojení dvou stavebních stylů z dob, které od sebe dělí necelých 2000 let.

5.2 Chrátový komplex ve vrstvách X–IX

Z předchozích kapitol už je zřejmé, že aradský chrátový komplex neboli okrsek byl tvořen nejen svatyní, ale také nádvořím s oltářem a komorami pro odkládání vybavení k vykonávání náboženských rituálů. Mnohé kultické artefakty byly v prostorách objeveny a také jim bude věnován prostor v této části práce, aby mohly být později porovnány s nálezy z dalších judských lokalit. Posvátný okrsek byl vůči okolí přesně vymezen, především proto, aby nedošlo

²³¹ 2 Pa 3,3.

²³² AHARONI, *Arad: Its Inscriptions and Temple*, 24.

ke znečištění a aby se po něm lidé volně nepohybovali tak, jako to nebylo možné na Chrámové hoře v Jeruzalémě v době existence Šalomounova chrámu. Nádvoří bylo na západní straně ohraničeno hlavní chrámovou lodí a na dalších třech stranách bylo obeháno zdi. Následující text se věnuje jako první nádvoří, jelikož se jednalo o jediné místo, kde mohli být přítomni věřící během náboženských úkonů.

5.2.1 Nádvoří

Chrámové nádvoří ve vrstvě IX měřilo 12 x 7,5 metru,²³³ zabíralo dvě čtvrtiny plochy chrámového okrsku a bylo nejdůležitějším prostorem, kde se před zraky maximálního počtu 400 věřících odehrávaly zápalné oběti.²³⁴ V jižním rohu východní zdi stával jediný vchod, který nebyl v ose se vstupem do samotné svatyně, což mohlo být z důvodu, aby bylo zamezeno přímému pohledu kohokoli z vnějšku chrámového okrsku do útrob svatyně. Zda byl přístup na nádvoří volný, či byl vchod osazen dveřmi, není možné ze stavu nálezu určit. Východní část prostranství byla vydlážděna a zbytek plochy tvořila pouze udusaná hlína.

Velký obětní oltář stál ve středu pomyslného půdorysu nádvoří (když nebudou brány v potaz postranní místnosti), avšak na východní straně sousedil s malou komorou o rozměrech 1,5 x 1,2 m a na severní straně se dotýkal zdi haly, která měla sloužit ke skladování chrámového majetku.²³⁵ Otázkou zůstává, proč nebyl oltář zbudován tak, aby byl ve volném prostoru, aniž by se dotýkal jakýchkoliv objektů, jak tomu bylo u svatyní v regionu zvykem (například v Tel Moce, Tel Danu, a pravděpodobně také v Beer Šebě a u Šalomounova chrámu). Z hlediska bezpečnosti jsou v případě Aradu přilehlé budovy spíše překážkou, neboť bylo rizikem, že se na ně oheň rozšíří. Proto stojí za zamyšlení, zda malá komora, ve které byla objevena miska a keramická kadidelnice složená z podstavce a misky zdobené okvětními lístky (obrázek č. 17), byla zastřešená a zda se nejednalo o otevřený prostor, který sloužil jako „příruční“ sklad. Herzog uvádí, že oba artefakty jsou typickými kultickými nálezy, a proto místnost interpretuje jako malý sklad pro předměty potřebné k náboženským obřadům.²³⁶ Keramické kadidelnice tohoto typu jsou známy i z Asýrie, kde v zimních měsících sloužily k vytápění královských paláců a tento účel mohla mít

²³³ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 52.

²³⁴ HERZOG, *Israelite Sanctuaries at Arad and Beer-Sheba*, 122. Uvedený počet je skutečně jen maximálně možným teoretickým limitem. Pokud bude z 90 m² odečten prostor, který zabírá obětní oltář, znamená to, že na 1 m² by se v průměru muselo vejít 4,7 člověka. Další místo je nutné ponechat pro chrámový personál, který na nádvoří prováděl oběti, čímž se průměr ještě zvýší.

²³⁵ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 52.

²³⁶ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 53.

kadidelnice také v Aradu,²³⁷ z čehož vyplývá, že s určitostí není možné označit komoru jako místnost k odkládání kultického vybavení.²³⁸

Obrázek č. 17: Kadidelnice z Aradu (HERZOG, *The Israelite Fortress at Arad* [hebrejsky], 127).

Ve vrstvě IX prostor prošel úpravou, která byla výsledkem dvou zásadních změn. Nejdříve bylo nádvoří vyplněno zeminou, čímž se podlaha na některých místech zvýšila až o 1,2 m a poté byl změněn jeho tvar a také došlo na přestavbu přiléhajících budov. Zvýšená podlaha nádvoří se od oltáře svažovala směrem ke svatyni, ale už ne na úroveň původního terénu, a tak musely být u vchodu do hlavní lodi vybudovány dva schody. Vstup na nádvoří byl nyní skrze úzkou uličku, kterou se přicházelo k místu původního vstupu. Prostor v jihovýchodním rohu hradby chrámového okrsku byl zmenšen, neboť do něho částečně zasahovala nová budova, z níž byl přímý vstup na nádvoří.²³⁹ Skladiště

²³⁷ FOWLER, „BA“ *Guide to Artifacts: Excavated Incense Burners*, 184. Více prostoru k tématu kadidelnic bude věnováno později zejména u otázky Chizkijášovy kultické reformy.

²³⁸ Myšlenka je založena na faktu, že některé předměty se objevují v odlišném kontextu, který vždy nemusí být spojen s náboženskými obřady.

²³⁹ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 59–61.

postavené v předchozí vrstvě bylo v tomto stratu rozděleno cihlovou zdí a obvod západní a severní zdi byl osazen cihlovými lavicemi. Malá komora u oltáře zůstala beze změny.

U jižní stěny nádvoří byl odkryt dva metry vysoký objekt s oválnou dírou uvnitř. Herzogem jej nejdříve interpretoval jako nádrž na vodu k omývání kněží.²⁴⁰ S největší pravděpodobností se tak stalo pod vlivem literárního popisu Šalomounova chrámu, kde je mezi vybavením zmíněna nádrž na vodu, tzv. Moře.²⁴¹ Později ve stejných místech též archeolog objevil obilná zrna, a proto svůj závěr přehodnotil a instalaci určil jako sýpku, kterou spravovali kněží.²⁴² Zatímco v Aradu nebyl nalezen žádný artefakt, který by prokazatelně sloužil k omývání kněží před kultickými úkony, je nutné pamatovat na skutečnost, že svatyně nebyla zakonzervována důsledkem nenadálé pohromy ve stavu užívání, ale obyvatelé zde měli dostatek času na vyklizení místa. Herzog ve své zprávě neuvádí, zda byla obilná zrna nalezena přímo v oválné prohlubni, či v jejím okolí. Tento detail by mohl leccos změnit, protože pokud byla zrna jen v okolí instalace, byl by možný návrat k původní teorii o rituální nádrži.²⁴³ Pro takový účel by nádrž měla být omítnuta, ale také se do ní mohlo vkládat bronzové umyvadlo, do něhož teprve přišla voda. Místo nádrže či umyvadla se mohly používat běžné hliněné nádoby, ve kterých se voda přinášela ze zdejších cisteren. Na žádné z dalších judských lokalit, kterým se tato práce věnuje, nebyla žádná rituální nádoba na vodu odkryta.²⁴⁴ Zevit se přiklání k názoru, že u svatyně existovala (nedochovaná) nádrž na vodu, ale nikoliv k omývání kněží, nýbrž k očistě obětovaných zvířat.²⁴⁵

Z výše uvedeného textu vyplývá, že nádvoří svatyně, kam měli přístup věřící lidé, byl vůči zbytku pevnosti vymezen zdmi. Maximální počet věřících, kteří se mohli do prostoru vejít, se po přestavbě chrámu ve vrstvě IX ještě snížil, jelikož na něm došlo k výstavbě nových budov. Zvýšení úrovně podlahy na nádvoří znamenalo ostatní části svatyně, které musely být přizpůsobeny novému

²⁴⁰ HERZOG, AHARONI, RAINEY: *Arad—An Ancient Israelite Fortress with a Temple to Yahweh*, (online), citováno dne 25. 1. 2014.

²⁴¹ 1 Kr 7, 24–25.

²⁴² HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 59–61.

²⁴³ Autor pracuje s představou, že pro chod kultu na starověkém Předním východě byla nutná voda k rituálnímu omývání personálu i obětí. Viz SCURLOCK, *The Techniques of the Sacrifice of Animals in Ancient Israel and Ancient Mesopotamia: New Insights through Comparison*, part 2, 241–264.

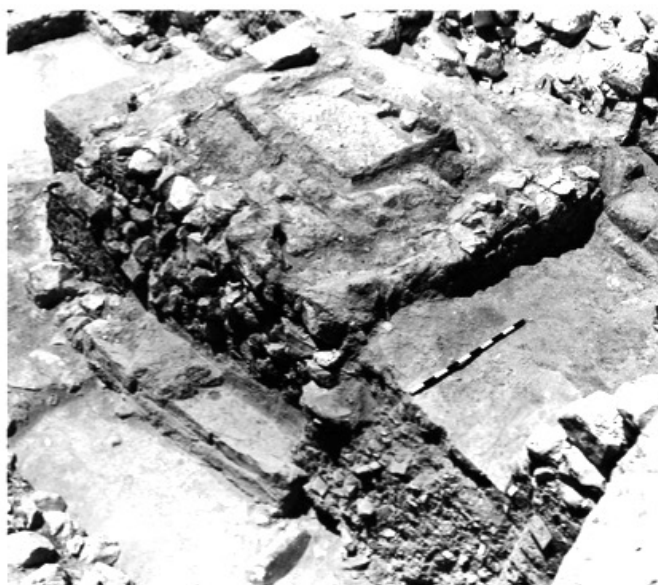
²⁴⁴ HERZOG, AHARONI, RAINEY: *Arad—An Ancient Israelite Fortress with a Temple to Yahweh*, (online), 25. 1. 2014.

²⁴⁵ ZEVIT, *The Religions of Ancient Israel: A Synthesis of Parallaxic Approaches*, 171.

terénu. Mezi ně se řadí velký obětní oltář, kterému se věnuje následující podkapitola.²⁴⁶

5.2.2 Velký obětní oltář (מזבה)

Téměř čtvercový obětní oltář je jedním z nejvýznamnějších nálezů v aradském chrámovém okrsku. Má rozměry 2,2 x 2,4 metru a výšku 1,5 metru (od podlahy z vrstvy X k hornímu okraji z vrstvy IX). Jeho podoba, kterou je dnes možné v Aradu spatřit, nemá mnoho společného s tím, co bylo v šedesátých letech minulého století objeveno.

Obrázek č. 18: Obětní oltář těsně po jeho odkrytí (HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 60).

Tehdy čerstvě odkrytý oltář se po několika letech zřítil a musel být zrekonstruován tak, aby byl stabilní, a aby se originálu podobal v rozměrech. (srov. obrázek č. 18 a 20).²⁴⁷ Záhy po odkopání byl oltář precizně zdokumentován, a proto je ho dnes možné zkoumat z dobových fotografií, nákresů a popisů. Přesto byly zásadní poznatky získány ještě před jeho

²⁴⁶ Ačkoliv jsou předchozí odstavce spíše deskriptivního charakteru, není možné takové pasáže vynechat, aby čtenáři disertační práce později vnímali souvislosti a kontext dílčích problémů.

²⁴⁷ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 53.

sesypáním. Aharoni se i zde tradičně držel biblického textu a povšiml si, že oltář v Aradu splňuje některé pokyny z knihy Exodus:²⁴⁸

„Zhotovíš oltář z akáciového dřeva pět loket dlouhý a pět loket široký. Oltář bude čtyřhranný, vysoký tři lokte. Jeho čtyři úhly opatříš rohy; ty budou s ním zhotoveny z jednoho kusu. Potáhneš jej bronzem.“²⁴⁹

„Uděláš mi oltář z hlíny a budeš na něm obětovat ze svého bravu a skotu své oběti zápalné i pokojné. Na každém místě, kde určím, aby se připomínalo mé jméno, přijdu k tobě a požehnám ti. Jestliže mi budeš dělat oltář z kamenů, neotesávej je; kdybys je opracoval dlátem, znesvětil bys je. Nebudeš vystupovat k mému oltáři po stupních, abys u něho neodkrýval svou nahotu.“²⁵⁰

Z první citace, za předpokladu, že jeden loket je 44,5 centimetru, je patrná podobnost ve velikosti oltáře a z druhé citace je zřejmá shoda v použitém materiálu, totiž neopracovaných kamenech. I když aradský oltář nesplňuje všechny výše předepsané parametry, jisté společné prvky zde opravdu jsou. Oltář byl skutečně postaven z neopracovaných polních kamenů spojených hlínou, ale nebyly na něm nalezeny rohy, které známe z oltářů např. z Beer Šeby, Megida, Gatu a Ekronu (obrázek č. 19).

²⁴⁸ AHARONI, *Arad: Its Inscriptions and Temple*, 25.

²⁴⁹ Ex 27, 1–2. ČSP.

²⁵⁰ Ex 20, 24–26. ČSP. Podle Martina Notha je tato pasáž Deuteronomistickým dějpravným dílem (Dtr), jelikož obsahuje prvky, které pocházejí z deuteronomistické školy. Viz NOTH, *Überlieferungsgeschichtliche Studien: Die sammelnden und bearbeitenden Geschichtswerke im Alten Testament*, 13 n. Podle Reinharda G. Kratze a Konrada Schmidta jde o dílo redaktora Deuteronomisty – historika (DtrH), který mohl být (ale nemusel) stejným autorem/lidmi jako v případě Dtr. Viz GRATZ, *Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments: Grundwissen der Bibelkritik*, 159, n. a SCHMID, *Literaturgeschichte des Alten Testaments: Eine Einführung*, 120–122.

Obrázek č. 19: Malý „rohatý“ oltář nalezený v Megidu (Izraelské muzeum v Jeruzalémě, foto: autor).

Oltář byl ve starověku přikryt zeminou ve stavu, v jaké přestal být používán, což potvrzuje nález vrchní desky z křemene a sádrou omítnuté kanálky na odtok krve. Zde se naskytá otázka, proč mu chybí rohy? Příčinou může být fakt, že byly vyrobeny z hlíny a časem podlehly destrukci. Na druhou stranu nelze opominout skutečnost, že se dochovalo sádrové omítnutí vrchní části oltáře a v jeho okolí spočívaly různé keramické nádoby. Proto je nepravděpodobné, že by jen hliněné rohy nepřečkaly staletí pod vrstvou zeminy. Ještě přichází v úvahu jejich úmyslné odstranění, což nemá žádné logické vysvětlení, když většina kultických předmětů byla archeology objevena na svém původním místě, jak je někdo opatrně uložil, než došlo k jejich zasypání. Kromě toho byl oltář ze dvou stran přistavěn těsně ke zdi (obrázek č. 20), což také hovoří ve prospěch absence rohů, neboť na dvou rozích být nemohly. Oltář pouze se dvěma rohy je v rozporu se všemi archeologickými nálezy na území Izraele a také se zmíněnými pravidly z knihy Exodus, které vyžadují čtyři rohy.

Praktický účel rohů už dnes není znám, ale mohly sloužit ke znehybnění obětovaného zvířete, nebo se jednalo o zarážky, které v případě malých rohatých kadidlových oltářů držely misku, v případě velkého oltáře mohly držet kovový rošt.²⁵¹ Byl nezbytným komponentem pro pálení obětí a odkazuje na to i Měšova stéla, nalezená v Moábu.²⁵²

Aharoni při svém výzkumu prezentoval oltář jako dílo vzniklé v celé své podobě ve vrstvě X, ale Herzog si později povšiml, že stěny oltáře nebyly

²⁵¹ FOWLER, „BA“ *Guide to Artifacts: Excavated Incense Burners*, 183.

²⁵² COOGAN, EXUM, STAGER, *Scripture and Other Artifacts: Essays on the Bible and Archaeology in Honor of Philip J. King*, 338.

zarovnané odspodu nahoru (kamenné obložení netvořilo rovnou „fasádu“ oltáře), jelikož tyto kameny tvořily oltář jen v jeho horní části. Tím, že nesahaly až k jeho patě, bylo možné rozlišit dvě stavební fáze oltáře. Ve vrstvě X byla postavena nižší část a po zvýšení úrovně podlahy nádvoří byl oltář nastaven novou vrstvou ve stratu IX. Při průzkumu vnitřních částí oltáře v roce 1977 vyšlo najevo, že z neopracovaných čtvercových polních kamenů byl postaven jen vnější rám oltáře, zatímco vnitřní část byla vyplněna hlínou a menšími kameny.²⁵³

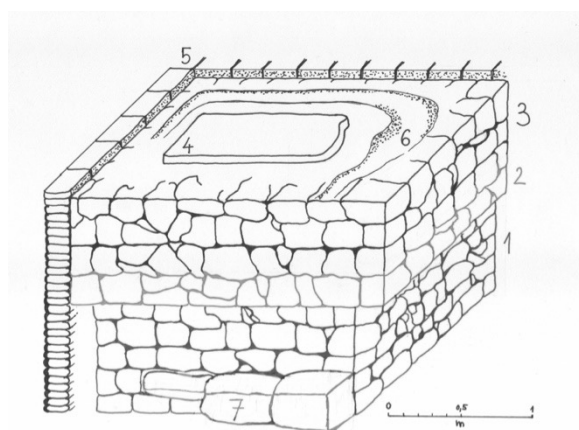
Podoba a zejména výška, v jaké je dnes oltář zrekonstruován, by kdysi nemohl sloužit svému účelu, protože pro kněze vykonávajícího oběť by byl ze země jen těžko dostupný. Aby mohl provádět rituál, musel by využít schodů, či menšího žebříku, což nebylo na základě vytvořené stratigrafie nutné, neboť rošt na oltáři byl v každé své vrstvě dobře přístupný přímo ze země. Závěr ze stratigrafických pozorování je takový, že oltář byl ve vrstvě X vysoký přibližně 0,75 metru a až později byl přistavěn společně se zvednutím úrovně podlahy nádvoří ve stratu IX do dnešní podoby. Nejdříve bylo zvednuto nádvoří navezením zeminy a až poté byl přistavěn oltář. Proto bylo možné po jeho odkrytí vidět jakýsi zub a užší čtvercový půdorys starší spodní části z vrstvy X (na obrázku č. 21 ho lze spatřit u označení číslem 2).²⁵⁴ Oltář ve vrstvě IX měřil pouhých 40-50 centimetrů nad úrovní okolního terénu a dalších 20–30 centimetrů bylo skryto pod zemí. Tři větší kameny ležely vedle sebe u paty oltáře a tvořily schod pro lepší přístup k roštu. Podle Zevita tento schod nesloužil k lepší dostupnosti vršku oltáře, protože by stejně byl nedostačující, ale byl místem, na kterém se odkládaly zvířecí oběti, respektive maso připravené k obřadu.²⁵⁵ Zevit opomněl skutečnost, že schod, který je nyní k vidění, byl ve vrstvě IX schován pod zeminou. Proto se také při dnešním pohledu rekonstruovaný oltář zdá, že sádrové kanály na horní ploše oltáře odváděly krev či tuk přímo na schod, kde stál kněz, což je zcela nepřijatelné. Schod patřil k vrstvě X a kanálky na oltáři pocházely až z vrstvy IX. Z toho vyplývá, že ve své době mohly kameny skutečně sloužit jako schod pro lepší manipulaci s oběťmi a se současnými kanálky nikdy společně nefungovaly, neboť jsou z různých dob.²⁵⁶

²⁵³ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 61–62.

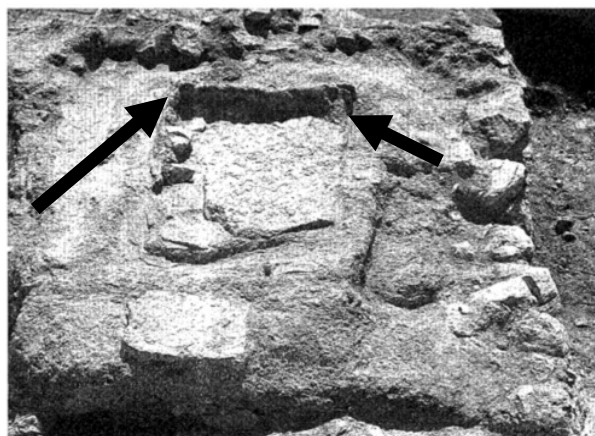
²⁵⁴ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 53–56.

²⁵⁵ ZEVIT, *The Religions of Ancient Israel: A Synthesis of Parallaxic Approaches*, 298.

²⁵⁶ E-mailová korespondence s prof. Herzogem 17. 2. 2014.

Obrázek č. 21: 1– oltář z vrstvy X; 2 – část oltáře z vrstvy IX, která se dotýkala podlahy); 3 – zbylá část oltáře vrstvy IX; 4 – deska z křemene; 5 – zdi přilehlých staveb; 6 – kanálky na odvádění krve a tuku; 7 – schod tvořený třemi velkými kameny. (Kresba: autor z části podle ZEVIT, *The Religions of Ancient Israel: A Synthesis of Parallaxic Approaches*)

Obrázek č. 22: Vrchní část oltáře s deskou z křemene a s jasnými stopami po další instalaci – místo označují šipky v horní části obrázku, (HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 61).

Deska z křemene, jež leží na vrcholu oltáře, sloužila svému účelu v obou vrstvách. Po přestavbě ve vrstvě IX byla sejmuta a opět dána na horní plochu. Nenese na sobě žádné stopy po ohni, proto na ní muselo být ještě další kovové zařízení, které bylo odstraněno po odstavení oltáře z provozu. Ostatně zbytky po

takovém roštu či podobném předmětu byly viditelné na sádrové omítce kolem desky těsně po odkrytí (viz šipky na obrázku č. 22).²⁵⁷

Zevit otevřel diskuzi, ve které navrhuje, že oltář nebyl používán ke skutečným zápalným obětem, při nichž se oběť páčila, ale maso se věřícím jen ukazovalo. Ke své argumentaci využívá poznatku, že křemenná deska nevykazuje stopy po ohni. Dále uvádí, že oheň ze dřeva může mít uvnitř až 1 000 °C, na okrajích až 700 °C, což je teplota, kterou by deska nevydržela a musela by puknout (tomu se podle Zevita děje někde mezi 600 až 700 °C). Ani cihly z bezprostředně přilehlých zdí nevykazují známky přehřnutí.²⁵⁸ Pravdou je, že Aharoni se o tom ve svých studiích nezmiňuje. Cihly, které jsou dnes na západní straně oltáře, jsou moderní kopie původní zdi, a pokud z nich Zevit vycházel, nemohl žádné stopy najít. Zdi mohly být ožehnuty mnohem výše (v úrovni plamenů), ale takto vysoké zdivo se nedochovalo, a proto jde ze Zevitovy strany spíše o spekulaci. Otázkou je, zda se Aharoni stihl takovou věcí zabývat dříve, než se oltář zřítíl. Herzog se k problému staví jednoznačně a podle něho není důvod pochybovat o používání oltáře k zápalným obětem. Jak bylo napsáno výše, na křemenné desce spočíval rošt a teprve na něm byl rozdělán oheň k obětování jehnat a nebylo třeba dosahovat teploty k 1 000 °C (nebylo nutné vytvářet hranici z polen, ale potřebné teploty se dalo docílit daleko menšími kusy dřeva, které netvoří takový žár). Protože se oheň rozděloval na kovovém roštu, byla tím eliminována teplota, která působila na vrchní křemennou desku a okolní cihly zdí, které přímo přiléhaly ke dvěma stěnám oltáře. To bylo příčinou, proč zdi nebyly ohněm viditelně poznamenány.²⁵⁹ Zvířata, která zde byla podle nálezů kostí z vrstev X–IX obětována, jsou zastoupena především ovčemi, kozami a skotem (85,1–91,4 % ze všech nalezených kostí vrstev X–IX). Po zrušení svatyně tvořil stejný typ zvířat už jen 62,72 % mezi všemi nalezenými kostmi bez ohledu na jejich kontext.²⁶⁰ Místo, kde byla rituálně čistá zvířata uchována a připravována k oběti, není známo. Žádný z objektů nevykazuje známky toho, že by se jednalo o zvířecí příbytek, což nevylučuje možnost, že se takové objekty mohly původně nacházet poblíž svatyně v místech, kde byla později postavena helénská věž. Chlévy pro dobytek se mohly nalézat také pod pevností v kanaánském městě, v místech, která ještě nebyla prozkoumána. Vody v cisternách zde byl dostatek, ale zda by to stačilo pro obyvatele, řemeslníky, pro potřeby chrámu, a ještě pro chov obětních zvířat, není snadné určit, přestože se v Aradu počítalo s rezervami vody v případě jeho obléhání.

Oltář měl mít podle knihy Exodus půdorys čtverce o straně cca 2,7 metru (5 loktů). V Aradu nebyl vybudován ani přesný čtverec, protože míry byly 2,2 x

²⁵⁷ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 61.

²⁵⁸ ZEVIT, *The Religions of Ancient Israel: A Synthesis of Parallaxic Approaches*, 299–300.

²⁵⁹ E-mailová korespondence s prof. Herzogem 17.02.2014.

²⁶⁰ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 62.

2,4 metru.²⁶¹ Jakkoliv dnes všichni badatelé včetně Herzoga nahlíží na Aharoniho spojování Aradu s biblickým textem kriticky, je pravdou, že rozměry, ač nejsou zcela totožné se starozákonnými pokyny, jsou jim velmi blízko. Přesto jsou podmínky pro budování oltáře splněny jen částečně, a především je nutné nakládat s vybranými verši z knihy Exodus ne jako s textem z 8. století př. Kr., ale jako s textem, za který je zodpovědný Dtr nebo DtrH.

5.2.2.1 Velké obětní oltáře z Beer Šeby a Tel Moc

První velký obětní oltář s rohy byl nalezen v Beer Šebě (obrázek č. 23), nicméně se jeho nález od aradského výrazně lišil. Jelikož byl oltář v Beer Šebě ve vrstvě II rozebrán (stejně období jako Arad VIII a Lakíš III),²⁶² některé jeho kameny byly použity na výstavbu veřejných stájí a skladiště za vlády Chizkijáše.²⁶³

Obrázek č. 23: Zrekonstruovaný oltář z Beer Šeby, viditelné jsou původní kameny (Izraelské muzeum v Jeruzalémě, foto: autor).

Některé oltářové kameny s rohy byly zabudovány do základů stavby. U jednoho z nich musel být roh odstraněn, aby se dal přetvořit v rovný práh. To, že byl roh odseknut, svědčí o tom, že obyvatelé Beer Šeby tyto stavební komponenty již více nepovažovali za důležité ani za posvátné. Další kameny byly skryty v rampě nedaleko městské brány. Veškeré objevené kameny tvoří zhruba jen polovinu oltáře, jehož zbytek nebyl nalezen. Oltář byl zrekonstruován a dnes prezentován v Izraelském muzeu v Jeruzalémě. Zajímavostí je, že při jeho sestavování se vycházelo z oltáře v Aradu a tomu odpovídá fakt, že byl postaven

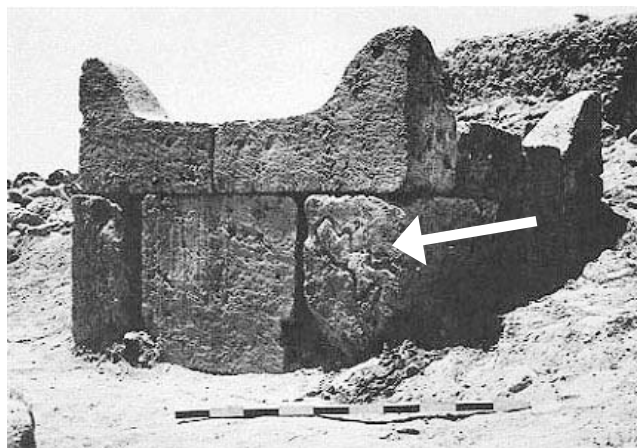
²⁶¹ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 55.

²⁶² Konec všech zmiňovaných vrstev je datován do roku 701 př. Kr.

²⁶³ HERZOG, *Perspectives on Southern Israel's Cult Centralization: Arad and Beer-sheva*, 176. Otázce rozebrání oltáře a existenci svatyně v Beer Šebě je věnována samostatná kapitola, která se zaměřuje na Chizkijášovu reformu.

tak, aby s ním měl shodnou výšku 1,5 metru.²⁶⁴ Avšak na obrázku č. 24 byla zachycena odlišná rekonstrukce přímo na telu v Beer Šebě, v době objevení jednotlivých kamenů. Tato varianta se nabízí jako přijatelnější ze dvou důvodů. Zaprvé je oltář na fotografii mnohem nižší a svojí výškou odpovídá nejnovějším poznatkům z Aradu, z nichž vyplývá, že oltář nikdy nebyl vyšší, než 0,75 metru. Zadruhé není potřeba tolik kamenů jako na 1,5metrový oltář, čímž by se vysvětloval problém s chybějícími kameny.²⁶⁵ Herzog po porovnání obou oltářů došel k závěru (stále zastává názor, že současná rekonstrukce je správná), že i v Beer Šebě musela být výška upravena pro lepší přístup kněží. Také zde mohl mít oltář více než jednu stavební fázi, což je vzhledem k faktu, že byl rozebrán, jen těžko doložitelné.²⁶⁶

Původní místo, kde mohl oltář stávat, nebylo jednoznačně identifikováno, přesto se jedna možnost nabízí. Mělo to být na nádvoří v místech, kde se předpokládá existence svatyně, již naznačují jen nepřímé důkazy (viz obrázek č. 28). Oltář má jednu zvláštnost, kterou je vyrytá klikatá čára, o které se Aharoni domníval, že znázorňuje hada – symbol plodnosti na starověkém Předním

Obrázek č. 24: Zrekonstruovaný oltář v Beer Šebě. Šipka ukazuje na klikatou vyrytou čáru (<http://members.bib-arch.org/publication.asp?PubID=BSBA&Volume=1&Issue=1&ArticleID=2>).

východě, který byl podle Knih královských²⁶⁷ uctíván i v Jeruzalémě, kde je znám pod jménem Nechuštán.²⁶⁸ Z doby železné IIa není mezi artefakty známa

²⁶⁴ HERZOG, *Perspectives on Southern Israel's Cult Centralization: Arad and Beer-sheba*, 176.

²⁶⁵ Tvzení je založené na pozorování obrazové dokumentace z výzkumu Beer Šeby.

²⁶⁶ HERZOG, *Perspectives on Southern Israel's Cult Centralization: Arad and Beer-sheba*, 176–177.

²⁶⁷ 2 Kr 18,4.

²⁶⁸ AHARONI, *The Horned Altar of Beer-sheba*, 4–5.

žádná jiná paralela, která by se dala přirovnat ke klikaté čáře (obrázek č. 24). Ze starších dob pochází několik nálezů keramiky (z Judska i Izraele), na nichž je vyobrazen had. Například z Aradu pochází velký džbán dekorovaný hadem (3000–2650 př. Kr.), dále tzv. „hadí džbánek“ k uchování vonného oleje (16. stol. př. Kr., místo nálezů je neznámé), dva keramické kultické podstavce, či stojany z Bét Šeánu jsou vždy ozdobeny hadem, který je propletený skrze otvory (12.–11. stol. př. Kr.). Jeden z podstavců je spojen s kultem plodnosti, neboť je na něm patřičné božstvo vyobrazeno.²⁶⁹ Desítky bronzových a několik zlatých hadů bylo nalezeno především na území někdejšího severního Izraelského království (Megido – 17.–16. stol. př. Kr. a 12. stol. př. Kr., Tel Mevorach – 16.–14. stol. př. Kr., Chasór – 15.–13. stol. př. Kr., Šekem – 15.–12. stol. př. Kr. a Gezer – 12.–10. stol. př. Kr.) a z Timny (14.–12. stol. př. Kr.). Ne vždy lze z kontextu nálezů s jistotou označit kovový objekt ve tvaru hada jako kultický. Výjimkou je jen Tel Mevorach, Chasór a pravděpodobně Gezer.²⁷⁰ Všechny výše vyjmenované artefakty (keramika i kovové objekty) mají oproti klikaté čáře z beeršebského oltáře velmi detailně ztvárněné hlavy hada, a je tak již na první pohled zřejmé, že se jedná o zástupce plazů. Dosavadní absence předmětů s motivem hada na území Judska v době železné, ať už v kultickém, nebo jiném kontextu nepodporuje myšlenku, že by rytina u paty oltáře mohla být spojována s kultem plodnosti.

Třetí velký obětní oltář byl nalezen na nádvoří svatyně v Tel Moce z doby železné IIa, kde se nacházel v ose chrámu. Protože se jedná o poměrně nový náález z roku 2012, tak prozatím není k tématu dostatek odborného materiálu. Přesto už byla některá základní data publikována. Podobně jako v Aradu, také zde se jako stavební materiál využily neopracované polní kameny.²⁷¹ Dále je známo, že oltář má přibližné rozměry 1,35 x 1,4 metru a na výšku se dochovaly dvě řady kamenů,²⁷² jinde se uvádí řady tři.²⁷³ Na otázky, jak vysoký býval oltář, nebo zda se dochoval v původních proporcích, snad v brzké době odpoví závěrečná zpráva z výzkumu Tel Moc.

Na třech judských lokalitách se dochovaly oltáře k obětování zvířat, které mají některé prvky společné, v jiných se naopak liší. Tím jsou myšleny například rohy (Beer Šeba), užití polních kamenů (Arad, Moca), kanálky na odvádění krve a stopy po roštu (Arad). Žádné dva se absolutně neshodují, přestože existovaly v době železné IIa a vyskytovaly se v rámci jednoho státního celku. Z toho

²⁶⁹ Viz trvalá expozice v Izraelském muzeu v Jeruzalémě.

²⁷⁰ MÜNNICH, *The Cult of Bronze Serpents in Ancient Canaan and Israel*, 39–41.

²⁷¹ KISILEVITZ, *Kultické nálezy z doby železné z archeologického výzkumu v Moce*, (hebrejsky), 39.

²⁷² KISILEVITZ, *The Iron IIA Judahite Temple at Tel Moza*, 151.

²⁷³ KISILEVITZ, *Kultické nálezy z doby železné z archeologického výzkumu v Moce*, (hebrejsky), 39.

vyplývá, že neexistovala jednotná pravidla pro jejich výstavbu, a ačkoliv se zde hovoří o státních svatyních, nikoliv soukromých, stavitelé měli ve výstavbě mnohem více svobody, než by se mohlo zdát.

5.2.3 Hlavní chrámová loď (היכל) a velesvatyně/dvir (דביר) ve vrstvách X a IX

Největší částí aradské svatyně byla hlavní chrámová loď. Aharoni se domníval, že tento jednoduchý prostor byl symetrický ve vrstvě X. Tím je myšleno, že vstup na nádvoří, vchod do chrámové lodi a velesvatyně ležel v jedné ose. Až během přestavby svatostánku ve vrstvě IX měla být symetričnost narušena. Herzog dokládá, že svatyně byla takto nesymetricky postavena už ve stratu X.

Vnitřní rozměry stavby jsou 10,5 x 2,7–3,1 metru. Jedna její část je vybudována z cihel a druhá z kamene. V západní zdi se vyskytuje jediná „místnost“ – velesvatyně, která nestojí v ose lodi. Stěny byly omítnuty křídově bílou omítkou, a patrně jsou stopy po kamenných lavicích, na které se odkládaly obětiny.²⁷⁴ Ve vrstvě IX byla zesílena severní zeď, která byla postavena přímo na stávajících kamenných lavicích. Nové lavice vznikly výše, než byly původní, protože i uvnitř v chrámové lodi byla zvednuta podlaha a to o 0,4 metru. Jelikož i úroveň nádvoří vzrostla o 1,2 metru, bylo nutné vyrovnat rozdíl pomocí schodů u vchodu do svatyně. Výplň lodi zeminou ve vrstvě IX zakryla schody z vrstvy X, které vedly z hlavní lodi do velesvatyně a později na ně byly uloženy kultické předměty.²⁷⁵ Pro srovnání velikosti aradské svatyně a chrámu v Moce stojí za zmínku, že šíře vnitřního prostoru hlavní lodi v Moce se pohybuje mezi 7–7,5 metry. Jelikož byl chrám poznamenán erozí, je nám známa pouze jeho celková délka 18 metrů (zde myšleny vnější rozměry).²⁷⁶ Jelikož byla také hlavní hala aradské svatyně (zejména podlaha strata IX) poškozena při výstavbě v novějších vrstvách a prostor byl před zasypáním vyklizen, jedinými skutečně zajímavými nálezy byly dva vápencové kadidlové oltáře, kterým se bude práce věnovat později.

Již bylo naznačeno, že v západní zdi chrámové lodi se nacházel malý výklenek o velikosti 1,2 x 1,2 metru. Prostor se stejným charakterem, ale v mnohem větších rozměrech je znám z literárního popisu Šalomounova chrámu.²⁷⁷ Bylo v něm uloženo nejdůležitější, co mělo symbolizovat Boží přítomnost (v Jeruzalémě Archa úmluvy symbolizující Boží trůn, v Aradu kamenná stéla). V Moce se velesvatyně přímo nedochovala, přesto Kisilevitzová zcela nevyklučuje, že se dá stále pracovat s představou, že i zde existovala.²⁷⁸

²⁷⁴ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 56.

²⁷⁵ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 62.

²⁷⁶ KISILEVITZ, *The Iron IIA Judahite Temple at Tel Moza*, 150.

²⁷⁷ 1 Kr 6,19–20.

²⁷⁸ KISILEVITZ, *The Iron IIA Judahite Temple at Tel Moza*, 151.

Detailní podoba aradského dvíru ve starší vrstvě X není přesně známa, nicméně lze vyjít z představy, že byla velmi podobná, ne-li totožná s tou, kterou je zde možné spatřit dnes (pochází z vrstvy IX).²⁷⁹ Původní podlaha velesvatyně, která byla tvořena precizně opracovanými vápencovými kvádry ve dvou vrstvách, musela být po zvýšení podlahy v chrámové lodi také zdvihnuta. Oproti tomu byla kamenná vyvýšená plošina uvnitř dvíru při přestavbě ve vrstvě IX odstraněna. Dva schody pocházející ze strata X stávaly před vchodem do velesvatyně, později, jak už bylo řečeno, byly ve vrstvě IX schovány pod navezenou zeminu. Do západní stěny velesvatyně byla ve stratu IX zakomponována stéla (snad původní maceva z vrstvy X), která nemohla být po omítnutí stěn vidět. Vyvýšená platforma ve vrstvě IX zabírala severozápadní čtvrtinu velesvatyně. Ve druhé části jižní poloviny prostoru ležel opracovaný asi 1 metr vysoký kámen – stéla (maceva), jež stávala na vyvýšené platformě. Stéla má zaoblenou základnu i horní část a nese stopy po červené barvě. Jižní stěna velesvatyně byla poškozena při zhroucení šachty, která se nacházela přímo za zdí.²⁸⁰ Dva kadidlové oltáře „pohřbené“ na boku pod vrstvou hlíny mohly být používány, jak uvádí Herzog, buď jen ve vrstvě X (jak by naznačoval revizní průzkum), anebo v obou vrstvách (Herzog nechce tuto variantu úplně vyloučit). Velesvatyně musela být nějak oddělena od zbytku chrámu, Dever se přiklání k oponě, která je známa z popisu Šalomounova chrámu.²⁸¹ Cushman naopak předpokládá dveře, které se otvíraly směrem do prostoru hlavní haly.²⁸²

5.3 Datování svatyně v Aradu

5.3.1 Aharoniho chronologie svatyně

Už dříve bylo naznačeno, že se dřívější Aharoniho výsledky v otázce datování svatyně od novějších poznatků značně liší. Podle něho byla svatyně v severozápadním rohu pevnosti postavena ve vrstvě XI (10. století př. Kr.) a navazovala na tzv. vyvýšené místo z předchozí vrstvy XII. Projekt byl velmi prostý, protože ho tvořilo jen nádvoří s obětním oltářem, chrámová loď (היכל), výklenek – velesvatyně (דביר) a pomocná místnost.²⁸³ Ve vrstvě X byla nepatrně zvětšena chrámová loď na severní straně (o 1,5 metru). Tím došlo k narušení symetrie chrámového okrsku, protože velesvatyně již nebyla ve středové ose

²⁷⁹ Dnes je v Tel Aradu k vidění kopie velesvatyně. Ta byla vyjmuta a je trvale vystavena v Izraelském muzeu v Jeruzalémě.

²⁸⁰ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 57–58 a 63–64.

²⁸¹ DEVER, *The Lives of Ordinary People in Ancient Israel: Where Archaeology and the Bible Intersect*, 202.

²⁸² CUSHMAN, *Text and Architecture: The Deuteronomistic Theology of Space of the "Solomonic Temple"*, 115.

²⁸³ AHARONI, *Arad: Its Inscriptions and Temple*, 18–19.

chrámové lodě, neboť i prostor na nádvoří byl zmenšen. Podél severní strany nádvoří vyrostly nové místnosti a vchod na něj byl přesunut do jihovýchodního rohu. Obětní oltář, který stával ve vrstvě XI ve volném prostoru, byl najednou ze dvou stran sevřen zdmi nových komor.²⁸⁴ Zánik svatyně dle Aharoniho proběhl ve dvou fázích, jak je popisováno ve starozákonním textu. Na tomto případě je patrné, nakolik se tato generace archeologů při interpretaci nálezů uchylovala k hledání odpovědi v Bibli. Jako první byl z provozu vyřazen oltář na konci vrstvy VIII za náboženských reforem krále Chizkijáše²⁸⁵ a za vlády Jóšijáše,²⁸⁶ když byl kult centralizován do Jeruzaléma, byla ve vrstvě VII zrušena i svatyně.²⁸⁷ Z následujících řádků bude zřejmé, že se Aharoni dopustil několika mylných závěrů, které při jejich přezkoumání nemohly obstát.

5.3.2 Herzogova chronologie svatyně po přezkoumání původních dat

Zásadní změnou, která byla v revizním výzkumu učiněna, je datování existence aradské svatyně. Z archeologických nálezů v místě svatyně toho o vrstvě XI nelze mnoho zjistit. Aharoniho interpretace vycházela z předpokladu, že architektura svatyně z vrstvy X byla vybudována již ve vrstvě XI a byla používána v dalších vrstvách. Například zdi, o kterých si myslel, že byly součástí první stavební fáze svatyně, se nakonec ukázaly jako zbytky mnohem delších zdí, které zejména nekorespondovaly s půdorysem svatyně (ani tvarem ani rozměry). Na základě tohoto pozorování došel k závěru, že zde ve vrstvě XI žádná svatyně neexistovala.²⁸⁸

Ke zbudování prosté svatyně došlo až ve vrstvě X. Ve stejném stratu byla zničena požárem a následně ve vrstvě IX obnovena. Především byla zvýšena úroveň podlah na nádvoří, a proto musely být zvýšeny zdi všech přilehlých staveb, včetně chrámové lodi.²⁸⁹ Velmi dobrý stav svatyně a oltáře z vrstvy IX nejevil žádné stopy po násilném zničení či požáru a potvrzuje cílené zrušení kultu. Kultické předměty byly opatrně uloženy na svých původních místech a zavezeny vrstvou zeminy. Protože kadidlové oltáře nebyly tak těžké, byla jejich manipulace snazší, a proto pro ně byly vyhloubeny jámy, do kterých byly vloženy. Kultická stéla byla kvůli značné hmotnosti pouze převrácena na bok.²⁹⁰ Vše proběhlo v rámci jedné etapy centralizace kultu za krále Chizkijáše kolem

²⁸⁴ AHARONI, *Arad: Its Inscriptions and Temple*, 23.

²⁸⁵ 2 Kr 18,4 a 2 Pa 29,3–6.

²⁸⁶ 2 Kr 23.

²⁸⁷ AHARONI, *Arad: Its Inscriptions and Temple*, 26. Více k tématu příčin zrušení aradské svatyně bude popsáno později v samostatné kapitole.

²⁸⁸ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 51.

²⁸⁹ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 52 a 58–59.

²⁹⁰ HERZOG, *Perspectives on Southern Israel's Cult Centralization: Arad and Beer-sheba*, 169–199 a HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 165–166.

roku 715 př. Kr.²⁹¹ Herzog zjistil, že byla používána pouze ve dvou sídelních vrstvách XI a X, což znamená, že se dá hovořit jen o malé části 8. století př. Kr. Z toho vyplývá, že se svatyně používala ne původně předpokládaných 350 let, ale méně než 50 let.²⁹²

5.3.3 Kritické přístupy k datování svatyně

„Odstranil posvátná návrší, rozbil posvátné sloupy, skácel posvátný kůl, na kusy roztloukl bronzového hada, kterého udělal Mojžíš a jemuž až do oněch dnů Izraelci pálili kadidlo; nazvali jej Nechuštán.“²⁹³

Do kritické diskuze ohledně datování a způsobu, jakým byla svatyně zrušena, se zapojili mnozí historikové a biblisté. Ani mezi kritiky nepanuje jednota v pohledu na zmíněnou problematiku. Níže budou představeny nejvýraznější teorie představitelů této vlny, mezi něž patří například Ussishkin, Christoph Uehlinger, Friedová a Na'aman.

Uehlinger a Friedová nevyklučují fakt, že se v Aradu odehrály kultické změny. Proto přichází s návrhem, že svatyně nebyla uzavřena, částečně rozebrána a zakonzervována z důvodu centralizace kultu, nýbrž, jak tvrdí Uehlinger, byla preventivně skryta, protože hrozilo reálné napadení Judska Asyřany.²⁹⁴ Podle Friedové neexistuje žádný archeologický doklad o nařízené kultické reformě za vlády Chizkijáše.²⁹⁵ Herzog oponuje argumentem, že svatyně nebyla nikdy obnovena ani poté, co pomínulo nebezpečí jejího zničení a znesvěcení nepřitelem. Kromě toho je jen těžko představitelné, že by byla uchráněna rozebráním čili zničením.²⁹⁶

²⁹¹ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 65–67.

²⁹² HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 50.

²⁹³ ČEP 2 Kr 18,4. Části knih Královských vycházejí z pamenů (například Kniha letopisů králů judských). Předexilní redakce proběhla mezi léty 598 a 597 př. Kr., poté dílo dokončil exilní redaktor. Viz GRAY, *I–II Kings*, 6–10. Noth knihy Královské datuje do poexilní doby. Viz NOTH, *The Deuteronomistic History*, 18 nn. Oproti tomu Georg Fohrer přisuzuje dílo Deuteronomistovi v předexilním období do let 622 až 609 př. Kr. Později prošlo redakcí v deuteronomistickém prostředí. Viz FOHRER; SELLIN, *Introduction to the Old Testament*, 248. Gerhard von Radovo závěr ohledně historicity Deuteronomistova díla je, že autor hodnotí jednotlivé krále subjektivně a promítají se do něj jeho teologické postoje. Viz VON RAD, *The Problem of the Hexateuch and Other Essays*, 205 nn.

²⁹⁴ UEHLINGER, *Was there a Cult Reform under King Josiah? The Case for a Well-Founded Minimum* a FRIED, *The High Places (Bāmôt) and the Reforms of Hezekiah and Josiah: An Archaeological Investigation*, 437–465. Ze stejného důvodu byl podle autorů zrušen i kult v Beer Ševě.

²⁹⁵ FRIED, *The High Places (Bāmôt) and the Reforms of Hezekiah and Josiah: An Archaeological Investigation*, 450.

²⁹⁶ HERZOG, *Perspectives on Southern Israel's Cult Centralization: Arad and Beer-sheba*, 182–183.

Na'aman svá tvrzení opírá o zcela jiný druh poznatků. Poukazuje totiž na celou řadu nedostatků, které původní i revizní výzkum doprovázely. Zejména je zastáncem názoru, že svatyně existovala až do vrstvy VIII, protože jsou na jejích zdech prokazatelné stopy po požáru, což bylo důsledkem násilného zničení a vypálení celého města i se svatostánkem. Mimo to Na'aman uvádí, že na závěrečné zprávě pracují lidé, kteří v Tel Aradu nikdy nekopali, a z toho důvodu jsou v nákresech architektury chybně spojovány objekty z různých období do jednoho stavebního celku.²⁹⁷ Většina těchto připomínek není založena na skutečném stavu bádání a na adekvátní práci s nálezy. Zejména proto, že Herzog společně s Aharonim na Tel Aradu dva roky kopal, a dokonce se přímo podílel na odkrytí a následné rekonstrukci samotné svatyně.²⁹⁸ Zmiňované stopy po požáru, na které Na'aman poukazoval, pocházely ze spálených dřevěných schodů z vrstvy VIII, které se propadly a s nimi se zřítila i vrchní část zdi velesvatyně. Tím se popel ze schodů dostal do přímého kontaktu se zdí svatostánku. Podlaha z téže vrstvy VIII překryla svatyni i oltář a není důvod pochybovat o faktu, že už v této době bylo vše skryto pod vrstvou zeminy a pod novou podlahou, na níž byla ve vrstvě VIII postavena dokonce zeď nové budovy.²⁹⁹ Nálezy z Aradu byly prvním archeologickým dokladem toho, jak mohla reforma proběhnout. Svatyně ani oltář nebyly zcela zničeny, jak se do chvíle, než proběhl kontrolní průzkum, předpokládalo. V době železné se stalo to, že jakási autorita, ať už v Jeruzalémě, nebo v Aradu z neznámého důvodu rozhodla o částečném demontování svatyně. To znamená, že na první pohled stavba vidět nebyla, a přesto byla skryta pod zemí, čímž byl ochráněn a respektován její posvátný charakter. Dokládá to pečlivé uložení nejdůležitějších kultických předmětů. Nyní se může zdát, že si autor práce protiřečí s teorií Friedové o preventivním rozebrání svatyně (před nepřáteli). Věc se má tak, že Friedová i Herzog se shodnou jen částečně, a to na tvrzení, že svatyně byla řízeně rozebrána, aniž by se o to přičinilo cizí vojsko. Existuje ještě Na'amanův výklad událostí, že chrám byl zničen asyrským vojskem až v roce 701 př. Kr. Po zboření svatyně Asyřany se stoupenci Hospodinova kultu vrátili, místo uklidili, vyčistili a zakryli vrstvou zeminy, aby již chrám nebyl více znesvěcen.³⁰⁰ Tato představa je zajímavá, avšak vzhledem ke stratigrafii Tel Aradu a absenci stop po ohni či destrukci je neakceptovatelná. Herzog se přiklání k názoru, že obyvatelé Aradu již nepředpokládali její opětovné obnovení, a proto

²⁹⁷ NA'AMAN, *The Abandonment of Cult Places in the Kingdoms of Israel and Judah as Acts of Cult Reform*, 585–602.

²⁹⁸ HERZOG, osobní rozhovor, Telavivská Univerzita, Izrael, 17. 5. 2016.

²⁹⁹ HERZOG, *Perspectives on Southern Israel's Cult Centralization: Arad and Beer-sheba*, 184.

³⁰⁰ NA'AMAN, *No Anthropomorphic Graven Images: Notes on the Assumed Anthropomorphic Cult Statues in the Temples of YHWH in the Pre-Exilic Period*, 408.

je možné dát zánik svatyně do kontextu náboženských reforem, které se dotkly řady dalších judských měst, jímž bude věnován prostor dále.

Ještě předtím je nutno zmínit alternativní datování, jež navrhuje Ussishkin, který připouští, že mnoho kontroverzních otázek nelze jednoznačně zodpovědět, jelikož každý vědec používá jiné metody a jiná fakta. Ussishkin použil ke svému zkoumání převážně fotografie, které byly pořízeny během Aharoniho expedice. Soustředil se na centrum zdejšího kultu. Při bližším prozkoumání a porovnání fotografií velesvatyně těsně po odkrytí se současným stavem si povšiml, že žádná jižní stěna velesvatyně, jak je dnes prezentována, nebyla nalezena a je výtvorem Aharoniho.³⁰¹ V místech, kde byla nově zbudovaná zeď kolmo napojena na zadní (západní) stěnu velesvatyně, prý byly zbytky omítky, a tudíž je Aharoniho rekonstrukce provedena špatně. Velesvatyně měla pokračovat za zadní stěnou chrámové lodě.³⁰² Pokud se Ussishkin nemýlí, měla by se omítka nacházet i na vnější straně západní zdi chrámové lodi (nebo na její bezprostřední části blíže k velesvatyni), která tak nebyla venkovní zdí, nýbrž vnitřní. O něčem takovém se ale Ussishkin nezmiňuje a ani nevysvětluje, proč by měla být velesvatyně tvořena nesouměrným, a především nepraktickým úzkým prostorem. Jeho druhý návrh o předatování svatostánku stojí na přítomnosti vodovodního kanálu, který vede do cisterny, jež se z části nalézá pod svatyní. Nejdříve byl zbudován kanál, jenž byl zakryt a až když přestal být využíván, došlo k výstavbě svatyně, protože podle Ussishkina nemohl být tunel ražen pod již existující svatyní.³⁰³ Ze zmíněných skutečností lze vyvodit relativní datování vzniku svatyně, a to nejdříve do 8. století př. Kr. (stratum VIII) a nejpozději do počátku 7. století př. Kr. Její zánik byl posunut až do poslední sídelní vrstvy judské pevnosti (stratum VI). Ussishkin své tvrzení podobně jako Na'aman zakládá na nálezů silné vrstvy popela, což dokládá, že svatyně byla (s celou pevností) vypálena.³⁰⁴ Proto místo nikdy žádnými náboženskými reformami neprošlo a svatostánek vznikl v tak pozdní době, že nemůže být spojován s rodinou Kenijců, jak se domníval Aharoni. Ussishkin využívá pro datování zániku svatyně až ve stratu VI i nález již známého ostraka č. 18 z téhož strata (s textem „*Dûm Hospodinûv*“), což je odkaz k ještě stále existující svatyni. Zásadní otázkou, na kterou není Ussishkin oproti Herzogovi schopen nalézt odpověď, je určení doby a důvodu, proč byly dva kadidlové oltáře uloženy pod zem na schodech do velesvatyně.³⁰⁵

³⁰¹ USSISKHIN, *The Date of the Judean Shrine at Arad*, 145–147

³⁰² USSISKHIN, *The Date of the Judean Shrine at Arad*, 155–156.

³⁰³ USSISKHIN, *The Date of the Judean Shrine at Arad*, 147–149. Autor práce nevidí žádné adekvátní vysvětlení (a Ussishkin se o něj také nepokouší), proč by tunel pro vodu, nemohl svému účelu sloužit ve stejném čase jako byla v provozu svatyně.

³⁰⁴ USSISKHIN, *The Date of the Judean Shrine at Arad*, 149–154.

³⁰⁵ USSISKHIN, *The Date of the Judean Shrine at Arad*, 155–156.

Herzog zásadně odmítá tvrzení, že by na podlaze svatyně byla nalezena keramika, která pochází z vrstev VII či VI, jelikož jde o střepy z dřívějších vrstev X a IX. Proto není možné Ussishkinovu teorii akceptovat. Popel ve velesvatyni, který má odkazovat k její násilné destrukci, nemůže být se zánikem kultického místa spojován, jelikož se přímo nedotýká podlahy. Z fotografií z výzkumu je patrné, že vrstva spálené suti není rovnoběžně s podlahou, ale je orientována v šikmém pásu, který pochází z již zmiňovaného spáleného a zříceného schodiště, jež vedlo nad prostorem velesvatyně ve vrstvě VIII.³⁰⁶

Ačkoliv se autoři výše představených tezí snaží postdatovat existenci aradského svatostánku a zejména hledají důkazy, které by popíraly historicitu náboženské reformy za Chizkijáše, jejich snažení zatím nedokázalo přinést adekvátní data, která by něco takového jednoznačně potvrzovala. Pro zvolené téma jsou tyto diskuze přínosné, neboť badatelé pracují s novými poznatky a obor je tak stále živou disciplínou. Ussishkinovy teze často nemají pevné základy a nelze je aplikovat v kontextu problematiky. Na'aman se snaží kritizovat samotný výzkum Aradu, archeology, kteří pracují na prezentaci oficiální závěrečné zprávy, ale jeho výroky lze často označit spíše jako populární než jako vědecké. Friedová se nejvíce přibližuje závěrům, ke kterým došel Herzog. A právě to, že jsou jeho závěry zpochybňovány, ho nutí dokládat nová tvrzení a znovu zkoumat Arad, nebo jeho dokumentaci, aby dokázal, že si za svými závěry stojí a že je může i nadále velmi dobře obhájit. V této práci je užívána Herzogova datace svatyně a její interpretace v obou sídelních vrstvách. Tento přístup se objeví i v dalších kapitolách., které se budou věnovat například kultické reformě a dalším kultickým místům na území Judského království.

5.3.4 Sinacheribovo tažení na Judsko

Rozebrání svatyně v Aradu se odehrálo ještě před vpádem Sinacheriba a jeho vojska. Jak už bylo popsáno výše, ve svatyni nejsou stopy po vypálení ani násilné destrukci, kterou lze spatřit na jiných lokalitách ve zkoumaném regionu.³⁰⁷ Většina dříve zmiňovaných badatelů i mnohdy v opozici stojící Finkelstein souhlasí, že žádná svatyně v Aradu v roce 701 př. Kr. již neexistovala.³⁰⁸ Jedním ze zastánců opačného názoru, to znamená předpokladu existence svatyně i v posledním stratu, které bylo součástí judské pevnosti (vrstva VI), je Ussishkin. V následujících odstavcích budou zodpovězeny otázky, zda Sinacherib skutečně zpusťošil Judsko v roce 701 př. Kr., nebo se tomu tak stalo již dříve a také, co znamená absence Aradu mezi jinými dobytými městy v písemných materiálech.

³⁰⁶ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 69–72.

³⁰⁷ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 67.

³⁰⁸ FINKELSTEIN, SILBERMAN, *Temple and Dynasty: Hezekiah, the Remaking of Judah and the Rise of the Pan-Israelite Ideology*, 270–273.

V roce 705 př. Kr. nastoupil na asyrský trůn král Sinacherib.³⁰⁹ Sargon II. svého syna Sinacheriba jmenoval korunním princem již za svého života, a proto měl možnost získat dostatek zkušeností z oblasti politiky a státní správy.³¹⁰ Hrozící destabilizace v syropalestinské oblasti, kterou ve formě protiasyrského povstání iniciovala pelištejská a fénická města při východním pobřeží Středozemního moře za podpory judského krále Chizkijáše, nenechala dlouho čekat na Sinacheribův vojenský zásah, jenž je popsán jak ve starozákonním textu, tak v asyrských análech a na reliéfech. Roku 701 př. Kr. podnikli Asyřané proti vzbouřencům na západě (Judsko nevyjímaje) tažení, které bylo třetím Sinacheribovým tažením v řadě. První dvě kampaně směřovaly do Babylónie a na východ. Město Arad není v žádných asyrských písemných dokumentech zmíněno, což neznamená, že by se Aradu Asyřané vyhnuli. Praxe byla taková, že v královských análech se zaznamenávala jen ta nejvýznamnější místa. V případě Judska existují záznamy o dobytých městech z různých zdrojů (z klínopisné tabulky a z palácového reliéfu v Ninive), ale na každém z dokumentů jsou zmíněna odlišná města, kdy se žádné neopakuje v obou textech. Tyto nejednotné informace navíc doplněné o biblické podání celého útoku na Judsko způsobují odlišné představy a interpretace o počtu tažení proti judskému králi Chizkijášovi a o jejich přesné trase.

V otázce, kolik tažení podnikl Sinacherib proti judskému králi Chizkijášovi, stále nemají badatelé zcela jasno. Například Daniel David Luckenbill uvedl, že první tažení proběhlo v roce 701 př. Kr., ale po něm přišlo další v roce 687/686 př. Kr. Jelikož druhé tažení podle něj pro Asýrii skončilo porážkou, nikde se o něm v asyrských dokumentech nepíše. Starý zákon pak měl obě tažení spojit v jedno.³¹¹ William H. Shea druhou kampaň vymezuje asyrským dobytím Babylónu v roce 689 př. Kr. a Chizkijášovou smrtí, čímž by se toto tažení dalo datovat do roku 688/687 př. Kr.³¹² Siegfried H. Horn druhé tažení Sinacheriba klade do roku 690/689 př. Kr., neboť je to první rok, kdy se mohl na bitevním poli utkat Sinacherib s nově korunovaným králem Taharkou, jenž byl povolán do Egypta z Nubie, kde vyrůstal.³¹³ O tažení na Egypt, během něhož se chtěl Sinacherib vypořádat s Chizkijášem, se zmiňuje i historik Hérodotos ve svých Dějinách. Asyřany napadly polní myši, které jim rozkousaly toulce, luky, držadla štítů, mnozí vojáci byli zabiti a zbytek uprchl.³¹⁴ Podle asyrských análů lze tvrdit, že ve druhé polovině Sinacheribovy vlády, což je i možná doba

³⁰⁹ Stalo se tak konkrétně 12. avu 705 př. Kr. Viz MILLARD, *The Eponyms of the Assyrian Empire 910–612 BC*, 60.

³¹⁰ PEČÍRKOVÁ, *Asýrie: od městského státu k říši*, 79–80.

³¹¹ LUCKENBILL, *The Annals of Sennacherib*, The Oriental Institute Prism, 13.

³¹² SHEA, *Sennacherib's Second Palestinian Campaign*, 417.

³¹³ HORN, *Did Sennacherib Campaign Once or Twice Against Hezekiah?* 6–9. Více k Taharkovi ve Starém zákoně viz následující podkapitola.

³¹⁴ HÉRODOTOS, *Dějiny*, II, 141, citováno 24. 6. 2014.

druhého tažení proti Chizkijášovi, je jen málo zpráv a není jisté, zda tažení na Babylón v roce 689 př. Kr. nebylo jeho posledním, a tudíž se v onom roce žádná druhá kampaň do Judska nekonala. Z posledních let Sinacheribovy vlády (689–681 př. Kr.) neexistují téměř žádné historické záznamy a bylo nalezeno jen několik fragmentárních záznamů o nedatovatelném tažení proti Arabům.³¹⁵

5.3.4.1 Mimobiblické zmínky o Sinacheribově kampani na Judsko

Existují tři mimobiblické písemné zdroje, ze kterých se dají čerpat informace k rekonstrukci událostí, které se odehrály v roce 701 př. Kr. Prvním dokumentem je fragmentární hliněná tabulka (K6205), tzv. *Azecký nápis*, známý též jako *Dopis bohu (Aššurovi)*. Druhým dokumentem jsou oficiální anály (tzv. hranoly, např. The Taylor Prism, The Chicago Prism, The Jerusalem Prism), kterým podle Na'amana předcházelo sepsání čerstvých událostí bezprostředně po návratu z tažení na tabulky. Následně byly revidovány a s menším zpožděním přepsány v oficiální anály.³¹⁶ Tento proces mohl být příčinou, proč je na tabulce zmíněna judská pevnost Azeka a v análu se již neobjevuje. Tam je naopak zaznamenáno celkem 46 dobytých měst, jmenovitě je zapsán jen Jeruzalém. Sinacheribův reliéf v paláci v Ninive je posledním doposud známým zdrojem k „judské kampani“, na němž je jmenována a vyobrazena jen pevnost Lakíš.

5.3.4.1.1 *Dopis bohu Aššurovi (K6205, Azecký nápis)*

Tři fragmenty tabulky nalezené v Aššurbanipalově knihovně v Ninive vypovídají o jejich vysoké jazykové úrovni. Epický text detailně popisuje asyrské vojenské tažení proti Chizkijášovi a lze jej rozdělit na dva oddíly. První část se věnuje dobytí Azeky a druhá se soustředí na dobytí pelištejského města (Gatu, nebo Ekronu),³¹⁷ které předtím Chizkijáš anektoval.³¹⁸ Překlad jedné ze zrekonstruovaných verzí první části textu je následovný:

„3 Anšar [Aššur], můj pán, mě podpořil, a já vstoupil do Judska (KUR Ia-u-di)... Během tažení jsem získal hold od všech králů Amurru...

4 Mocí Anšara, mého pána, jsem získal teritorium Chizkijáše (Ha-za-qi-ia-a-u) z Judska...

³¹⁵ HORN, *Did Sennacherib Campaign Once or Twice Against Hezekiah?* 12.

³¹⁶ NA'AMAN, *Sennacherib's Campaign to Judah and the Date of the LMLK Stamps*, 62–64.

³¹⁷ Shea jednoznačně preferuje, že se jednalo o pelištejský Gat. In: SHEA, *Sennacherib's Second Palestinian Campaign*, 417.

³¹⁸ NA'AMAN, *Sennacherib's "Letter to God" on His Campaign to Judah*, 28–29, 34.

5 město Azeku (URU.A-za-qa-a), jeho zásobovací město/pevnost mezi mým územím a Judskem,

6 které leží na vrcholu hory a jako nespočet ostrých železných dýk dosahuje nebes, zatímco jeho základy dosahují samotného podsvětí...

7 Jeho zdi byly velmi silné, téměř jako vysoké hory, na pohled očí se zdály jakoby z nebes.

8 Byly postaveny dobývací rampy, vzhůru dotažena beranidla i ‚Velká moucha‘ (nim-gal-li?)... pěšáci zaútočili ruku v ruce.

9 Uviděli vpád mých koní, slyšeli válečný křik zástupů Aššura a vylekali se.

10 Azeku jsem oblehl, dobyl, vyplnil a zcela zničil.³¹⁹

Datování tabulky je komplikované, protože neobsahuje jméno žádného panovníka (Sinacheriba, či Sargona II), do jehož doby vlády by mohlo být tažení datováno. Specifické označení boha Aššura, „Anšar“, je typické právě pro období Sargona II a na Sinacheribových textech se v této podobě neobjevuje. Text byl předcítán před bohem Aššurem s jeho hlavním chrámem ve městě Aššuru, kde měl být dopis sepsán. Až později byla tabulka Aššurbanipalovými písaři přepsána, nebo byla z Aššuru do jeho ninivské knihovny přenesena. Naʾaman navrhuje hypotézu, že i přes odlišné použití jména boha Aššura byl tento text sepsán ihned po návratu Sinacheriba z tažení v roce 701 př. Kr., a přestože se v pozdějších oficiálních análech o Azece nepíše, tato tabulka sloužila jako přesný popis historických událostí jediné kampaně Sinacheriba proti Judsku.³²⁰ V dobách, kdy byla tato tabulka kompletní, byla výčetem dobytých judských měst, která se už poté nikde jinde v análech neobjevila.³²¹

5.3.4.1.2 Sinacheribovy anály – „*The Oriental Institute Prism*“

Asyrské anály vznikaly postupně s přibývajícími taženími, proto je na některých dokumentech zmíněno pouze jedno tažení a na jiných se jich objevuje až osm. Například *The Oriental Institute Prism* je datován do roku 689 př. Kr. a popisuje i třetí Sinacheribovo tažení na západ, které je zaznamenáno na mnoha dalších kopiích. Tyto se o vojenské akci zmiňují téměř totožně a vycházejí z jednoho zdroje.³²² Tažení bylo namířeno nejprve proti Féničanům. Sinacherib porazil Luliho, fénického krále Sidónu a Tyru, dále dobyl Akko a pokračoval na jih až do Aškelonu, kde se zbavil rebelského krále Sidka, jehož i s celou rodinou

³¹⁹ Česká verze textu viz překlad Filipa Čapka. ČAPEK, *Azeka 2012 Nový archeologický výzkum v západní Šeefele za české účasti*, 14–15. Autor práce oproti původnímu překladu vrací jméno zmiňovaného boha Aššura do formy Anšar.

³²⁰ NAʾAMAN, *Sennacherib's "Letter to God" on His Campaign to Judah*, 31.

³²¹ NAʾAMAN, *Sennacherib's Campaign to Judah and the Date of the LMLK Stamps*, 61–62.

³²² HORN, *Did Sennacherib Campaign Once or Twice Against Hezekiah?* 14.

poslal do asyrského exilu. Následovalo vyřešení nestabilní situace v Ekronu, kde vládl proasyrský král Padi, kterého ekronští obyvatelé vydali Chizkijášovi do žaláře jako vlastního nepřítele. Místní si ze strachu na pomoc proti Asyřanům povolali Egyptany. Egypt byl společně s etiopským vojskem poražen a Sinacherib uvězněného krále Padiho přivedl z Jeruzaléma, vrátil ho na ekronský trůn a Chizkijáše potrestal zničením Judska.³²³ V textu je detailně popsána forma i výše tributu, který musel Chizkijáš každoročně platit Sinacheribovi. Už méně prostoru je věnováno samotnému vojenskému zásahu. Jediné judské město, které je zmíněno přímo, je Jeruzalém, ale ten byl podle všeho před zničením ušetřen a místo toho bylo Chizkijášovi stanoveno platit tučný tribut. Město Arad není na hranolu vytesáno, ale je pravděpodobné, že bylo zahrnuto mezi zmiňovaných 46 opevněných měst. Za zmínku stojí i připomenutí města Lakíš, které není zmíněno na žádném z hranolů, ale na reliéfu v královském paláci v Ninive mu bylo věnováno několik stěn. Proto absence konkrétního města na daném dokumentu neznámá, že by se o něj Asyřané vojensky nezajímali, jen je potřeba pátrat v dalších písemných zdrojích a je nutné mít na vědomí, jakým způsobem byly dějiny v Asýrii zaznamenávány.

5.3.4.1.3. Lakíšský reliéf v královském paláci v Ninive

V jihozápadním paláci v místnosti XXXVI bylo objeveno 19 z původních 27 metrů reliéfu, které zobrazují scénu dobývání Lakíše v roce 701 př. Kr. Jedná se o nejdetailnější asyrský reliéf, který se věnuje dobytí jednoho města. Pro tuto kapitolu je důležité především vyobrazení asyrského krále na trůnu.³²⁴ Tradiční výklad jej spojuje se Sinacheribem. Vyskytuje se i názor, podle něhož se jedná o Sinacheribova otce Sargona II. Gerard Gertroux posouvá datování vojenského tažení proti Lakíši již do roku 712 př. Kr., kdy byl zároveň podle nápisu Sargona II. z lokality Tang-i Var zničen Ašdod.³²⁵ Sinacherib na trůn nastoupil v roce 705 př. Kr., což by znamenalo, že reliéf s dobytím Lakíše musel nechat vytvořit až po smrti svého otce, kdy mohl být jako panovník zvěčněn, protože v době tažení byl pouze spoluvládce. Král s tiárou, žezlem a stuhou, jenž sedí na trůnu, je Sargon II. a před ním stojí Sinacherib s čelenkou se dvěma stuhami, typickou pro korunního prince.³²⁶ Gertroux dále uvádí, že na trůnu nemůže být vyobrazen Sinacherib, protože v roce 701 př. Kr. ještě neměl vybraného svého nástupce, kterým byl určen až v roce 698 př. Kr. Arda–Mullissi.³²⁷ Toto tvrzení je pravdivé jen částečně, jelikož Sinacherib měl svého nástupce, nejstaršího syna Aššura–

³²³ LUCKENBILL, *The Annals of Sennacherib*, The Oriental Institute Prism, col. II, 37–col. III, 17, 29–32.

³²⁴ KALIMI, RICHARDSON, *Sennacherib at the Gates of Jerusalem: Story, History and Historiography*, 85.

³²⁵ GERTOUX, *Dating the Sennacherib's Campaign to Judah*, 3 a 15.

³²⁶ GERTOUX, *Dating the Sennacherib's Campaign to Judah*, 4.

³²⁷ GERTOUX, *Dating the Sennacherib's Campaign to Judah*, 5.

nádin–šumiho vybraného již před rokem 701 př. Kr., ale musel ho dosadit na babilónský trůn v letech 700, nebo 699 př. Kr. a poté se na řadu dostal Arda–Mullissi, jehož nástupnictví nakonec Sinacherib z neznámých důvodů odvolal a definitivním nástupcem stanovil Asarhaddona.³²⁸ Tato skutečnost hovoří ve prospěch vyobrazení Sinacheriba a postavou před ním, pokud je jí vůbec korunní princ,³²⁹ může být Aššur–nádin–šumi.

Nad vládcem na Lakíšském reliéfu jsou dva krátké texty:

1 „Sinacherib, král světa, král Asýrie, seděl na ›nimedu‹ trůnu a schvaloval kořist z Lakíše.“³³⁰

2 „Stan Sinacheriba, krále Asýrie.“³³¹

Na jednom se objevuje jméno Sinacherib doplněné o logogram MAN (dosl. „spoluvládce“), což je podle Gertrouxe dokladem, že Sinacherib ještě nebyl králem, pro kterého by bylo užito logogramu LUGAL („král“).³³² Protože byl logogram MAN užíván také ve smyslu „král“ (např. ve spojení s božstvy), není důvod ho překládat ve významu „spoluvládce“, mimo jiné z důvodu, že v Asýrii institut spoluvládce neexistoval.³³³ Termínem LUGAL je Sinacherib označen v druhém textu reliéfu. Z toho vyplývá, že na reliéfu je v pozici krále vyobrazen Sinacherib. Nic z výše navrhovaných důkazů pro přehodnocení datování tažení na Judsko v roce 701 př. Kr., konkrétně dobytí Lakíše, není založeno na objektivních poznatcích a navrhované hypotézy lze snadno vyvrátit.

Král Sinacherib dobyl Lakíš a poté podle nápisu dohlížel na zabavenou kořist. Za jeden z vojenských cílů si zvolil právě Lakíš, neboť to bylo po Jeruzalému nejdůležitější místo a jedno z největších opevněných judských měst, které existovalo až do roku 701 př. Kr. Po příchodu k Lakíši si Asyřané vybudovali tábor, který nebyl nikdy odkryt, protože se nalézá pod moderní zástavbou s farmami Mošavu Lakíš. Vojsko poté zbudovalo rampu, po níž vytlačilo minimálně sedm dobývacích strojů na kolech. Tyto stroje bylo možno rozebrat až na šest částí, čímž byl usnadněn jejich transport.³³⁴ Hlavní vojenská pevnost krále Chizkijáše byla za jeho vzpurnost dobytá a vypleněna, Jeruzalém byl

³²⁸ ŠAŠKOVÁ, *Asyrský korunní princ*, 63 a NOVÁKOVÁ, PECHA, RAHMAN, *Dějiny Mezopotámie*, 146.

³²⁹ Na stélách a reliéfech nemusí vždy jít o korunního prince

³³⁰ HORN, *Did Sennacherib Campaign Once or Twice Against Hezekiah?* 17. Překlad autora práce.

³³¹ HORN, *Did Sennacherib Campaign Once or Twice Against Hezekiah?* 17. Překlad autora práce.

³³² GERTOUX, *Dating the Sennacherib's Campaign to Judah*, 6.

³³³ Emailová korespondence s doktorkou Kateřinou Šaškovou 09. 06. 2014.

³³⁴ KALIMI, RICHARDSON, *Sennacherib at the Gates of Jerusalem: Story, History and Historiography*, 77–82, 101–103.

ušetřen, ovšem za vysokou cenu vazalství a placení tributu. Sinacheribův útok na Lakíš byl jeho zásadním úspěchem v dobách jeho rané vlády, a proto byl tento úspěch po nějaké době zvětšen v královském paláci v Ninive. Pro tuto práci má reliéf výpovědní hodnotu v otázce existence svatyně v Lakíši během jeho dobývání. Této problematice bude později věnována celá podkapitola.

5.3.4.3 Starozákonní podání Sinacheribovy kampaně proti Judsku

Podrobný záznam o Sinacheribově tažení je popsán v Druhé knize Královské (2 Kr 18,13–19,36) a v knize Izajáš (Iz 36,1–37,37). Biblický text se v popisu Sinacheribova tažení v mnohém shoduje s asyrskými anály, ale neplatí to pro všechny jednotlivosti. Například se v minulosti předpokládalo, že postava faraóna Taharky (kúšského krále Tirháka – viz 2 Kr 19,9 a Iz 37,9) je anachronismus, který vznikl chybou či pozdější redakcí textu. Možností, proč jméno tohoto faraóna není možné najít v Sinacheribových análech, je již zmíněné druhé, leč neúspěšně tažení na Judsko a Egypt. Jestliže Taharka v roce 701 př. Kr. přece jen bojoval se Sinacheribem, mohl být Taharka nejvýše vrchním velitelem, nikoliv králem, protože se jím stal až v roce 690/689 př. Kr.³³⁵

Biblická zpráva o Sinacheribově kampani se ve Druhé knize Královské dá rozdělit na tři obsahově různé části:

1) 2 Kr 18,13–16: Sinacherib táhne proti Judsku, kde dobývá všechna opevněná města. Chizkijáš se nabízí k placení tributu za to, že Sinacherib již ponechá ničení a drancování Judska, a tak dojde k dohodě mezi oběma vládci. V této základní osnově problematiky se biblické i mimobiblické zdroje shodují, a to až na výši stříbra, kterou je nutné zaplatit (v Sinacheribových análech je částka vyšší o 500 talentů, což může být způsobeno těžším talentem stříbra v Asýrii a lehčím v Judsku).³³⁶ 2 Kr 18,14–16 nemá oproti ostatním veršům paralelu v knize Izajáš.

2) 2 Kr 18,17–19,8: Asyrský král posílá úřední delegaci v čele s Rabšakem do Jeruzaléma, kde dochází ke snahám o přemluvení lidu ke kapitulaci. Chizkijáš je Izajášem ujištěn, že se nemusí bát a Sinacherib mezitím opouští Lakíš a bojuje proti Libně.

3) 2 Kr 19,9–36: Přichází druhé Sinacheribovo tažení proti Chizkijášovi, který se horlivě modlí k Hospodinu. Jeho modlitby jsou vyslyšeny a Jeruzalém je zachráněn Hospodinovým andělem, který

³³⁵ HORN, *Did Sennacherib Campaign Once or Twice Against Hezekiah?* 1–2, 6–9.

³³⁶ HORN, *Did Sennacherib Campaign Once or Twice Against Hezekiah?* 23–24.

pobije asyrské vojáky. Sinacherib se odvrací a pochoduje zpět domů do Ninive.

Pokud byl Lakíš jedním ze „46 dobytých opevněných judských měst“, jak zmiňují Sinacheribovy anály (2 Kr hovoří o „všech opevněných judských městech“), stalo se tak v roce 701 př. Kr. Jestliže mezi nimi Lakíš nebyl, bylo město zničeno až při druhém tažení, pro které jsou jedinými záznamy biblický text (některá místa ve 2 Kr 18,17–19,36 a jejich paralela v Iz 36,2–37,37) a již dříve zmíněný Hérodotos. Datum této události nelze na základě textů přesně určit a obdobně není možné říci, jaký úspěch či neúspěch potkal Asyřany v Judsku.³³⁷ Není zcela vyloučeno, že druhé Sinacheribovo tažení proběhlo podle popisu ve vybraných textech, ale archeologie zatím hovoří tak, že v Judsku existuje pouze jedna vrstva destrukce napříč různými lokalitami a ta je datována právě do r. 701 př. Kr. Do této skupiny měst patří i v onom čase opevněná města Arad (stratum VIII), Beer Šeba (stratum II), Lakíš (stratum III), Tel Chalíf (stratum VIb) a další. Většina sídelních vrstev zničených roku 701 př. Kr. byla datována na základě nalezené keramiky, jenž typologicky koresponduje se souborem z Lakíše (vrstva III), a proto není důvod pochybovat o zničení Aradu v roce 701 př. Kr. Asyřany.³³⁸ Závěrem kapitoly lze jen připomenout, že absence některých judských měst v asyrských análech má své vysvětlení v systému, jakým byly události zaznamenávány a přepisovány.

5.4 Archeologické doklady o kultických změnách z jiných lokalit Judského království

Aniž by byl k dispozici biblický text, který popisuje dvě náboženské reformy za králů Chizkijáše (2 Kr 18,4; 2 Pa 29,3–6 a 2 Pa 31,1) a Jóšijáše (2 Kr 23), terénní výzkumy odhalily, že na konci 8. století př. Kr. v Judsku došlo ke kultickým změnám. Otázkou zůstává, kdo za nimi stojí a jak skutečně proběhly. Archeologové zatím neposkytli žádné konkrétní jméno „reformátora“ ani přesný rok, kdy mělo k událostem dojít, přesto lze z doposud známých archeologických dat zrekonstruovat, jak se centralizace v Judském království mohla odehrát.

Od 60. let 20. století začaly na světlo přicházet nové zásadní objevy, které změnily pohled na náboženské reformy a centralizaci judského kultu. Aharoni v Tel Aradu našel první judskou svatyni z doby železné. Později objevil velký

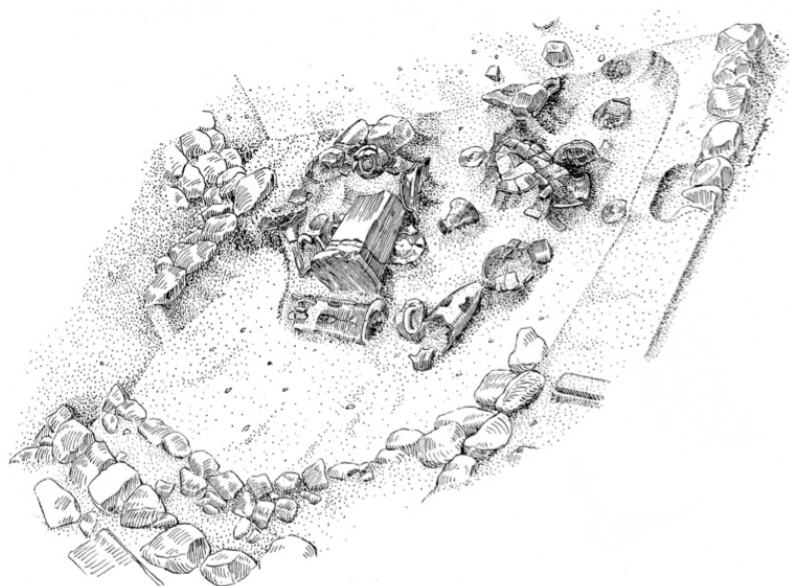
³³⁷ HORN, *Did Sennacherib Campaign Once or Twice Against Hezekiah?* 16–17 a 25.

³³⁸ NA'AMAN, *Sennacherib's Campaign to Judah and the Date of the LMLK Stamps*, 74–78 a BLOCH-SMITH, *Assyrians Abet Israelite Cultic Reforms: Sennacherib and the Centralization of the Israelite Cult*, 38–40.

obětní oltář v Beer Šebě³³⁹ a kultické předměty v Lakíši.³⁴⁰ Na počátku 90. let byla Odedem Borowskim na Tel Chalífu objevena menší soukromá svatyně (kultická místnost).³⁴¹ Nejnovějším nálezem, kde lze podle některých výkladů spatřit dopad reformy, je již zmiňovaná judská svatyně z doby železné, která byla odkryta v Tel Moce nedaleko Jeruzaléma v roce 2012.³⁴² Na následujících řádcích bude představeno a porovnáno několik archeologických lokalit, které mohou pomoci osvětlit jednu z nejdůležitějších otázek 8. století př. Kr. v Judsku.

5.4.1 Lakíš

Ve druhém vojensky nejvýznamnějším městě Judského království po Jeruzalémě byly v roce 1968 objeveny nálezy (obrázek č. 25), které mají kultický charakter. Soubor nalezených rituálních předmětů obsahoval čtyři hlíněné kadidlové oltáře, fragment stély, vápencový oltář,³⁴³ sedm keramických kalichů, tři lampy, pět džbánek, jeden hrnec, sedm misek a popel z jednoho kusu dřeva.³⁴⁴ Rozbité nádoby ležely *in situ* na podlaze pod sutinami ze zříceného stropu. V blízkosti místnosti (budova číslo 49), kam se vešly nejvýše dvě až tři osoby,

Obrázek č. 25: Nalezené kultické předměty v místnosti č. 49 (AHARONI, *Lachish V: Investigations at Lachish; The Sanctuary and the Residency*, 27).

³³⁹ AHARONI, *The Horned Altar of Beer-sheba*, 2–6.

³⁴⁰ AHARONI, *Lachish V: Investigations at Lachish; The Sanctuary and the Residency*, 1975.

³⁴¹ JACOBS, BOROWSKI, *Notes and News: Tell Halif*, 1992, 66–70.

³⁴² KISILEVITZ, *The Iron IIA Judahite Temple at Tel Moza*, 148–150.

³⁴³ Aharoni uvádí, že původně měl tento 45 cm vysoký oltář čtyři rohy.

³⁴⁴ AHARONI, *Lachish V: Investigations at Lachish; The Sanctuary and the Residency*, 26.

byla nalezena stéla, která mohla být součástí kultovního areálu.³⁴⁵ Na základě nalezené kolekce rituálních předmětů (celkem se jednalo o 46 kompletních nádob) uvnitř budovy číslo 49, Aharoni objekt s jistotou interpretoval jako malou svatyni z doby železné IIA. Respektive se domníval, že našel kultickou místnost o rozměrech 2,3 x 3,3 metru s lavicemi po jejím obvodu (vrstva V) z 10. století př. Kr. Jí mělo předcházet v těchto místech tzv. vyvýšené místo a později zde byl zbudován helénistický chrám (obrázek č. 26).³⁴⁶

O několik let později Ussishkin během výzkumu Lakiše v letech 1973 až 1994 dospěl k závěru, že předměty ležely v kruhové jámě (obrázek č. 27), jelikož

Obrázek č. 26: Pohled na helénskou svatyni v Lakiši. Stav v roce 2016, (foto: autor).

kopírovaly její vnitřní prostor, který byl vyhlouben za účelem jejich uložení.³⁴⁷ Aharoni ve své zprávě zdokumentoval, jak předměty ležely v různých výškových úrovních místnosti, což připisoval pádu regálů, ve kterých byla část nádob uložena.³⁴⁸

Nejen tímto byla zpochybněna existence kultické místnosti v těchto místech, jelikož zdi, které Aharoni považoval za součást jedné místnosti, patřily k odlišným budovám různých časových období. Intepretace kultického původu předmětů zůstala zachována. Podobně důležité město mělo pravděpodobně svoji oficiální svatyni a tyto odložené rituální artefakty byly součástí jejího vybavení.

³⁴⁵ ZEVIT, *The Religions of Ancient Israel: A Synthesis of Parallaxic Approaches*, 214–218.

³⁴⁶ AHARONI, *Lachish V: Investigations at Lachish; The Sanctuary and the Residency*, 26–28.

³⁴⁷ USSISHKIN, *Synopsis of Stratigraphical, Chronological, and Historical Issues*, 77.

³⁴⁸ AHARONI, *Lachish V: Investigations at Lachish; The Sanctuary and the Residency*, 26.

I když v Lakíši zatím žádná judská svatyně nebyla nalezena,³⁴⁹ provedení, jakým byly předměty uloženy – pohřbeny, je podobné stavu, v jakém byla odkryta svatyně v Aradu. Odložení předmětů a jejich zasypaní se odehrálo v době před výstavbou „Paláce C“ (vrstva III), čili ve vrstvě IV (v době železné IIA – cca v roce 760 př. Kr.),³⁵⁰ kdy předpokládaná svatyně přestala být používána. Absence souvislých stop po požáru, který by zničil Lakíš v této vrstvě, nasvědčuje poklidnému odstranění svatyně ještě před vpádem asyrského vojska.³⁵¹ Slavná scéna pozdějšího dobytí města je vyobrazena na tzv. Lakíšském reliéfu nalezeném v královském paláci v Ninive. Na’aman a Uehlinger předpokládají existenci svatyně v judském Lakíši během 8. století př. Kr. na základě interpretace reliéfu. První a druhý voják nese po jedné kadidelnici. Za nimi následuje voják vynášející křeslo (zřejmě trůn). Po něm je vlečen obřadní vůz a další vojáci drží zabavené zbraně. Toto jsou tři skupiny věcí, které Asyřané zabavovali jako kořist. To znamená kultické i palácové vybavení a zbraně, a proto kadidelnice byly badateli přiřazeny k chrámu. Jiný kultický předmět na reliéfu zaznamenán není. Byla snad kadidelnice tím nejdůležitějším rituálním předmětem, který se v Lakíši nacházel? Na’aman se domnívá, že pokud svatyně v Lakíši existovala, tak stejně jako v Aradu i zde byla pomyslným centrem kultu stéla, která byla pro autora reliéfu neatraktivní, přece jenom šlo o kus relativně jednoduše opracovaného kamene, který mohl být nezajímavý i pro samotné Asyřany, a proto se umělec rozhodl takový předmět na reliéfu vynechat.³⁵² Toto vedlo k závěru, že Sinacherib zničil a vyplenil nejen královský palác, ale také svatyni. Zde je potřeba poznamenat, že kadidelnice se používaly též k vytápění prostor v zimním období, a protože žádný jiný kultický

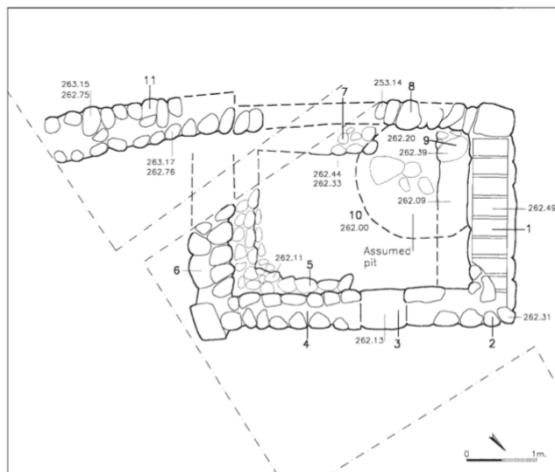
³⁴⁹ Israel Antiquities Authority, *Shrine Dating to the First Temple Period was Exposed In Excavations of the Israel Antiquities Authority in the Tel Lachish National Park* [online]. Citováno dne 28. 12. 2016.

³⁵⁰ USSISHKIN, *Synopsis of Stratigraphical, Chronological, and Historical Issues*, 76.

³⁵¹ USSISHKIN, *Synopsis of Stratigraphical, Chronological, and Historical Issues*, 105–109.

³⁵² NA’AMAN, *No Anthropomorphic Graven Images: Notes on the Assumed Anthropomorphic Cult Statues in the Temples of YHWH in the Pre-Exilic Period*, 404–405.

významný artefakt na reliéfu vytesán není, zabavená kořist byla součástí pouze souboru palácového vybavení a nikoliv chrámového.³⁵³

Obrázek č. 27: Místnost č. 49 po revizním výzkumu. Vyznačení jámy, ve které byly nalezeny kultické předměty – v pravém horním rohu. (USSISHKIN, *Synopsis of Stratigraphical, Chronological, and Historical Issues*, 106).

Na podzim roku 2016 byl oznámen nález tzv. svatyně u brány.³⁵⁴ Znovuobjevený kultický prostor se nacházel v malé místnosti za jednou z komor, která byla součástí šestikomorové městské brány. Tým pod vedením Sa'ara Ganora uprostřed svatyně objevil keramické misky, olejové lampy, podstavce, a především dva menší oltáře, které mají jasné stopy po čtyřech useknutých rozích. Ve velké omítnuté místnosti se nacházela lavice, zde se odehrávaly oběti a dále prostor pokračoval do velesvatyně. Svatyně byla na základě předmětů nalezených v samotné komoře brány datována do 8. stol. př. Kr. Otisknutá pečetítka typu *lmlk* a další se jménem úředníka (*Inhm avadi*) jsou spojována s obdobím vlády Chizkijáše. Odstranění rohů u oltářů a instalace toalety nad svatyní svatých jsou dány do přímé souvislosti s náboženskou reformou za krále Chizkijáše.³⁵⁵

Tato svatyně u brány je stále odkrývána a zkoumána archeology z Hebrejské univerzity v Jeruzalémě a více poznatků přinesou další ročníky expedice. Ještě

³⁵³ YOUNG, *Hezekiah in History and Tradition*, 98–100.

³⁵⁴ Většinou se jedná o prostor v těsné blízkosti městských hradeb (uvnitř). Pokud měla města vnitřní a posléze ještě vnější bránu, bylo takové kultické místo situováno v prostoru mezi dvěma branami. Posvátný prostor u bran je charakterizován tím, že se v něm nacházela kultická stéla, někdy jich bylo i více (Tel Dan). Viz EDELMAN, *Cultic Sites and Complexes Beyond the Jerusalem Temple*, 93–94.

³⁵⁵ Israel Antiquities Authority, *Shrine Dating to the First Temple Period was Exposed In Excavations of the Israel Antiquities Authority in the Tel Lachish National Park* [online]. Citováno dne 28. 12. 2016.

dříve, než byl učiněn tento objev, předpokládal Finkelstein v Lakíši existenci svatyně v 8. století př. Kr. přičemž zastával Ussishkinův názor, že nalezené kultické předměty z místnosti číslo 49 a jsou nyní předatovány z 10. století př. Kr. do 8. století př. Kr., byly uloženy do jámy, která byla zastavěna během budování velkého nádvoří na konci 8. století př. Kr. ve vrstvě III a v době, kdy byl Lakíš napaden Sinacheribem, zde už žádná svatyně nebyla.³⁵⁶ Na'aman uvádí, že takové místo muselo být v souladu s oficiálním Hospodinovým kultem.³⁵⁷

Tyto rituální předměty nesouvisejí se svatyní u brány. Zprvė ve svatyni u brány archeologové odkryli její vlastní vybavení a za druhé obě místa se nacházejí na opačných koncích telu. V Tel Moce i Tel Aradu byly kultické předměty uloženy poblíž, ne-li přímo ve svatyni a nebylo zvykem, aby byly přenášeny do jiné části města. A proto, jestliže v Lakíši stávala svatyně, ke které patřily předměty z kultické místnosti číslo 49, nebyla jí svatyně u vstupní brány. Obnovený archeologický výzkum se v následujících letech zaměří na přezkoumání místa, kde je dnes možné vidět zbytky helénské svatyně a na místa, kde Aharoni našel místnost číslo 49.

Ačkoliv je bádání svatyně u brány na počátku a dostupné informace jsou velmi obecné, tým, který na Lakíši pracuje, má jasno v tom, že svatyně byla zrušena tak jako další místa v Judsku za vlády Chizkijáše na konci 8. století př. Kr. Ve stejném období postihly kultické změny také Beer Šebu.

5.4.2 Tel Beer Šeba

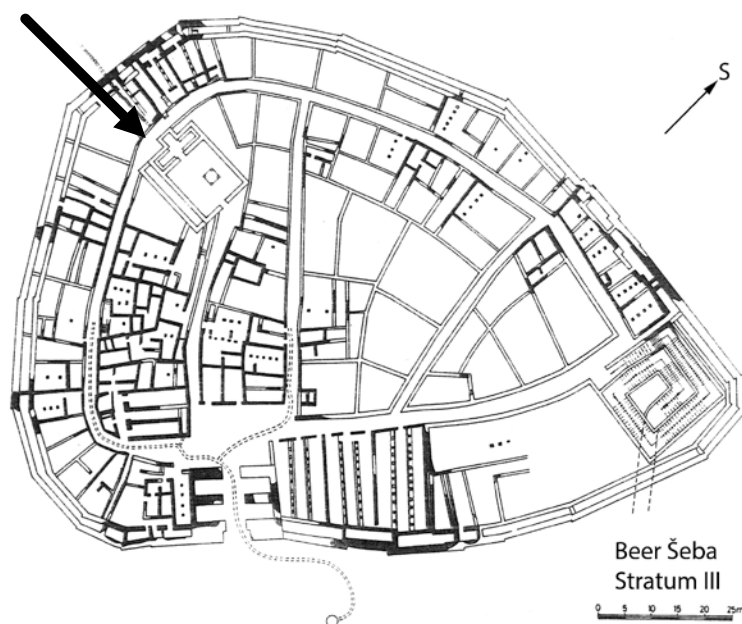
Beer Šeba leží v severním Negevu a byla identifikována jako biblická Beer Šeba. Město bylo strategickým místem na obchodní stezce a také sloužilo jako pevnost, která byla symbolickou branou do oblasti Negevské pouště. Archeologický výzkum pod vedením Aharoniho telu byl zahájen v roce 1969 a pokračoval až do roku 1976 již jako Herzogův projekt. Aharoni zde v roce 1973 našel již zmiňovaný demontovaný obětní oltář z 9. století př. Kr. (ze sídelní vrstvy III). Kameny byly sekundárně využity na výstavbu veřejného skladiště (tzv. „pillared house“) za Chizkijáše v 8. století př. Kr. ve vrstvě II. Oltář měl původně ve svých čtyřech rozích velké kvádry zakončené rohy. Většina jeho kamenů byla nalezena ve zdech skladiště a některé byly použity jako výplň rampy za městskou branou.³⁵⁸ Objev velkého obětního oltáře může odkazovat na dávnou existenci oficiální judské svatyně. Teoreticky mohla první svatyně v Beer Šebě stát již od dob krále Davida, v jehož době zde bylo

³⁵⁶ FINKELSTEIN, SILBERMAN, *Temple and Dynasty: Hezekiah, the Remaking of Judah and the Rise of the Pan-Israelite Ideology*, 273.

³⁵⁷ NA'AMAN, *No Anthropomorphic Graven Images: Notes on the Assumed Anthropomorphic Cult Statues in the Temples of YHWH in the Pre-Exilic Period*, 405.

³⁵⁸ AHARONI, *The Horned Altar of Beer-sheba*, 2 a 62–3.

vybudováno první opevněné město. Kde se ovšem původně oltář nacházel a zda byl součástí svatyně, zůstává otázkou spekulací. Herzog uvádí, že ono místo se dá určit na základě několika přesvědčivých poznatků. Svatyně měla stávat v místech jedné z budov vrstvy II, která je anglicky nazývána „house of cellars“³⁵⁹ (objekt číslo 32). Během výstavby budovy byla vysekána čtyři metry hluboká díra skrze předchozí sídelní vrstvy. Těsně před tím, než byla jáma vyplněna hlínou, což nemá žádné známé vysvětlení ani opodstatnění, mělo dojít k rozebrání svatyně.³⁶⁰ Protože budova měla orientaci východ – západ, nacházela se v centru města, bylo před ní velké nádvoří (10 x 5 metrů) tvořené sádrovou podlahou, kde mohl stávat oltář a zejména na stejném místě později stávala helénská svatyně, která rovněž respektovala orientaci, je toto místo možné považovat za vhodnou lokalitu, kde byl v době železné IIA zbudován judský svatostánek.³⁶¹ Podstatné je, že bylo zachováno i původní svaté místo, které se nezapomíná a jeho charakter se zachovává po generace.³⁶²

Obrázek č. 28: Šipka ukazuje na místo, kde podle Herzoga stávala svatyně s obětním oltářem (HERZOG, *Israelite Sanctuaries at Arad and Beer-Sheba*, 121).

³⁵⁹ Volně lze přeložit jako „budova sklepů“.

³⁶⁰ HERZOG, *Israelite Sanctuaries at Arad and Beer-Sheba*, 120–122 a 194.

³⁶¹ HERZOG, *Perspectives on Southern Israel's Cult Centralization: Arad and Beer-sheba*, 176.

³⁶² HERZOG, *Israelite Sanctuaries at Arad and Beer-Sheba*, 120–122.

K zániku zdejšího kultu lze poznamenat, že jednotlivé kameny z obětního oltáře již neměly pro obyvatele Beer Šeby posvátný charakter, a proto je neváhali použít jako běžný stavební materiál na Chizkijášovy stavební projekty, které měly připravit Judsko na asyrskou invazi, přestože Beer Šeba vrstvy II byla nakonec Sinacheribem zničena. Zda v Beer Šebě existovala svatyně a byla demontována za Chizkijáše, nebo oltář existoval samostatně, nelze s jistotou potvrdit, ani vyvrátit. Důležitým poznatkem je, že zde existovalo centrum judského kultu, doložené velkým oltářem, který nebyl po vyřazení z provozu oproti Aradu a Moce skryt v původní podobě před zraky věřících, ale byl zcela rozebrán. Tento fakt odporuje již známé teorii Uehlingera a Friedové, že náboženská reforma měla za cíl ochránit posvátná místa regionu před Asyřany.

5.4.3 Tel Moca

Místo, které je vzdálené necelých 7 kilometrů od centra Jeruzaléma, leží poblíž pramenů v oblasti s úrodnou půdou, bylo identifikováno jako biblická Moca. Nejstarší osídlení je datováno do předkeramického neolitu a nejmladší v 1. polovině 20. století. Trvalé osídlení je zde doloženo od 10. století př. Kr. až do dobytí Judska Babyloňany v roce 586 př. Kr.³⁶³ Odkryté sklady, síla a text psaný hebrejským písmem indikovaly, že jde o důležité administrativní centrum. Tel Moca byla s přestávkami zkoumána od roku 1993, ale až v roce 2012 byla objevena judská svatyně s nádvořím, obětním oltářem a kultickými stélami, kde byl podle vedoucí projektu Kisilevitzové uctíván Hospodin.³⁶⁴ Archeologové rozpoznali dvě historické etapy tohoto komplexu. Ty mají na první pohled stejný charakter jako chrámový okrsek v Aradu. To znamená, že na přelomu první a druhé etapy byla svatyně přestavěna a byly zvýšeny podlahy. Vznik objektu je datován do 10. –9. století př. Kr. a jeho druhá fáze spadá do 7. –6. století př. Kr.³⁶⁵ Kisilevitzová tvrdí, že není zcela prokazatelné, zda ve druhé fázi prostor s monumentální budovou, jež má označení 500, stále sloužil jako svatyně. Pokud ne, znamenalo by to, že svatyně, oltář a pět kultických stél, byly zakonzervovány pod vrstvou zeminy, podobně jako v Aradu, a Lakíši také před rokem 701 př. Kr.³⁶⁶ Poblíž oltáře ležely v jámě kosti z rituálně čistých zvířat, střepy z kultických keramických nádob, popel a zemina. Na konci této fáze došlo k zasypání prostoru silnou vrstvou půdy a vytvoření podlahy ze sádry, na které byly postaveny zdi objektu v pozdní době železné IIA, připisované „budově č. 500“.

Způsob, jakým byl ukončen provoz svatyně v Moce, se velmi podobá zániku svatyně v Aradu. Ani jedna ze svatyní nevykazuje stopy po násilném zničení, či

³⁶³ KISILEVITZ, *The Iron IIA Judahite Temple at Tel Motza*, 148.

³⁶⁴ E-mailová korespondence s vedoucí výzkumu Shuou Kisilevitzovou 27. 10. 2013. Doposud nepublikováno.

³⁶⁵ KISILEVITZ, *The Iron IIA Judahite Temple at Tel Motza*, 149.

³⁶⁶ KISILEVITZ, *The Iron IIA Judahite Temple at Tel Motza*, 150 a 156.

požáru, ale naopak můžeme vidět promyšlený akt, kdy obě místa byla po rozebrání určité výšky zdí budov zakonzervována a jejich posvátný charakter tak byl z části zachován, i když skrytý lidskému oku pod dalšími sídelními vrstvami. Moca uzavírá pomyslnou skupinu judských královských měst – pevností, ve kterých je možné sledovat kultické změny. V Aradu, Beer Šebě a Lakíši se odehrály ve 2. polovině 8. století př. Kr. V Moce, pokud archeologové nepřijdou s novými daty, která by znamenala přehodnocení interpretace druhé fáze budovy 500, došlo k odstavení svatyně a konzervaci jejích částí již v 9. století př. Kr. Na území někdejšího Judského království byla na lokalitě Tel Chalif objevena malá svatyně, která dokazuje, že ne všechna kultická místa byla ke konci 8. století př. Kr. zrušena.

5.4.4 Tel Chalif

Na této archeologické lokalitě identifikované jako biblický Rimón jižně od Lakíše poblíž Aradu a Beer Šeby byla v roce 1992 odkryta kultická místnost v jednom z tzv. izraelských domů z vrstvy VIB. Původně se jednalo o běžný soukromý dům, který nevykazoval žádné zvláštnosti. V jeho druhé stavební fázi byl přeměněn na svatyni s lavicemi po obvodu zdí. Místnost byla naplněna džbánky, miskami, hrnci a organickým materiálem (spálená semínka z hroznů, cereálie, luštěniny a rybí kosti). K významným kultickým nálezům patří malovaná hlava sošky spojované s bohyní plodnosti, známé jako „*Judean Pillar Figurines*“, keramický kadidlový oltář, dvě kamenné desky se stopami po ohni (patrně části obětních stolů) a dva vápencové kvádry (mohly sloužit jako stély, nebo jako stoly pod kultické nádoby). Ředitel výzkumu Borowski místo interpretoval jako soukromou svatyni, kterou měly na starosti výhradně ženy, a to až v pozdním 8. století př. Kr.³⁶⁷ Místo bylo zničeno Sinacheribem v roce 701 př. Kr. obdobně jako řada judských měst. Nálezy asyrských šípů v kultické místnosti dokládají její násilné zničení do konce 8. století př. Kr. Z uvedeného je zřejmé, že na Tel Chalifu byla nalezena první judská kultická místnost – svatyně, která nebyla odstraněna v rámci kultických změn během Chizkijášovy vlády. Jak je možné, že tato svatyně byla tolerována, zatímco ostatní nikoliv? Odpovědí může být fakt, že Chizkijáš omezil provoz pouze oficiálních „státních“ svatyní a o domácí kultury se vůbec nemusel zajímat, protože nebyly pod jeho správou.³⁶⁸ Přijatelná je také varianta, že pokud bylo v takovém kultu páleno pouze kadidlo a jeho součástí nebylo obětování zvířat na velkých kamenných oltářích, které byly objeveny v Aradu, Beer Šebě a Moce. Takový kult neohrožoval fungování oficiálního Hospodinova kultu a mohl být provozován nadále.³⁶⁹

³⁶⁷ BOROWSKI, *Hezekiah's Reforms and the Revolt against Assyria*, 151.

³⁶⁸ LOWERY, *The Reforming Kings, Cults and Society in First Temple Judah*, 158. Lowery skupinu zrušených svatyní za krále Chizkijáše označuje za královské.

³⁶⁹ BOROWSKI, *Hezekiah's Reforms and the Revolt against Assyria*, 152.

5.4.5 Shrnutí kultických změn na základě archeologických nálezů

V předchozích odstavcích byla představena čtyři místa, ve kterých je možné doložit ve druhé polovině 8. století př. Kr. (v Tel Moce již v 9. století př. Kr.) konkrétní změny v oblasti kultu. Zatímco v Tel Chalifu je patrné, že se soukromé svatyně tyto změny nedotkly.

Na jedné straně stojí lokality, ve kterých byly objeveny příklady toho, jak mohla vypadat náboženská reforma, vedená z Jeruzaléma, při které byly odstraněny nebo částečně rozebrány a poté zasypany zeminou oltáře i celé svatyně. To vše se odehrálo ještě před asyrskou kampaní do Judska před rokem 701 př. Kr. Na druhé straně byla odkryta i soukromá kultická místnost, která mohla ve své praxi pokračovat i poté, co byla ostatní oficiální kultická místa zrušena. A to až do doby, kdy byl Tel Chalif zničen Asyřany.

V Aradu a Moce byly svatyně vyřazeny z provozu podobným způsobem. Ani jedna z nich nevykazuje stopy po požáru či násilném zničení. Byly pohřbeny i s nádvořími a oltáři pod vrstvou zeminy. V Lakíši byla nalezena pouze jáma, do které byly uloženy kultické předměty, které mají mít svůj původ v neexistující, leč badateli předpokládané svatyni. V Beer Šebě, pokud i zde v 8. století př. Kr. existovala svatyně, ke které patřil obětní oltář, jenž byl nalezen rozebraný a použitý na stavbu veřejného skladiště, je forma změn absolutně odlišná. Z posvátných objektů nebylo tehdejšími obyvateli zachováno na původním místě vůbec nic. Už dříve, než byla odkryta svatyně v Tel Moce, bylo možné konstatovat, že kultická reforma byla sice nařízena z Jeruzaléma, ale způsob jejího provedení byl ponechán na lokálních autoritách. Dalo by se říci, že panovník neměl striktní pravidla pro svoji reformu, stejně jako kdysi nebyla pevná pravidla pro podobu oltářů („rohový“ v Beer Šebě a v Aradu bez rohů).³⁷⁰

Písař, autor starozákonního textu v Jeruzalémě, který popisuje, že posvátná místa byla zničena, neměl k dispozici detailní popis událostí z každého města, kde se nacházela oficiální svatyně.³⁷¹ Přesto je text písemným dokladem náboženských změn, které byly součástí mnohem širšího spektra judských reforem (vojenských, politických a náboženských), ovlivněných hrozbami Asyrské říše. Bylo potřeba připravit Judsko na asyrský vpád, což dokazuje Chizkijášův projekt na opevnění Jeruzaléma, ochránění vodního zdroje (pramene Gíchón) a vytvoření nezbytných zásob mimo hlavní město, k čemuž bylo zapotřebí značných finančních zdrojů. Cílem bylo centralizovat veškerou moc (včetně omezení vlivu kněží na venkově a regionálních klanů s jejich vůdci)

³⁷⁰ HERZOG, *Perspectives on Southern Israel's Cult Centralization: Arad and Beer-sheba*, 169–199 a HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 178.

³⁷¹ HERZOG, *Perspectives on Southern Israel's Cult Centralization: Arad and Beer-sheba*, 180–181.

do Jeruzaléma.³⁷² Jediným vhodným kandidátem, který mohl tyto změny provést, byl Chizkijáš. Podle Borowskyho se náboženská reforma a ostatní centralizační tendence snažily vytvořit závislost populace na Jeruzalému a byly součástí příprav na Chizkijášovu vzpouru proti Asýrii. Chizkijáš chtěl mít pod kontrolou veškerou administrativu a zásobování potravinami a jinými statky, které byly zapotřebí ke vzpouře proti Asýrii. K tomuto bylo zapotřebí omezení moci kněží v regionálních svatyních a odebrat jim jakoukoliv možnost disponovat státním majetkem, potažmo penězi.³⁷³ K dokončení centralizace kultu byla zapotřebí spolupráce kněží ze zrušených svatyní, které musel král přesvědčit, že nepřijdou o své živobytí“ a musel je alespoň částečně finančně či hmotně zajistit. Jedním z takových příkladů může být zbudování skladiště v Beer Šebě.³⁷⁴

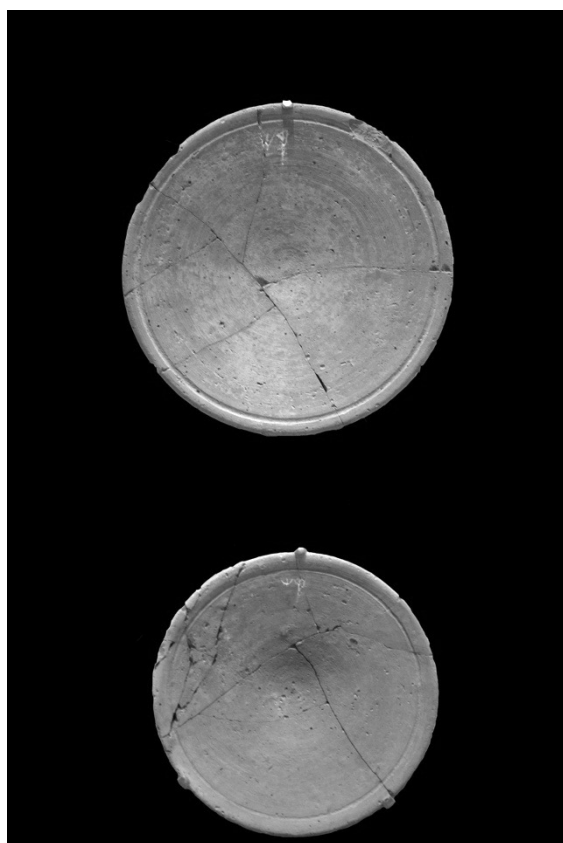
³⁷² HERZOG, *Perspectives on Southern Israel's Cult Centralization: Arad and Beer-sheba*, 197.

³⁷³ BOROWSKI, *Hezekiah's Reforms and the Revolt against Assyria*, 148–149.

³⁷⁴ BOROWSKI, *Hezekiah's Reforms and the Revolt against Assyria*, 150–151.

6 Podoba aradského a judského kultu v kontextu archeologických nálezů z doby železné II

Tato kapitola se věnuje drobnějším kultickým nálezům na lokalitách, kterým již byly věnovány předchozí kapitoly. Dále budou představena města, ve kterých lze v době železné II doložit existenci kultu a doposud nebyla zmíněna z důvodu, že jejich zánik nebyl spojen s náboženskými změnami 9. a 8. století př. Kr. (Chirbet Qeiyafa a Kuntillet Adžrud). Analýzou nálezů a jejich porovnáním lze zrekonstruovat podobu aradského kultu tak, jak o něm vypovídá archeologie. Kapitola se také zaměří na otázku, jak se změnilo chápání a interpretace kultu v Aradu v kontextu nejnovějších objevů a poznatků v oblasti starověkého náboženství v Judsku.

Obrázek č. 29: Obětní misky z vrstvy X (Izraelské muzeum v Jeruzalémě, foto: autor).

6.1 Tel Arad – vybavení svatyně ve vrstvách X a IX a interpretace jeho funkce v judském kultu

Kultických nálezů z Aradu je (nejen z vrstev X a IX, kdy existovala svatyně) relativně málo. Přihlédnutím k faktu, že svatyně existovala méně než 50 let, to až tak omezené množství artefaktů není. Také je nutné pracovat s myšlenkou, že to, co bylo odkryto, není kompletní vybavení chrámu. 6.1.1 Obětní keramické misky

Nedaleko velkého obětního oltáře byly odkryty dvě keramické misky (obrázek č. 29) pocházející z vrstvy X, s vyrytými identickými znaky, k nimž se váží různé interpretace.³⁷⁵ Na jedné z misek jsou hebrejská písmena „kuf“ a „šin“, což může odkazovat na první a poslední písmena ze slova „svatý“ (hebr. „שׁוֹדֵשׁ“ – „kodeš“), což je proklamace, že předmět náleží chrámu.

Identické označení bylo také nalezeno na keramických nádobách v Tel Chasóru a Beer Šebě). Aharoni nabídl alternativní interpretaci, že první písmeno je zkratkou pro slovo „oběť“ (hebr. „קָרְבָּן“ – „karban“) a druhý znak není písmeno, ale jen jakási značka. Obdobné nápisy se našly v Jeruzalémě, ale až v pozdějším herodiánském období.³⁷⁶ Třetí výklad se vrací k myšlence, že oba znaky jsou písmena – konkrétně „kuf“ a „kaf“, která označují náležitost předmětu kněžím (hebr. „שׁוֹדֵשׁ כֹּהֲנִים“ – „kodeš kohanim“), což je doloženo i na jednom artefaktu z Jeruzaléma.³⁷⁷ Podle poslední možnosti by misky označovaly dávku z obětí, která patřila kněžím.³⁷⁸ Ať už by byla přijata za správnou kterákoliv ze tří variant, z hlediska určení funkce předmětu se všechny shodují na tom, že misky byly součástí chrámového vybavení a používaly se při kultických obřadech.

6.1.2 Kadidlové oltáře a kadidelnice

V aradském chrámovém okrsku byly nalezeny tři předměty spojené s pálením kadidla. Dva kadidlové oltáře jsou vytesány z kamene a jak už bylo popsáno dříve, byly objeveny přímo na schodech do velesvatyně. Jedna roztráštěná hliněná kadidelnice byla odkryta v malé komoře vedle oltáře.³⁷⁹ Jak kadidlové oltáře, tak kadidelnice nejsou nacházeny jen v kultických stavbách, ale i v soukromých domech. Lidé ve starověku používali kadidlo nejen v kultu, ale též k přehlušení zápachu z odpadků, dále jako insekticid a také jako obranu či prevenci proti nemocem. Někdy byly chrámové kadidelnice použity

³⁷⁵ Pouze Ussishkin nabádal k datování misek na základě paleografických údajů misek až do 7. století př. Kr. In: USSISHKIN, *The Date of the Judean Shrine at Arad*, 155–156.

³⁷⁶ AHARONI, *Arad Inscriptions*, 115–117.

³⁷⁷ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 58.

³⁷⁸ HERZOG, AHARONI, RAINEY: *Arad—An Ancient Israelite Fortress with a Temple to Yahweh*, (online), 25. 1. 2014.

³⁷⁹ AHARONI, *Arad: Its Inscriptions and Temple*, 19–20.

k sekundárním účelům (například v Chasóru z nich byla v chrámu vytvořena drenáž),³⁸⁰ ale to není případ Aradu. V Judsku, Izraeli a v Ninive se našlo více jak čtyřicet pět vápencových oltářů stejného typu. Třicet šest z nich má rohy, zbylé nikoliv.³⁸¹

6.1.2.1 Kadidlové oltáře

Na schodech velesvatyně byly nalezeny dva různě vysoké čtvercové kadidlové oltáře (51 a 40 cm),³⁸² vyrobené z lokálního vápence. Na jejich horní ploše je prohlubeň, v níž byly i po tak dlouhé době zachovány zbytky spáleného organického materiálu. Aharoni ve své předběžné zprávě z druhé sezony archeologického výzkumu uvádí, že se jedná o zbytky zvířecího tuku, který nebyl blíže specifikován.³⁸³ Dever ve své nedávno vydané knize z roku 2012 tvrdí, že vzorek doposud nebyl analyzován.³⁸⁴ Tímto se nabízí velmi důležitá otázka, zda oltáře sloužily k pálení kadidla, zvířecího tuku, nebo snad obou surovin? Tvarem, výškou a celkovým designem je oltář skutečně podobný kadidlovým oltářům z jiných archeologických lokalit. V Aradu nebylo nalezeno nic jiného, co by mohlo sloužit k pálení kadidla, které bylo součástí

Obrázek č. 30: V popředí dva kadidlové oltáře. (Originál velesvatyně v Izraelském muzeu v Jeruzalémě, foto: autor).

³⁸⁰ FOWLER, „BA“ *Guide to Artifacts: Excavated Incense Burners*, 184.

³⁸¹ GITTLEN, *Sacred Time, Sacred Place: Archaeology and the Religion of Israel*, 109.

³⁸² HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 64. Aharoni uvedl výšku oltářů 51 a 30 centimetrů.

³⁸³ AHARONI, *Excavations at Tel Arad: Preliminary Report on the Second Season, 1963*, 247.

³⁸⁴ DEVER, *The Lives of Ordinary People in Ancient Israel: Where Archaeology and the Bible Intersect*, 259.

náboženských rituálů, které se zde také odehrávaly. Proto není pochyb o tom, že se na oltářích páliło kadidlo. Nález údajného zvířecího tuku tuto teorii komplikuje, ale sám Aharoni uvádí, že výsledek rozboru nalezeného vzorku není přesvědčivý a ve svých dalších studiích připouští jedinou možnost interpretace, že se jedná o kadidlové oltáře a takto je přijímána ostatními badateli.

Nález oltářů na schodech přiměl Aharoniho k vytvoření závěru, že oba původně stávaly v těchto místech před velesvatyní a později zde byly uloženy pod vrstvu zeminy.³⁸⁵ Herzog si tímto umístěním není zcela jist, protože ve vrstvě IX byly tyto schody skryty pod novou podlahou. Dále jsou na oltářích jasné zbytky po omítce, což by naznačovalo, že stávaly u zdi, a ne ve volnějším prostoru.³⁸⁶ Buď byly užívány jen ve vrstvě X a pak mohly stát na schodech před dvířem, nebo jejich místo muselo být na nově vzniklé zvýšené podlaze vrstvy IX nad schody.

6.1.2.2 Kadidelnice

Kadidelnice z vrstvy X je tvořena dvěma částmi. Vysokým dutým podstavcem se širokou základnou a miskou. Malé zavěšené okvětní lístky lotosu dekorují vršek podstavce i druhou část, malou hlubokou misku. Jedná se o kombinaci kalichu a kultického stojanu. Ne vždy lze jednoznačně říci, zda skutečně takovýto nalezený předmět sloužil jako kultický.³⁸⁷ Miska na stojanu mohla v zimních měsících vytápět svatyni a zároveň mohla sloužit jako kadidelnice.³⁸⁸ V zimě to mohl být oproti letním měsícům pro chrámový personál příjemný přínos. V Aradu byl nález kadidelnice spojen s dalšími kultickými nálezy (s obětními miskami) v malé místnosti u oltáře, která sloužila jako komora pro kultické předměty. Podobný styl kadidelnic byl nalezen např. v Gatu a dva jsou vyobrazeny na Lakíšském reliéfu v královském paláci v Ninive. Na reliéfu jsou vytesáni dva asyrští vojáci, jak z Lakíše vynášejí kultické předměty včetně kadidelnic.

Oba dva kadidlové oltáře stávaly velmi blízko místa jejich nálezů a společně s kadidelnicí vytvářely vonný oblak pro věřící a pro kněze, vykonávajícího obřady v chrámové lodi. Kadidlo a jiné vonné substance byly užívány mnohem dříve v okolních kulturách nejen v sakrálním, ale i v sekulárním prostředí a odtud byly exportovány do Judska a Izraele, kde se podle archeologických nálezů kadidlo používalo také v domácnostech. Vonné dřevě a pryskyřice se používaly ke zpříjemnění vzduchu v malých, špatně větratelných prostorech, aby došlo k potlačení nepříjemných vůní z vaření i tělesných pachů. Lidé věřili, že když

³⁸⁵ AHARONI, *Arad: Its Inscriptions and Temple*, 19.

³⁸⁶ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 64–65.

³⁸⁷ GRUTZ, *Chalices in Ancient Israel: Late Bronze Age and Iron Age*, 5–6.

³⁸⁸ FOWLER, „BA“ *Guide to Artifacts: Excavated Incense Burners*, 184.

poskytují božstvu pokrmu, je vhodné je doprovodit libou vůní kadidla, aby mu bylo tak jako lidem příjemné konzumovat potraviny v provoněném prostředí.³⁸⁹

Hebrejské termíny „kadidlo“ (קטורה) a „dým z kadidla“ (קטרת) pochází z akkadského „*qatāru*“ („kadidlo, vykuřovat“).³⁹⁰ Zpravidla bylo páleno na kadidelnicích (Nu 16,6; 17,2; 17,4; Lv 10,1; 16,12; 2 Pa 26,19), které se užívaly uvnitř chrámů a větší kadidlové oltáře stávaly na otevřených nádvořích.³⁹¹ Paul Heger se domnívá, že se v rámci Hospodinova kultu konaly kadidlové oslavy (Lv 10,1–3 a Nu 17,11):

*„Mojžíš řekl Áronovi: Vezmi kadidelnici, dej do ní oheň z oltáře a polož kadidlo! Jdi rychle k pospolitosti a vykonej za ně obřad smíření, protože vyšlehl hněv od Hospodina, pohroma začala.“*³⁹²

Izraelité a Judejci užívali kadidlo k uctívání Hospodina, ale nebylo výjimkou, že vonnou pryskyřicí byla uctívána i cizí božstva. Kadidlové oltáře a kadidelnice z Aradu potvrzují, že se jednalo o standardní vybavení svatyní a kultických míst. Zda byl kadidlem uctíván Hospodin či jiné božstvo, lze určit jen na základě širšího kontextu a na komparaci dat z archeologických výzkumů. K tomu je zapotřebí představit kompletní soubor kultických artefaktů, mezi něž patří stély.

³⁸⁹ HEGER, *The Development of the Incense Cult in Israel*, 4–6.

³⁹⁰ BLACK, GEORGE, POSTGATE, *A Concise Dictionary of Akkadian*, 286.

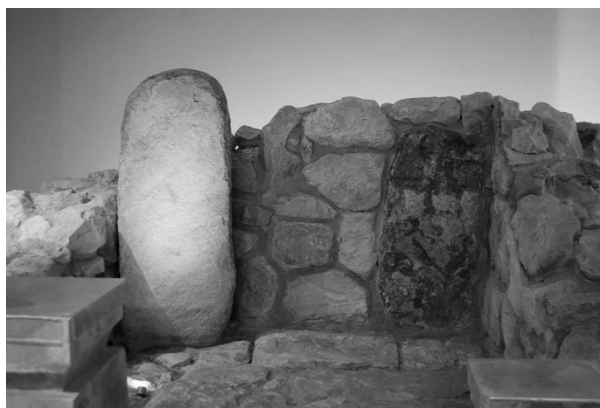
³⁹¹ HEGER, *The Development of the Incense Cult in Israel*, 25, 68.

³⁹² Nu 17,11.

6.1.3 Kultická stéla, maceva (מצבה)

Opracovaná a zaoblená 90 centimetrů vysoká maceva (obrázek č. 31) nalezená v poloze na boku v centrální části velesvatyně. V nejposvátnějším prostoru stála přinejmenším ve vrstvě IX, ale není vyloučeno, že tam byla vztyčena už v předchozím stratu X. Její poloha a opracování jsou důkazem, že jde o kultickou stélu, k níž se symbolicky ubíral zájem věřících. O původu kamene nejsou známy žádné informace, ale Carl F. Graesser představuje myšlenku, že mohlo jít o starou stélu – památník Hospodinu k připomenutí významné události, do které Hospodin zasáhl. Takovou událostí mohlo být vítězství zdejší vojenské posádky v některé z bitev.³⁹³

V zadní stěně dvíru archeologové objevili starší macevu, která tam byla zabudována při přestavbě svatyně. Později byla skryta pod vrstvou omítky, a proto je pravděpodobné, že o ní věřící nevěděli, avšak stéla byla stále v nejposvátnějším prostoru. Stélu od jiných takových nálezů odlišují zbytky červené barvy.³⁹⁴ Barva na kultických artefaktech například v Anatolii udávala stupeň posvátnosti božstva, které je s oním předmětem spojeno. Zevit vyzdvihuje červenou barvu v Judsku jako nejvyšší, která byla spojena s Hospodinem.³⁹⁵ Toto tvrzení není opřeno o žádná relevantní data, která by byla paralelou ke stéle z Aradu. Nicméně tím archeologů pod vedením Garfinkela v roce 2011 na lokalitě Chirbet Qeiyafa objevil model svatyně či paláce z doby

Obrázek č. 31: Rekonstrukce svatyně z originálních prvků, jak měla původně vypadat, s tím rozdílem, že stěny byly ponechány záměrně neomítnuté, aby byla vidět u druhé zazděná stéla (vpravo). (Izraelské muzeum v Jeruzalémě, foto: autor).

³⁹³ GRAESSER, *Standing Stones in Ancient Palestine*, 52.

³⁹⁴ AHARONI, *Excavations at Tel Arad: Preliminary Report on the Second Season, 1963*, 248.

³⁹⁵ ZEVIT, *The Religions of Ancient Israel: A Synthesis of Parallactic Approaches*, 272.

železné IIa, který rovněž nese stopy po červené barvě (bude zmíněno dále v podkapitole věnované Chirbet Qeiyafě).

Graesser a Aharoni ve svých studiích uvádí, že ve zdi velesvatyně byla zabudována třetí čtvercová maceva, která stávala hned za pravým kadidlovým oltářem. O obou stélách, které se staly součástí zdiva, hovoří jako o pamětních či votivních kamenech, které byly tak důležité (posvátné), že nemohly být umístěny jinde než v prostoru dvíru.³⁹⁶ Podle Herzoga v Aradu existovaly jen dvě stély. Ta, která ve chvíli objevení ležela v prostoru velesvatyně skryta pod vrstvou zeminy a druhá, která ji předcházela, byla natřena červenou barvou a byla skryta pod omítkou. Čtvercová „stéla“ nebyla kultickou macevou, protože tvarem odpovídá běžnému stavebnímu kameni a nemá typický zaoblený tvar.³⁹⁷

Většina ze stél nalezených na území Judska a Izraele se dá označit za „němé“, neboť nenesou žádný písemný záznam a často není možné s absolutní jistotou určit jejich původní užití, které se mohlo v průběhu času změnit. Mnohdy je jediným vodítkem k vysvětlení funkce stély její kontext nálezů.³⁹⁸ V Aradu bylo možné označit nalezené stély právě jako kultické, díky jejich odkrytí ve velesvatyni.

Již v 19. století byly při archeologických výzkumech Předního východu nalézány velké hrubě opracované kameny, které byly nejdříve ztotožňované s falickými symboly, od čehož se později upustilo především díky tehdy novým nálezům plochých opracovaných kamenů, které byly interpretovány jako posvátné kameny, pomníky, značky aj. V Mezopotámii mohly mít charakter právní (uzavření smlouvy mezi dvěma a více osobami, hraniční kameny, tzv. kuduru),³⁹⁹ pamětní (připomínka důležité události), kultický (označení posvátného prostoru, kde se zjevuje nebo sídlí božstvo) nebo vzpomínkový (náhrobek). Mnoho původních kultických stél bylo použito sekundárně jako podpůrné sloupy, nebo byly vestavěny do zdí jako běžný stavební materiál.⁴⁰⁰ Literární záznamy o stélách různých funkcí přibližuje také starozákonní text.⁴⁰¹ Nejznámějším právním materiálem, který byl podle biblického podání zaznamenán na opracované kamenné desce, bylo Desatero.⁴⁰² Podobnou paralelu je možné vidět v mezopotamském systému zapisování zákonů na stély, jako tomu nechal udělat např. Chammu-rabi v 18. století př. Kr. Chammu-rabi

³⁹⁶ GRAESSER, *Standing Stones in Ancient Palestine*, 52.

³⁹⁷ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 63.

³⁹⁸ GRAESSER, *Standing stones in Ancient Palestine*, 35–36.

³⁹⁹ Kamenné stély kuduru na sobě nesou záznamy o převodu královské půdy do soukromého vlastnictví a chrámům v 16. století – do 1. poloviny 1. tisíciletí př. Kr. Tato smlouva obsahuje základní údaje o obou smluvních stranách a vyobrazení božstev garantujících stvrzení převodu. In: NOVÁKOVÁ, PECHA, RAHMAN, *Dějiny Mezopotámie*, 207.

⁴⁰⁰ GRAESSER, *Standing stones in Ancient Palestine*, 36–37.

⁴⁰¹ Gn 31,44–50, Ex 24,4, Lv 26,1, Dt 27, 1–4, Jz 24,26–27, Sd 9,46, 1 S 15,12, 1 S 7,12

⁴⁰² Ex 34,4.

obdržel právo od nejvyššího boha Šamaše, zatímco Mojžíš od Hospodina. Opracované kameny sloužící jako památníky, především náhrobky, se těšily veliké oblibě v Egyptě a jejich vliv se nevyhnul ani Syropalestině. Speciální kategorií macev jsou děkované stély, které mohly být vztyčeny buď jako dík za slib, který dalo božstvo, nebo si dárce dopředu snažil zavázat boží přízeň. Napříč Předním východem byla takováto stéla nejen značkou, ale především darem.⁴⁰³

Macevy z oblasti Judska a Izraele jsou připomínkou Hospodinovy teofanie a jeho skutků, ale již dříve stély užívali Kanaánci jako zástupný symbol a toto se v omezené podobě dostalo i do náboženské praxe Judska a Izraele.⁴⁰⁴ Užívání kultických stél bylo rozšířené a populární, jak dokazují nálezy z mnoha judských a izraelských lokalit. Mohou mít celou řadu tvarů obeliskoid, deska, kužel a další. Jejich styl opracování souvisí s technologickou vyspělostí dané kultury. Hrubé a velké stély jsou typické spíše pro společnost vlastníci primitivní nástroje. V Egyptě a Mezopotámii bývaly na ploše stély vyobrazeny figurální motivy a volný prostor vyplňoval do posledního místa text. V Judsku a Izraeli tomu tak není, neboť stéla není ztvárněním Hospodina, ale značkou místa, kde se například Hospodin zjevil (Gn 28,16–17, Gn 31,13 a Gn 35,14) a kde mu má být obětováno. Jaký další charakter se na onen opracovaný kámen promítl, záleželo na těch, kteří ho v průběhu věků používali a „uctívali“.⁴⁰⁵ Toto tvrzení je založeno na literárním popisu a je aplikováno na interpretaci původu starší aradské stély, i když ani kontext nálezů, ani jiné podobné objevy toto potvrdit nemohou. Stručně řečeno, maceva je legitimní kultický předmět, který ovšem může odkazovat k nelegitimnímu božstvu.⁴⁰⁶

Stély se někdy využívaly k připomínání rodinných předků nebo se u nich mohly pronášet sliby. Kameny bývaly seskupeny u vchodu do chrámu, kudy mohli procházet pozůstalí či aktéři slibu.⁴⁰⁷ Taková záležitost je ovšem známá ze severního království, a nikoliv z Judska. Proto by tato představa neměla být v Aradu používána, jelikož se stéla nacházela v prostoru velevsatyně, kam nebyl možný volný přístup, a tudíž je její funkce jako hlavního anikonického předmětu nezpochybnitelná. Tryggve N. D. Mettinger poukazuje na skutečnost, že v době železné II byla centrálním předmětem v Aradu anikonická stéla, zatímco v nedalekém centru Edomitů Horvat Kitmit byl provozován ikonický kult, jehož charakter se od judského diametrálně liší.⁴⁰⁸

⁴⁰³ GRAESSER, *Standing stones in Ancient Palestine*, 43–44.

⁴⁰⁴ GRAESSER, *Standing stones in Ancient Palestine*, 62–63.

⁴⁰⁵ GRAESSER, *Standing stones in Ancient Palestine*, 44–48.

⁴⁰⁶ LEE, *Israelite Local Shrines and the Deuteronomic Mandate of a Central Sanctuary*, 48–49.

⁴⁰⁷ GRAESSER, *Standing Stones in Ancient Palestine*, 59.

⁴⁰⁸ METTINGER, *Cult Image or Aniconism in the First Temple?* 289. Více k lokalitě Horvat Kitmit později v této studii.

6.1.4 Administrativní miska

Posledním drobným nálezem, který lze spojovat s provozem svatyně v Aradu, je keramická miska, která byla objevena u východní strany svatostánku a její dno je popsáno administrativním záznamem. Z původní dokumentace není patrné, k jaké vrstvě tento nález patří, ale muselo jít buď o stratum X nebo IX. Na misce je zapsán přehled plateb (zřejmě chrámovému personálu) a výdajů členům rodin Kórach a Besaleel, jež se objevují ve Starém zákoně jako skupiny spojené s kultem či s Šalomounovým chrámem.⁴⁰⁹ Tato miska je podle Herzoga, Aharoniové a Raineyho dalším dokladem, že se kolem svatyně v Aradu pohybovaly skupiny lidí spojené s oficiálním Hospodinovým kultem.⁴¹⁰ Zda jde o náhodnou shodu jmen, nebo je v tomto případě správné, že badatelé použili k interpretaci nálezu biblický text, zůstává otázkou spekulací. Ani jedna z možností nikterak zásadně nemění pohled na aradský kult, přestože by se prokázalo, že byl chrámový personál provázán s jeruzalémským, bylo by možné vysvětlit vztahy mezi oběma náboženskými centry.

6.2 Beer Šeba – egyptský vliv materiální kultury

Archeologický výzkum Beer Šeby poskytl mnohem více kultických artefaktů z doby železné II, než bylo doposud představeno. Podle kontextu nálezů lze uvést, že až na jednu výjimku nebyly součástí svatyně, ale spíše náležely k soukromým účelům, navíc mnohé z nich vykazují egyptský vliv. Nedaleko vstupní brány byl objeven dobře zachovaný kadidlový oltář, více nálezů skrývaly trosky jednoho z typických izraelských domů o čtyřech místnostech. Mezi korálky, amulety, pštrosím vejcem, glazovanou miskou (fajáns), keramickou soškou ptáka, hlavou z barevného skla, spodní částí miniaturní sfingy, hubicí ke kadidlovému oltáři vyrobenou z kosti, patřily i bronzové předměty. Bronzové ucho od nádoby se zvířecí hlavou, býček, dvojitá egyptská koruna a egyptská bohyně. Nález uzavírá válečkové pečetítko asyrského či babylónského stylu, které bylo vyrobeno ve zdejší regionu. Nese motiv božstva, před nímž stojí modlící se člověk. Podle klínopisného textu, který je na straně pečetítka, se jedná o dar věnovaný některým z králů Transjordánska nebo Sýrie.⁴¹¹ V jámě, která byla vykopána do ulice před izraelským domem, byla nalezena kolekce dalších drobných artefaktů. Opět se jednalo o korálky a amulety, malého sokola (egyptský bůh Horus), zdobenou úlitbovou miskou (fajáns) a z nedaleké místnosti pocházela malá bronzová sfinga. V obytných

⁴⁰⁹ Ex 31,2.

⁴¹⁰ HERZOG, AHARONI, RAINEY: *Arad — An Ancient Israelite Fortress with a Temple to Yahweh*, (online), citováno dne 25. 1. 2014.

⁴¹¹ AHARONI, *Excavations at Tel Beer-sheba*, 119–125.

domech došlo k objevu keramické zoomorfí nádoby a zvířecí figuríny, které byly spojeny s náboženskými rituály. Jedna keramická nádoba (kratér) z izraelského domu na sobě nese nápis známý i z Tel Aradu: „kodeš“ (שדק),⁴¹² což naznačuje, že předmět byl součástí chrámového vybavení, nebo vlastnictvím kněze.

Charakter a typ nálezů z Beer Šeby, která leží nedaleko Aradu, není pro dobu železnou typická. Egyptský vliv v oblasti Kanaánu je doložen zejména v pozdní době bronzové. Z Aradu nepochází žádný obdobný nález, který by naznačoval tak silný vliv cizí kultury. Vysvětlení může být takové, že v Beer Šebě, konkrétně v této čtvrti, byli přítomni Egyptané (snad obchodníci). Otázku, proč tomu tak bylo právě zde, je možné vyložit na základě blízkých obchodních cest, které tudy vedly a také tím, že Beer Šeba (11,5 dunamů) byla ve srovnání s Aradem (4–5 dunamů) mnohonásobně větším městem. Předpokládá se, že zde žila populace o 350 lidech.⁴¹³ Další možností výkladu je, že se jednalo o předměty lidové víry, které patřili Judejcům a byly tehdejší populární záležitostí.⁴¹⁴ Za poznámku stojí fakt, že předměty podle místa nálezu patřily k některému z izraelských čtyřkomorových domů, a nikoliv k předpokládané oficiální svatyni.

6.3 Chirbet Qeiyafa – doklady kultu na přelomu 11. a 10. století př. Kr.

Chirbet (doslova rozvaliny, ruiny) Qeiyafa leží v údolí Ela a podle vedoucích výzkumu Garfinkela a Ganora je ztotožňována s biblickým místem Ša'arayim (dosl. dvě brány).⁴¹⁵ Město bylo zkoumáno Hebrejskou univerzitou v Jeruzalémě v letech 2007–2013⁴¹⁶ a na základě radiokarbonové metody byla první sídelní vrstva datována do doby železné IIa. Druhá vlna osídlení města proběhla až v helénském období, a proto je datace nalezených předmětů oproti klasickým telům jednodušší. Rozdíly mezi kulturou (zejména keramikou a architekturou) doby železné IIa a helénským obdobím jsou natolik zřejmé, že se dají nálezy celkem jednoduše přiřadit k jedné, či druhé vrstvě. Stále otevřenou otázkou

⁴¹² AHARONI, *Excavations at Tel Beer-sheba*, 126.

⁴¹³ HERZOG, *Archaeology of the City: Urban Planning in Ancient Israel and Its Social Implications*, 246.

⁴¹⁴ Tento výklad je nyní aplikován na nálezy materiální kultury egyptského stylu v Kanaánu v době bronzové, kdy po podrobném prozkoumání artefaktů Oded Lipschits a jeho tým pracující na vykopávkách v Tel Azece tvrdí, že předměty jsou kopiemi, lokálními produkty toho, co bylo známo z Egypta a v Kanaánu byly užívány jako moderní a populární prvky, kterými mohla být naznačena náležitost k určité sociální skupině. Viz přednáška v Kibucu Gal'on, Izrael, 25. 7. 2016.

⁴¹⁵ GARFINKEL, GANOR, *Chirbet Qeiyafa: Sha'arayim*, 1–4.

⁴¹⁶ Projekt se mimo jiné v roce 2010 zúčastnila i Evangelická teologická fakulta UK v Praze.

zůstává, zda bylo město součástí Judského království, jak prosazuje Garfinkel a jeho tým,⁴¹⁷ nebo zda náleželo Pelištejcům, což navrhuje Na'aman.⁴¹⁸

Chirbet Qeiyafa je v této práci zmíněna, jelikož na ní došlo k několika významným nálezům, konkrétně ke třem na sobě nezávislým svatyním – kultickým místnostem. Ve druhé polovině 11. století př. Kr. či na počátku 10. století př. Kr. bylo možné do opevněného města vstoupit dvěma čtyřkomorovými branami z jihu i západu. V roce 2013 archeologové na akropoli odkryli monumentální zdi, které byly identifikovány jako pozůstatky příležitostného paláce krále Davida.⁴¹⁹ Garfinkel místní architekturu běžných obydlí srovnává například s Beer Šebou či Bet Šemešem a dochází k závěru, že se jedná o typickou judskou architekturu.⁴²⁰ V prostoru F byl odkryt jediný dům izraelského typu. Jelikož byla zkoumána menší část lokality, je možné, že další takové domy zůstaly neodkryty. Jedna z kultických místností (místnost G) byla odkryta v sektoru C poblíž jižní brány. Od ostatních prostor ji odlišovaly lavice vestavěné do zdí, na kterých buď seděli věřící, nebo se zde odkládaly obětiny. Na zemi byla zbudována kruhová instalace, nechyběly kanály na odtékání tekutin, dvě umyvadla a hlavní artefakty, které pomohly identifikovat místnost jako prostor pro rituály, dvě vápencové stély a čedičový oltář, keramická nádoba na úlitby. Soubor uzavírá malé válečkové pečeti s motivem lva a pečeti známé jako tzv. skarab.⁴²¹

Nízký čedičový oltář na čtyřech nohách (obrázek č. 32) byl nalezen rozlomený na dvě části, přičemž každá z nich ležela na opačné straně místnosti. Rozbité a dnem vzhůru otočené umyvadlo se dochovalo také rozbité. To svědčí o násilném zničení prostoru. Na jedné ze stran čedičového oltáře je vytesán motiv, který připomíná palmový list. Garfinkel původně uváděl, že se jednalo o ztvárnění sedmiramenného svícnu menora,⁴²² v novější studii⁴²³ už se podobně

⁴¹⁷ Viz GARFINKEL, GANOR, Khirbet Qeiyafa: Sha'arayim.

⁴¹⁸ Viz NA'AMAN, SHAARAIM – The Gateway to the Kingdom of Judah, 4. Autor této práce se přiklání k postoji Garfinkela, a proto bude s kultickými nálezy z místa pracovat jako s jednou z judských lokalit, na které je možné sledovat podobu judského kultu ve starších dobách, než tomu bylo v této práci doposud.

⁴¹⁹ Israel Antiquities Authority, *King David's Palace was Uncovered in the Judean Shephelah* [online]. Citováno dne 22. 1. 2017.

⁴²⁰ GARFINKEL, MUMCUOGLU, (hebrejsky), *New Light on Solomon's Palace, the First Temple and the Second Temple According to a Building Model uncovered at Khirbet Qeiyafa*, 57.

⁴²¹ GARFINKEL, GANOR, (hebrejsky), *Cult in Khirbet Qeiyafa from the Iron Age IIa – Cult Rooms and Shrine Models*, 51–54.

⁴²² GARFINKEL, přednáška na půdě Evangelické teologické fakulty UK, *The Davidic Kingdom in Light of the Finds at Khirbet Qeiyafa*, 27. 10. 2011.

prof. Garfinkela byla přednesena,

⁴²³ GARFINKEL, GANOR, (hebrejsky), *Cult in Khirbet Qeiyafa from the Iron Age IIa – Cult Rooms and Shrine Models*, 54.

jako Ido Koch přiklání k variantě, že se jednalo o stylizované vyobrazení palmy, která byla symbolem kultu plodnosti napříč celým starověkým Předním východem.⁴²⁴ Keramická úlitbová nádoba sloužila k rituálům, během nichž se používala voda, víno, nebo olej a má přímou souvislost s odvodňovacím kanálkem a umyvadlem.

Obrázek č. 32: Čedičový oltář (GARFINKEL, GANOR, [hebrejsky], *Cult in Khirbet Qeiyafa from the Iron Age IIa – Cult Rooms and Shrine Models*, 54).

Druhý kultický prostor byl objeven v sektoru C nedaleko západní brány. Budova se skládala z šestnácti různých prostor. Před místnostmi F a G se v rohu dvora u dveří nacházela nádržka na vodu obestavená kamennými deskami. Garfinkel ji interpretoval jako umyvadlo, sloužící pro očištění před vstupem do posvátných prostor. V místnosti G byly opět zbudovány lavice. V této místnosti byly nalezeny ještě rozbité hrnky s talířky a ohořelé olejové lampy, jež mohly mít souvislost s vykonáváním úliteb během náboženských rituálů. Jejich užívání má v judském náboženství dlouholetou tradici.⁴²⁵ Nejzajímavějším nálezem byly dva rozbité modely svatyní z místnosti K, které vedoucí výzkumu datuje do doby od pozdního 11. století př. Kr. do počátku 10. století př. Kr., čili do doby před existencí Šalomounova chrámu.⁴²⁶ Keramické modely svatyní nejsou v dnešním Izraeli ojedinělým objevem, ale často je doplňuje soška božstva v okně svatyně, ta však mohla být nahrazena zoomorfní figurínou zástupného zvířete. Jeden

⁴²⁴ KOCH, přednáška v Kibucu Gal'on, The Goddess of the Lowland: Overview and Synthesis, 16.8.2014.

⁴²⁵ GARFINKEL, GANOR, (hebrejsky), *Cult in Khirbet Qeiyafa from the Iron Age IIa – Cult Rooms and Shrine Models*, 58.

⁴²⁶ GARFINKEL, GANOR, (hebrejsky), *Cult in Khirbet Qeiyafa from the Iron Age IIa – Cult Rooms and Shrine Models*, 56–57.

z qeiyafských modelů byl vyroben z hlíny a druhý je výjimečný v tom, že jde o neobvyklý materiál – horninu (konkrétně vápenec), který není doplněn žádným symbolem znázorňujícím božstvo. Předměty vyrobené z kamene se často objevují v náboženském kontextu, neboť jsou považovány za rituálně čisté. Jediný nekeramický model svatyně byl objeven v Libanonu ve vrstvě ze střední doby bronzové.⁴²⁷

Model má všechny stěny (kromě průčelí) hladké čili bez jakékoliv ozdoby a otvor (symbolické dveře) byl uzavřen dřevěnými dvířky, která se kvůli organickému materiálu nedochovaly. Garfinkel připouští možnost, že se uvnitř mohl nacházet nějaký předmět, symbolizující božstvo.⁴²⁸ Tento závěr vyvozuje na základě nálezů z jiných lokalit, kde se figuríny nacházely a dále Garfinkel vychází z přítomnosti několika otvorů v modelu, do kterých mohlo být umístěno patro pro umístění sošky. Kolem otvoru (symbolického vchodu) modelu svatyně jsou zárubně tvořené třemi paralelními rámy. Každý z nich se směrem dovnitř zmenšuje a tím je vyjádřen typický prvek sakrální architektury doby železné, která se nachází u chrámů i hrobů (Sýrie, Kypr, Samaří). Nad vchodem modelu je náznak střechy, pod níž se nacházejí profily trámů, které na sobě mají po třech rýhách. Popis a zejména interpretace, kterou Garfinkel artefaktu dodává, směřuje k závěru, že jde o model judských královských staveb (Šalomounova paláce a obou chrámů v Jeruzalémě). Základem jsou tři architektonické prvky, které se objevují zejména v Knihách královských: podobný poměr rozměrů vchodu (výška je dvojnásobkem šířky), zdobené (schodovité) zárubně, které se opakují a opticky zmenšují vstup a dřevěné trámy, které jsou vždy ve skupině po třech (na modelu to je naznačeno dvěma rýhami v každém z trámů). Průčelí modelu je natřeno červenou barvou, která se dobře dochovala (obrázek č. 33).⁴²⁹ Je to tatáž barva, kterou byla natřena starší zazděná stěla v Aradu a je otázkou, nakolik je možné tento fakt dávat do souvislostí a zda se skutečně jednalo o nejvýznamnější barvu judského kultu.

Keramický model svatyně se typologicky podobá nálezům například z Tel Javne z 9. stol. př. Kr. Po jeho stranách jsou dva sloupy, známé ze sakrální architektury doby železné, náznak lana, v dolní části modelu se nachází skrčený lev a na střeše se nacházeli tři ptáci. Ve srovnání s podobnými nálezy z jiných lokalit má jen tento zaoblený tvar, zatímco ostatní jsou hranaté. Zpracování nejen

⁴²⁷ GARFINKEL, GANOR, (hebrejsky), *Cult in Khirbet Qeiyafa from the Iron Age IIa – Cult Rooms and Shrine Models*, 61.

⁴²⁸ GARFINKEL, MUMCUOGLU, Madeleine (hebrejsky), *New Light on Solomon's Palace, the First Temple and the Second Temple According to a Building Model uncovered at Khirbet Qeiyafa*, 58–59.

⁴²⁹ GARFINKEL, MUMCUOGLU, Madeleine (hebrejsky), *New Light on Solomon's Palace, the First Temple and the Second Temple According to a Building Model uncovered at Khirbet Qeiyafa*, 59–70.

detailů je podle Garfinkela ojedinělé a vypovídá o lokálním pojetí podoby modelů.⁴³⁰ Zde je nutno poznamenat, že zaoblené modely z 9. století př. Kr. byly nalezeny v Jordánsku, severoizraelském Rechovu a dalších místech a na některých jsou ve spodní části ztvárnění lvi a na střeše holubice, a proto takový nálezn není výjimečný tak, jak bylo Garfinkelem prezentováno. Naopak je zde možné spatřit jisté paralely s o století pozdějšími předměty pocházejících z okolních kultur.

Jakou roli hrály představené modely během rituálů, není zcela jasné, přesto se nabízejí tři možnosti. Zprvce šlo o dekoraci prostoru, zadruhé mohlo jít o přenosný předmět využívaný při procesích a zatřetí byl model držen nad hlavou během rituálu podobně, jako se dnes drží Tóra.⁴³¹

Obrázek č. 33: Model svatyně z vápence s viditelnými zbytky červené barvy
(<https://lukechandler.wordpress.com/2012/05/08/new-finds-from-khirbet-qeiyafa-may-clarify-bible-text-temple-architecture/>).

Situaci na Chirbet Qeiyafě lze shrnout následovně. Dvě kultické místnosti se nacházely poblíž hradeb v místech, kde docházelo k prvnímu kontaktu příchozích lidí s městem v již chráněném vnitřním prostoru, který byl v městské správě, a proto se zde konaly veřejné rituály. Místo tohoto druhu již bylo

⁴³⁰ GARFINKEL, GANOR, (hebrejsky), Cult in Khirbet Qeiyafa from the Iron Age IIa – Cult Rooms and Shrine Models, 60.

⁴³¹ GARFINKEL, GANOR, (hebrejsky), Cult in Khirbet Qeiyafa from the Iron Age IIa – Cult Rooms and Shrine Models, 61.

představeno v podkapitole týkající se Lakíše jako tzv. svatyně u brány – na Qeiyafě je označeno za kult u městské brány.⁴³² Třetí, zatím nezmiňovaná kultická místnost D1 byla značně poničena během helénského osídlení, přesto se zde archeologům podařilo najít lavice, hrnky na úlitby a dvě kultické stély. Jelikož se nalézala v soukromém domě a byla vzdálena od obou bran, sloužila jen pro jedince žijícím v tomto domě. Garfinkel z nálezů vyvozuje závěr, že na Chirbet Qeiyafě existovaly tři nezávislé svatyně, respektive kultické místnosti.⁴³³ Během několika sezon archeologického bádání nebyla nalezena žádná centrální svatyně, jež by zaštiťovala náboženské potřeby zdejších obyvatel.

Veškeré artefakty z Chirbet Qeiyafy je možné označit za kulticky čisté, obdobně jako v Aradu, a také zde chybí důkazy, které by dokládaly uctívání konkrétního božstva. Je možné namítat, že takový případný předmět mohl být z lokality s ohledem na jeho posvátný charakter odnesen, nicméně domy byly po násilné destrukci opuštěny a bylo v nich zanecháno bohaté vybavení (obrázek č. 34). Nemalé množství rozbité keramiky i celých neporušených nádob si lze vykládat tak, že obyvatelé byli situací zaskočeni a nebyli schopni cokoliv odnést. Jediný antropomorfní předmět, jenž byl na Qeiyafě odkryt, je hlava z malé figuríny, která má velký nos a vypouklé oči. Ačkoliv není jednoznačné, zda předmět souvisel s kultem, Garfinkel zvolil možnost, že se jednalo o kultický předmět a mohl patřit někomu z pelištejských či kanaánských dělníků.⁴³⁴ Taková interpretace je možná, ale je nutné zmínit, že pochází z literatury, která již svým názvem napovídá, že se řadí k populárním publikacím. Hlava mohla mít zcela jinou funkci, kterou již není možné rozluštit.

⁴³² GARFINKEL, GANOR, *Khirbet Qeiyafa Vol. 1: Excavations Report 2007–2008*, 197–198.

⁴³³ Khirbet Qeiyafa Archaeological Project: *The 2012–2013 Excavation Seasons – A summary of the entire project a The 2010 Excavation Season*, (online), citováno dne 20. 2. 2014.

⁴³⁴ GARFINKEL, GANOR, HASEL, *In The Footsteps of King David in the Ella Valley: Surprising Discoveries in Biblical Archaeology*, (hebrejsky), 163–164.

Obrázek 34: Rozbité keramické nádoby na podlaze jednoho z domů Chirbet Qeiyafy. Šipkou je označena kamenná koule, která způsobila rozbití předmětů. Stav v roce 2011, (foto: autor).

Pokud stély v jednotlivých obytných komplexech symbolizovaly jedno, a to samé božstvo, je možné uvažovat, že šlo o místo spojené s oficiálním judským kultem. Jeho podoba ještě odrážela staré kanaánské tradice (model svatyně, někdy se soškou božstva) a zároveň se zde objevuje nadčasové ztvárnění architektury, která se bude v Judsku a Středomoří teprve vyskytovat. Zajímavá je absence obětních či kadidlových oltářů, které byly pro podobná místa typická. Za připomenutí stojí nález dvou oltářů ve svatyni u brány v Lakíši. Právě v těchto detailech je Chirbet Qeiyafa pro pochopení judského náboženského systému na pomezí 11. a 10. století př. Kr. klíčovým místem a je patrné, že ve srovnání s Aradem, Beer Šebou, Mocou byl tento starší kultický systém ještě ve vývoji, ačkoliv už se zdá být anikonickým a monoteistickým.

6.4 Tel Moca – funkce zoomorfních a antropomorfních sošek v judském kultu

Toto město nedaleko Jeruzaléma již bylo představeno v souvislosti s nálezem chrámu. Již dříve od roku 1993, než byla svatyně objevena, měli archeologové tušení, že zde v minulosti mohlo existovat kultické místo. Předpokládalo se tak na základě keramického granátového jablka s modrou glazurou (obrázek č. 35).

Obrázek č. 35: Keramické jablko s modrou glazurou neležené v roce 1993 v Tel Moce (Izraelské muzeum v Jeruzalémě, foto: autor).

Svatyně z doby železné IIa byla tvořena hlavní lodí, nádvořím, velkým a obětním oltářem. Hlavní loď byla po vnitřní severní a východní stěně lemována lavičkami, u nichž stálo pět stél (polních kamenů). Severovýchodně od oltáře archeologové odkryli odpadní jámu, která obsahovala několik rozbitých kultických předmětů, keramiku, popel a celou řadu kostí z mladých a kulticky čistých zvířat. Severně od jámy pokrývala plochu o rozloze 1x1,5 metru rozbitá keramika, včetně čtyř figurín (dvě antropomorfní a dvě zoomorfní) a také spodní část velké kultické hliněné kadidelnice s okvětními lístky⁴³⁵ a kultický podstavec se zavěšenými granátovými jablky.⁴³⁶ Právě proto, že všechny předměty byly odkryty přímo na nádvoří *in situ*, kde se rituály původně odehrávaly, je znám jejich kontext a interpretace tak byla snadná.⁴³⁷

Z antropomorfních figurín, vyrobených z lokálního materiálu, se dochovaly jen hlavy, které mají typické vypouklé oči, dlouhé brady, velké nosy a vlasy, které spíše připomínají dredy. Úprava účesu odpovídá pelištejskému stylu v mladší době železné.⁴³⁸ Obě tváře mají vousy, které jsou naznačeny dírkami. Ploché kulaté pokrývky hlavy jsou typické pro egejskou oblast. Jeden podobný

⁴³⁵ Jedná se o stejný typ kadidelnice, která byla nalezena také v Aradu.

⁴³⁶ KISILEVITZ, *Kultické nálezy z doby železné z archeologického výzkumu v Moce*, (hebrejsky), 38–40.

⁴³⁷ KISILEVITZ, *The Iron IIA Judahite Temple at Tel Motza*, 154–156.

⁴³⁸ KISILEVITZ, *The Iron IIA Judahite Temple at Tel Motza*, 158.

exemplář ze stejné doby byl nalezen v Chirbet Qeiyafě.⁴³⁹ Tyto sošky se v Judsku a Izraeli začaly hojně objevovat až v době železné IIb (převážně v soukromých budovách a v hrobech), přestože v Moce byly datovány do doby železné IIa. Kisilevitzová tvrdí, že jedna z hlav mohla patřit k sošce koně, nebo mohla být součástí keramické nádoby, ale pravděpodobně pocházejí od volně stojících figurín.⁴⁴⁰ Jelikož artefakt nemá přímé paralely z Judska ani pelištejského území z doby železné IIa (myšlena podoba tváří, výrazy v obličejí a účesy), zůstává zde chybějící odkaz k původu této tradice.

Soška terakotového koně se dochovala jen z části. Původně na ní seděl jezdec, což dokládají zbytky vymodelovaných nohou. Tento typ figurín je nazýván „jezdec a kůň“ (anglicky „Horse and rider“). Jaké konkrétní zvíře ztvárňuje druhá menší soška z Tel Moccy, nelze přesně rozpoznat, ale Kisilevitzová předpokládá, že se též jedná o koně, a pokud se nemýlí, nález by patřil k nejstaršímu dokladu sošky koně z doby železné IIa v Judsku.⁴⁴¹ Ze stejného období pochází i podstavec ke keramické misce s tlapami a ocasy dvou lvů, nebo sfing anatolského či severosyrského původu.⁴⁴²

V Judsku je podoba koně velmi schematická, proto má název „judský kůň a jezdec na koni“ (anglicky „Judean horse and rider“), někdy byl natřen bílou barvou, která mohla být doplněna o žlutou a červenou.⁴⁴³ Sošky nebyly produkovány v domácnostech, ale byly vyráběny profesionálními keramiky. Glen J. Taylor spojuje jezdce na koni s Hospodínem a slunečním kultem.⁴⁴⁴ Uváděl tak na základě interpretace kultického podstavce z Tanachu, kde je v horní části vyobrazen kůň a dále vychází z mylné interpretace koňské hřívy mezi ušima jako slunečního disku.⁴⁴⁵ Thomas A. Holland sošky interpretuje jako hračky a nevidí jakýkoliv důvod, aby byly spojovány s kultem.⁴⁴⁶ Podle jiných badatelů se jedná o projevy pohanského kultu. Mazarová veškeré zvířecí figuríny vnímá jako kultické a jejich zničení přičítá důsledku náboženských reforem.⁴⁴⁷ Od 90. let 20. století se objevují názory, že sošky byly užívány v domácím kultu, protože většina nálezů byla učiněna v soukromých domech

⁴³⁹ Viz předchozí podkapitola.

⁴⁴⁰ KISILEVITZ, *The Iron IIA Judahite Temple at Tel Motza*, 158.

⁴⁴¹ KISILEVITZ, *The Iron IIA Judahite Temple at Tel Motza*, 158.

⁴⁴² KISILEVITZ, *Kultické nálezy z doby železné z archeologického výzkumu v Moce*, (hebrejsky), 41–43.

⁴⁴³ KLETTER, SAARELAINEN, *Horses and Riders and Horses*, 197.

⁴⁴⁴ TAYLOR, *Was Yahweh Worshiped as the Sun?* 53–58.

⁴⁴⁵ KLETTER, SAARELAINEN, *Horses and Riders and Horses*, 201. a UEHLINGER, *Anthropomorphic Cult Statuary in Iron Age Palestine and the Search for Yahweh's Cult Images*, 152.

⁴⁴⁶ HOLLAND, *A Typological and Archaeological Study of Human and Animal Representations in the Plastic Art of Palestine*.

⁴⁴⁷ MAZAR, *Archaeological Evidence for „the Cows of the Bashan Who are in the Mountains of Samaria*, 151–152.

doby železné IIa.⁴⁴⁸ Toto pojetí vyvrací nález sošky přímo na nádvoří svatyně v Moce a druhý nález fragmentu jezdce na koni, který nebyl doposud publikován, pochází i z Aradu (s největší pravděpodobností náležel k vrstvě IX). Byl odkryt společně se soškou bohyně plodnosti, tzv. judskou pilířovou figurínou (dále jen JPF),⁴⁴⁹ v komoře na chrámovém nádvoří nedaleko vstupu.⁴⁵⁰ Právě proto je možné rozdělit judský kult na tři skupiny: pohanský, jahvistický a jahvistický pohanský, v nichž mohou mít sošky různé funkce a kult v Moce by tak spadal do poslední kategorie. Alternativním výkladem je vazba předmětů nikoliv k božstvu, ale k zemřelým lidem z vyšší sociální skupiny, což vychází z poznatků z archeologických výzkumů v Jordánsku.⁴⁵¹ Zde se nabízí možnost, že jezdec na koni byl symbolem elity, konkrétně poslů, nebo vojáků, což nevyklučuje používání předmětu během veřejných náboženských obřadů. Paralelu je možné najít v soškách oslíků s kontejnery na zádech. Ty jsou nalézány na území Předního východu a byly součástí tzv. oslího kultu, který byl spojen s vlastníky oslů, především s obchodníky v době bronzové. Keramičtí oslíci byli používáni v kultu a nebyly předmětem samotného obchodu.⁴⁵²

Všechny kultické předměty spojuje stejné zpracování očí. Kromě vypouklých bulev jsou dotvořeny dírkou, která naznačuje panenku. Z toho lze vyvodit, že pocházejí ze stejné dílny. Sošky sloužily k rituálním obřadům, které se ve svatyni konaly a ukazují na náboženskou praxi zdejšího centra. Figuríny byly nakonec záměrně rozbity, a i s ostatními keramickými předměty posypány popelem. Vše včetně obětního oltáře bylo zavezeno zeminou a přikryto vrstvou z rozdrceného vápence.⁴⁵³

Výzkum lokality Tel Moca přinesl závěry, ze kterých je možné porozumět podobě judského kultu (a zejména jeho kořenům či tradicím) v době železné IIa zde, nedaleko Jeruzaléma, kde se konaly veřejné rituály. Chrám v Moce sloužil jako lokální náboženské centrum, které bylo legitimní součástí judského kultu a nález sošek JPF v přímém kultickém kontextu osvětluje, že jejich užívání mělo svoje místo, čemuž nasvědčuje také nález sošky koně a figuríny ženy ze svatyně v Aradu. Další dvě sošky JPF nebo jejich části byly objeveny v místnosti sousedící s oltářem, odkud pocházely i jiné kultické předměty.⁴⁵⁴ JPF z Aradu nebyly dodnes publikovány, o jejich první zpracování se pokusil Kletter v roce

⁴⁴⁸ KLETTER, SAARELAINEN, *Horses and Riders and Horses*, 203.

⁴⁴⁹ Sošky bývají spojovány s Ašerou, nebo s bohyní plodnosti. Spojení s kultem plodnosti je založeno na zpracování poprsí figurín, především jeho velikost.

⁴⁵⁰ KLETTER, *The Judean Pillar – Figurines and the Archaeology of Asherah*, 63–65.

⁴⁵¹ KLETTER, SAARELAINEN, *Horses and Riders and Horses*, 205.

⁴⁵² MILEVSKI, *Local Exchange in the Southern Levant During the Early Bronze Age: a Political Economy viewpoint*, 135–138.

⁴⁵³ KISILEVITZ, *Kultické nálezy z doby železné z archeologického výzkumu v Moce*, (hebrejsky), 44 a KISILEVITZ, *The Iron IIA Judahite Temple at Tel Motza*, 161.

⁴⁵⁴ KLETTER, *The Judean Pillar-Figurines and the Archaeology of Asherah*, 63–65.

1996, ale sám dodává, že se jedná pouze o strohé informace z připravované studie.⁴⁵⁵ Největší množství nálezů pochází z 8. století př. Kr. Podle Klettera byly v Aradu nalezeny fragmenty z 23 sošek (jen pro srovnání, z Beer Šeby jich pochází 43 a z Lakíše 29).⁴⁵⁶ Pouze u větší poloviny JPF je dnes možné v dokumentaci z výzkumu dohledat přesné místo nálezu, proto je možné zhruba jen patnáct z nich přiřadit ke konkrétní vrstvě a datovat je (pouze v rámci relativní chronologie). V Aradu bylo nalezeno třináct hlav a deset těl. Sošky měly původně velikost od 25 do 90 cm a na třech z nich jsou stopy po červené barvě. Z datovaných fragmentů JPF lze pro lepší představu sestavit následující tabulku:⁴⁵⁷

Vrstva	Počet hlav	Počet těl
X		1
IX	3	1
VIII		3
VII	2	
VI	2	2
helénské období		1

JPF se v Judsku objevují od 10. století př. Kr. až do perského období. Jen v Jeruzalémě byly dodnes nalezeny fragmenty z více jak 2 000 JPF.⁴⁵⁸ K soškám tohoto typu je nutné zmínit, že mohou mít několik funkcí. Jednou z nich jsou již zmíněné hračky (v případě hraček by ale sošky měly být zdobnější, barevnější a zejména odolnější vůči rozbití). Pokud byly nalezeny v hrobech, šlo o dar zemědělu.

Těla sošek byla formována ručně, zatímco hlavy byly vytlačovány do forem, z nichž se některé zachovaly. To vysvětluje, proč se většina sošek z Města Davidova v Jeruzalémě typologicky podobá. Tyto sošky se až na drobné výjimky nenacházejí mimo někdejší Judské království.⁴⁵⁹ Sošky jsou často nalézány rozbité a ve většině případů je objevena pouze hlava. JPF, které byly kultickým předmětem, by neměly být cíleně ničeny, protože k rituálům byly zapotřebí celé a lidé se jich dotýkali, což dokládají ohlazené plochy na hlavě či ve spodní části těla. Takové sošky poskytl kultická místa či jeskyně. V případě, že byly sošky užívány k magickým rituálům jako amulety, pak mohly být záměrně ničeny či rituálně spáleny, což dokládají nálezy pod podlahami domů, v jeskyních,

⁴⁵⁵ E-mailová korespondence s Razem Kletterem 28. 2. 2014.

⁴⁵⁶ KLETTER, *The Judean Pillar-Figurines and the Archaeology of Asherah*, 95.

⁴⁵⁷ KLETTER, *The Judean Pillar-Figurines and the Archaeology of Asherah*, 95 a 147.

⁴⁵⁸ GILBERT-PERETZ, *Ceramic Figurines*, 29–37.

⁴⁵⁹ GILBERT-PERETZ, *Ceramic Figurines*, 29–37.

v jámách, u vodních ploch a u ohnišť. Poslední funkcí JPF bylo jejich využívání během rituálu zasvěcení, kdy byla soška nesena za spodní část. Kletter upozorňuje, že sošky jsou často nalézány mimo jakýkoliv kontext, na svazích pod lokalitami či v místech, kde se promíchalo několik vrstev, a proto je těžké hovořit o jejich přesné funkci. Obvykle je nalezena jen hlava bez těla, což vyvolává dojem, že mohlo docházet k sekundárnímu užívání JPF, které mohlo mít oproti původnímu účelu odlišnou funkci. Z tohoto důvodu je interpretace předmětu v mnohých případech ztížena a závěry vždy nemusí být jednoznačné.⁴⁶⁰

Herzog tvrdí, že v Aradu bylo nalezeno mnohem více JPF, než uvádí Kletter a tyto předměty odmítá spojovat s kultem a interpretuje je jako populární sošky.⁴⁶¹ Předměty nalezené v prostorách svatyně s ní nemusejí mít přímou souvislost, a právě proto je velmi obtížné rozpoznat jejich roli v kultu a zejména určit jejich původní význam.

JPF nejsou jediným možným dokladem lidového uctívání bohyně. V roce 1990 byla na trhu se starověkými předměty v Jeruzalémě zakoupena terakotová soška z místa Tel Bét Mirsím. Soška je judského původu a pochází z konce 8. století nebo počátku 7. století př. Kr. Dvě postavy, muž a žena sedí na trůnu, opěradla jsou tvořena sfingami. Voustatý muž je větší, sedí v popředí ve středu trůnu a svojí šířkou zabírá většinu trůnu. Žena stojí v pozadí za mužem. Sfingy mají v tomto výjevu stejný význam jako cherubíni, a tak Uehlinger nabízí výklad, že jde o vyobrazení Hospodina a jeho Ašery. Figuríny opět nejsou doplněny žádným textem, a tak není znám bližší kontext nálezů, a proto i zde je třeba považovat tento výklad za jeden z možných.⁴⁶²

Z 8. století př. Kr. pochází piktografický nápis objevený v Ofelu v Jeruzalémě. Nalezen byl ve 20. letech 20. století, ale k jeho publikování došlo až v roce 2009.⁴⁶³ Podle Gartha Gilmoura je na stěpu ze džbánu vyobrazení Hospodina a Ašera. Výzkum úlomku potvrdil, že kresba je autentická a jejím autorem byl kdosi z keramické dílny.⁴⁶⁴ Ztvárnění je schematické a odpovídá spíše kanaánské tradici a dokazuje přetrvávání starých kulturních vlivů v lidovém náboženství. Jedná se o nejstarší obrazové zpodobnění Hospodina a Ašery, jehož vlastnictví lze přisoudit soukromé osobě.⁴⁶⁵

⁴⁶⁰ KLETTNER, *The Judean Pillar-Figurines and the Archaeology of Asherah*, 82.

⁴⁶¹ HERZOG, osobní rozhovor, Telavivská Univerzita, Izrael, 17. 5. 2016.

⁴⁶² UEHLINGER, *Anthropomorphic Cult Statuary in Iron Age Palestine and the Search for Yahweh's Cult Images*, 150–152.

⁴⁶³ GILMOUR, *An Iron Age II Pictorial Inscription from Jerusalem Illustrating Yahweh and Asherah*, 87 a 90.

⁴⁶⁴ GILMOUR, *An Iron Age II Pictorial Inscription from Jerusalem Illustrating Yahweh and Asherah*, 93

⁴⁶⁵ GILMOUR, *An Iron Age II Pictorial Inscription from Jerusalem Illustrating Yahweh and Asherah*, 100.

Sošky jezdce a koní a JPF nejsou jediným předmětem, který napodobuje okolní svět ve zmenšeném měřítku. Z Lakíše pochází malý model pohovky a z Jeruzaléma v místě zvaném Western Wall Plaza nedaleko Západní zdi pochází přes 500 sošek z doby železné, které byly vyzvednuty v letech 2005–2010, z vrstvy datované do 8.–6. století př. Kr.⁴⁶⁶ Dvě z figurín představují lvy, o nichž odborníci na ikonografii tvrdí, že neměli symbolizovat božstvo, ba naopak odkazovali ke lvu jako živému, silnému zvířeti. Tím není vyloučeno jejich používání v lidových rituálech, jakým mohlo být například zajištění ochrany před divokou zvěří.⁴⁶⁷ Obdobně lze interpretovat JPF ne jako ztvárnění bohyně plodnosti, či Ašery, ale jako symbol plodnosti, se kterým mohlo být při rituálech manipulováno stejně jako s ostatními předměty napodobujícími svět v miniaturním pojetí. Manipulace měla mít přesah do konkrétního dění v reálném světě.

Ač výše zmíněný výklad působí logicky, otázka samotné Ašery (bohyně, či Hospodinovy družky) tak není vůbec vyřešena, neboť z několika judských lokalit existují epigrafické materiály, na nichž je zmíněn Hospodin (JHVH) a jeho Ašera. Nejznámějším místem, kde byl učiněn nálezný tohoto typu textu, ze kterého lze vyvodit popularitu ženského aspektu v kultu, je lokalita Kuntillet Adžrud.

6.5 Kuntillet Adžrud – JHVH a jeho Ašera

Naleziště s jedinou sídelní vrstvou z 9. – raného 8. století př. Kr. se nacházelo na obchodní stezce, která vedla z Gazy do Élatu přibližně 50 km od Kádeš–barneje. Město poblíž pramene sloužilo jako karavanseráj a dodnes se vedou spory o tom, zda bylo pod kontrolou Judska, či Izraele.

Archeologové vedeni Ze'evem Meshalem, zde během tří sezon v letech 1975–1976 odkryli dvě budovy (označeny A a B). „Budova A“, jejíž součástí byly čtyři věže, postrádá další prvky, které by dokazovaly, že se jednalo o skutečnou pevnost. Uvnitř byla objevena místnost s lavicemi, kde se odkládaly skladovací nádoby a dary. „Budovu B“ tvořila dvě křídla, která oddělovala masivní kamenná struktura.⁴⁶⁸ Ačkoliv byla v „Budově B“ na zdi nalezena kresba, nejpozoruhodnějším nálezem byly tři texty na omítce „Budovy A“, mezi nimiž se objevují jména Hospodin, Baal a Ašera, a dále dvě zásobnice tzv. pithoi,

⁴⁶⁶ KLETTER, SAARELAINEN, WEKSLER–BDOLAH, *Recently Discovered Iron Age Figurines from Jerusalem*, 39.

⁴⁶⁷ KLETTER, SAARELAINEN, WEKSLER–BDOLAH, *Recently Discovered Iron Age Figurines from Jerusalem*, 52.

⁴⁶⁸ MESHEL, GOREN, *Architecture, Plan and Phases*, 11–13.

rovněž s nápisy a kresbami.⁴⁶⁹ Kromě keramiky byly objeveny i zbytky textilií, závaží, pece a skladiště, což může naznačovat, že lokalita byla obchodním centrem, skladištěm či překladištěm. Meshelovo tvrzení, že Kuntillet Adžrud bylo náboženské centrum, nebo sídlem pro kněze,⁴⁷⁰ částečně vyvrací Alice Mandellová, která sice souhlasí s určitou kultickou funkcí místa, ale odmítá v něm vidět náboženské centrum.⁴⁷¹

Petrografický rozbor materiálu nádob s označeními A a B prokázal, že jejich původ je v okolí Jeruzaléma, ale samotné kresby a texty nejsou pro zdejší oblast typické. Na nádobě A jsou ztvárněni dva korunovaní muži (božstvo Bes – napůl člověk a napůl lev), polooděná žena hrající na lyru, tele, sající mléko matky, dva kozorožci okusující keř (strom života), lev, další tři zvířata a text označovaný jako požehnání, kde je zmíněn *Hospodin samaršský*:⁴⁷²

„1 Zpráva [] ... []m[]k: „Řekni Jách-eliovi a Jó-ásáovi a [...]
požehnal jsem vám
2 při Jhvh samaršském a při jeho ašeře.“⁴⁷³

Na první pohled se může zdát, že scéna vyobrazuje jakýsi rituál, k čemuž nabádá i text. Tallay Ornanová uvádí, že pokud by se jednalo o motiv náboženské slavnosti, není přípustné, aby reprezentant v podobě člověka či krále seděl.⁴⁷⁴ Na nádobě B je pět postav, které uctívají božstvo, kráva, kozorožec, lev a lučištník a nápis obsahující termín *Hospodin témanský* (doslova *Hospodin jihu*):⁴⁷⁵

„1 Zpráva
2 Amar-Jáva: ›Řek-
3 ni mému pánu,
4 máš se dobře?
5 Požehnal jsem ti při J-
6 hvh témanském
7 a při jeho ašeře. Ať
8 ti žehná a střeží tě a

⁴⁶⁹ ZEVIT, *The Religions of Ancient Israel*, 370–371.

⁴⁷⁰ MESHEL, GOREN, *Architecture, Plan and Phases*, 22–31.

⁴⁷¹ MANDELL, “I Bless you to YHWH and His Asherah” – *Writing and Performativity at Kuntillet ‘Ajrud*, 132.

⁴⁷² EDELMAN, *Cultic Sites and Complexes Beyond the Jerusalem Temple*, 96–97.

⁴⁷³ DUŠEK, et alii, *Jako pták v kleci. Epigrafické památky starověké Levanty*, 183.

⁴⁷⁴ ORNAN, *A Dusty Mirror: The Paintings of Kuntillet ‘Ajrud and the Lost Palace of Samaria* (online).

⁴⁷⁵ EDELMAN, *Cultic Sites and Complexes Beyond the Jerusalem Temple*, 96–97 a ANTALÍK, *Jahve a jeho paredros v náboženství předexilního Izraele*, 133–134.

9 *ať je s mým pánem*
10 *[na věky (?)]*.⁴⁷⁶

Podle Devera hrající žena z nádoby B sedí na trůnu, který je stylizovaným lvím trůnem spojovaným s Ašerou, a proto zdejší kult označuje za polopohanský, kde byl kromě vedle Hospodina a Ašery uctíván ještě Baal.⁴⁷⁷ Ornanová v kresbách spatřuje typické asyrské motivy, jako jsou lovecké scény, lvy, strom života a hráče na lyru.⁴⁷⁸ Dnes není pochyb o tom, že texty nepopisují scény na nádobách a že nevznikly ve stejnou dobu.⁴⁷⁹ Uehlinger si povšiml, že text je napsán přes postavu, jako by nebyla důležitá, a proto od původní teorie, že je zde vyobrazen Hospodin, upustil. Přesto nepopírá, že nápis jednoznačně hovoří o Božském páru.⁴⁸⁰ Podle Ornanové ikonografické ztvárnění odpovídá severoizraelskému vlivu, ale epigrafický materiál odráží jižní vliv.⁴⁸¹ Mandellová se svým výzkumem došla k závěru, že texty pocházejí od věřících z různých regionů a nejsou oficiálními kultickými texty, které by měly oporu v Jeruzalémě. Z pohledu Jeruzaléma byl jen jeden JHVH a nebylo mu třeba dávat přízvisko.⁴⁸² Dokladem může být jeden ze způsobů čtení textu z judského místa zvaného Chirbet Bét Lej, v němž je zmíněn JHVH a Jeruzalém:⁴⁸³

„1 *[Já jsem] JHVH, tvůj Bůh. Mám zalíbení*
2 *v judských městech a zachráním Jeruzalém.*“⁴⁸⁴

Druhý způsob čtení textu se liší zejména v JHVH jméně, což by podporovalo myšlenku, že i v Jeruzalémě existovala tradice uvádění apelativu:

„1 *JHVH je Bohem celé země,*
2 *Judské hory patří Bohu Jeruzaléma.*“⁴⁸⁵

⁴⁷⁶ DUŠEK, et alii, *Jako pták v kleci. Epigrafické památky starověké Levanty*, 184.

⁴⁷⁷ DEVER, *Recent Archaeological Discoveries and Biblical Research*, 144–148.

⁴⁷⁸ ORNAN, *A Dusty Mirror: The Pintings of Kuntillet 'Ajrud and the Lost Palace of Samaria* (online).

⁴⁷⁹ MANDELL, “*I Bless you to YHWH and His Asherah*“ – *Writing and Performativity at Kuntillet 'Ajrud*, 135.

⁴⁸⁰ UEHLINGER, *Anthropomorphic Cult Statuary in Iron Age Palestine and the Search for Yahweh's Cult Images*, 136–146.

⁴⁸¹ ORNAN, *A Dusty Mirror: The Pintings of Kuntillet 'Ajrud and the Lost Palace of Samaria* (online).

⁴⁸² MANDELL, “*I Bless you to YHWH and His Asherah*“ – *Writing and Performativity at Kuntillet 'Ajrud*, 138.

⁴⁸³ NIEHR, *'Israelite' Religion and 'Canaanite' Religion*, 31.

⁴⁸⁴ Čtení podle Crosse viz DUŠEK, ANTALÍK, ČECH, MYNÁŘOVÁ, *Jako pták v kleci. Epigrafické památky starověké Levanty*, 215.

⁴⁸⁵ Čtení podle Lemaira viz DUŠEK, ANTALÍK, ČECH, MYNÁŘOVÁ, *Jako pták v kleci. Epigrafické památky starověké Levanty*, 215.

Transreligiózní fenomén v oblasti nebyl ničím neobvyklým a docházelo v něm k uctívání stejného Hospodina pod různými apelativy.

„Doložit ho lze jak pro západosemitské náboženské kultury, srov. např. Baal sáronský, libanonský, karmelský atd., tak i pro Semity pohybující se v oblasti Mezopotámie, srov. např. Ištar akkadská, klíšská, ninivská, arbélská; podobný jev lze pozorovat i v řecké oblasti, kde byl uctíván např. Zeus dódónský, labradský, kejský, krétský a je zřetelný mj. i v katolicismu, kde se hovoří o Panně Marii lurdské, czen- stochové atd.“⁴⁸⁶

Podle Mandellové jsou texty ze zásobnic požehnání, která byla nejprve říkána cestovateli, kteří přes Kuntillet Adžrud procházeli a následně byla zapsána, aby se umocnila jejich efektivita, a aby jejich slova byla zachována i poté, co místo poutník opustí. Taková tradice je známa z Egypta a je možné, že se sem z něj dostala. Místo mělo sloužit k modlitbám, ale nikoliv k obětování.⁴⁸⁷ Na této funkci místa se shoduje též Ornanová, která navíc uvádí, že se primárně nejednalo o náboženské centrum, ale o královskou stavbu, kde se konala celá řada aktivit a takové místo bylo chráněno kresbami a texty. Tak jako byla chráněna soukromá obydlí viditelnými prvky a kultickou aktivitou, to samé bylo zapotřebí pro úřední budovy. Veškerá vyobrazení a zmíněný JHVH samařský tak odkazují ke skutečnosti, že místo bylo kontrolováno severním Izraelským královstvím.⁴⁸⁸

Ačkoli se zdá být otázka toho, kdo místo ovládal, objasněna, stále zůstávají některé nejasnosti. Například, proč byly do místa importována nádoby z judského hlavního města Jeruzaléma. Pro chápání podoby judského kultu je ovšem důležité, že nalezená božstva, které byla starověkými poutníky zaznamenána na zdi a nádoby v Kuntillet Adžrud se promítla do interpretace kultických stél a oltářů v Aradu. Ne všichni badatelé jsou téhož názoru, že v Aradu bylo uctíváno jediné božstvo.

6.6 Kolik božstev bylo uctíváno v Aradu? – alternativní výklad nálezů

Vědci jako Baruch Halpern či Gösta W. Ahlström se pokusili rozluštit nesnadný úkol, kterým je zjištění původní funkce starší macevy, jež byla nalezena zazděna a skryta pod omítkou aradské velesvatyně. Kromě názoru, že šlo o starší macevu,

⁴⁸⁶ ANTALÍK, *Jahve a jeho paredros v náboženství předexilního Izraele*, 134.

⁴⁸⁷ MANDELL, “*I Bless you to YHWH and His Asherah*” – *Writing and Performativity at Kuntillet ‘Ajrud*, 138–162.

⁴⁸⁸ ORNAN, *A Dusty Mirror: The Pintings of Kuntillet ‘Ajrud and the Lost Palace of Samaria* (online).

kteřá přestala být používána a byla plynule nahrazena novou, kterou pak odkryl Aharoni se svým týmem přímo na podlaze velesvatyně, existují hypotézy, podle nichž bylo v Aradu současně uctíváno více božstev. Zazděná stěla mohla původně představovat Hospodinovu družku Ašeru, i když pro ni bylo typičtější ztvárnění kulem či stromem, respektive Ašera byl rituální předmět ze dřeva.

Halpern nejprve spojil dvě stěly a dva kadidlové oltáře s Ašerou – ženským božským aspektem a s Baalem – mužským božským aspektem. Ke každé stěle náležel i vlastní kadidlový oltář. Jakému božstvu ale patřil třetí, tentokrát velký obětní oltář na nádvoří? Podle Halperna byl obětní oltář určen hlavnímu božstvu – Hospodinovi, jemuž patřila větší stěla ve velesvatyni. Menší stěla reprezentovala Baala a Ašera byla místo stěly zastoupena (nedochovaným) dřevěným kulem. Ašeře a Baalovi patřily ony dva kadidlové oltáře, schované pod vrstvou zeminy na schodech do velesvatyně.⁴⁸⁹

Shrnutí Halpernovy myšlenky o souběžném uctívání tří božstev je následující:

1. Hospodin byl hlavním zdejším božstvem, zastupovala ho větší z macev a bylo mu obětováno na velkém oltáři na nádvoří
2. Baal byl zastoupen menší macevou a bylo mu páleno kadidlo na jednom ze dvou kadidlových oltářů
3. Ašera byla zastoupena dřevěným kulem a rovněž jí bylo páleno kadidlo na druhém kadidlovém oltáři

Ahlström využívá hypotézy o uctívání vícero božstev a také se domnívá, že v Aradu byly v jednu dobu tři funkční stěly, z nichž každá náležela jednomu božstvu (Hospodu, Ašeře a Baalovi).⁴⁹⁰ Zda byly na kultických stélách nějaké nápisy či malby, není možné z dnešního stavu nikterak zjistit až na již zmíněné stopy po červené barvě na jedné ze stél.⁴⁹¹ Halpern se i přesto, že jeho kniha vyšla v roce 2009, drží Aharoniho výkladu zániku svatyně z 60. let 20. století, jež má vykazovat dvě fáze konce kultu v Aradu (odstavení oltáře za Chizkijáše a až poté zrušení svatyně Jóšijášem).

Určit stáří a funkci obou stél je skutečně velmi obtížné, ne-li nemožné, přesto teorie o třech současně uctívaných božstvech v Aradu je až příliš založená na fantazii autorů a nemá žádné přímé důkazy. Je nutné brát v potaz to, že svatyně existovala jen krátce (30–50 let) a její přechod z jedné fáze na druhou nebyl způsoben kultickými, či sociálními změnami, ale byl důsledkem násilného zničení pevnosti ve stratu X a jejím následným obnovením ve vrstvě IX.

⁴⁸⁹ HALPERN, *From Gods to God: The Dynamics of Iron Age Cosmologies*, 88.

⁴⁹⁰ AHLSTRÖM, *An archaeological picture of Iron Age religions in ancient Palestine*, 131.

⁴⁹¹ HERZOG, AHARONI, RAINEY: *Arad — An Ancient Israelite Fortress with a Temple to Yahweh*, (online), citováno dne 25. 1. 2014.

Kromě nálezů z Kuntillet Adžrud, které měly svůj podíl na mylné interpretaci kultických stél z Aradu, byl v hrobce nedaleko Lakíše v místě Chirbet el-Qóm (obrázek č. 36) objeven další z textů, který hovoří o JHVH a jeho Ašeře. Paleografické průzkumy dnes sejmutého textu ho datovaly do 2. poloviny 8. století př. Kr.:⁴⁹²

- 1 Urí-Jáhú, velitel, toto napsal:
 - 2 Požehnán budiž Urí-Jáhú při *Jhvh*
 - 3 a od jeho nepřátel, při jeho (= *Jhvh*) ašeře, jej zachraň
 - 4 pro Dání-Jáhúa.
- (prázdné místo)
- 5 A pro jeho ašeru
 - 6 [a pro] jeho [aše]ru.⁴⁹³

Obrázek č. 36: Nápis z Chirbet el-Qóm. (Izraelské muzeum v Jeruzalémě, foto: autor).

⁴⁹² ZEVIT, *The Khirbet el-Qóm Inscription Mentioning a Goddess*, 39–40.

⁴⁹³ DUŠEK, et alii, *Jako pták v kleci. Epigrafické památky starověké Levanty*, 212.

6.7 Byl aradsk- (judsk-) kult na základ1 archeologick- ch nález3 anikonick- ?

Judejci byli ke konci doby 4elezné II v kontaktu s Edomity, kteří žili v 7. a 6. století př. Kr. na okraji Judského království, a to i v Horvat Kitmit nedaleko Aradu. To znamená, že v době, kdy byla m: sta se svatyn: mi Horvat Kitmit a Ejn Chaceva v nejv: tžím rozkv: tu, v Aradu už byla podle Herzogovy chronologie svatyn: n: kolik desetiletí rozebrána. Zásadní rozdíl mezi judským a edomským kultem tvoří dochované chrámové vybavení, v n: m4 mají významnou roli terakotové sochy s antropomorfními a zoomorfními motivy a zcela odlišné kultické keramické předm: ty. Deset kilometrů jižně od Aradu byla na lokalit: Horvat Kitmit nalezena například hlava bohyn: s korunou tvořenou třemi rohy (obrázek 8. 37).

Převodně byla hlava součástí celé sochy, stejně jako fragmenty mušského

Obrázek 5. 37: Bohyně s rohatou korunou. (Izraelské muzeum v Jeruzalémě, foto: autor).

božstva. Celkem zde archeologové objevili více jak 500 specificky provedených figurín a soch, z nichž je velká část kompletní.⁴⁹⁴ V otázce charakteru místa, potažmo kultu v Horvat Kitmit nepanuje absolutní shoda. Na jedné straně je možné místo chápat jako čistě edomské, na straně druhé lze hovořit o „lokální populární“ lokalit: určené poutníkům, nomádům a karavanám (Arabům, Feničanům a zejména Edomitům). Mohli se zde zastavit i Judejci, protože bohyně s rohatou tiarou a hlavní edomské božstvo (Qóš) mohlo být díky

⁴⁹⁴ COHEN, YISRAEL, *The Iron Age Fortresses at En ? aAeva*, 225. UEHLINGER, *Anthropomorphic Cult Statuary in Iron Age Palestine and the Search for Yahweh's Cult Images*, 136.

společné judské náboženské historii i v oblasti Edomu v blízkém vztahu s Hospodinem, či s tzv. „Hospodinem jihu“.⁴⁹⁵ Na'aman se přiklání k názoru, že chrám v Horvat Kitmit je čistě edomskou svatyní, sloužící pouze Edomitům usazeným v této oblasti, kteří se zde rozhodli svým bohům zbudovat svatyni s pestrým ikonickým vybavením.⁴⁹⁶ I původně judské město Ejn Chaceva, které se v průběhu doby železné II stalo edomským městem, dokládá, že kultické předměty, například kultické stojany (obrázek č. 38) jsou ikonografické chrámové vybavení „nejudského“ typu.⁴⁹⁷ Na žádné jiné lokalitě mimo Edom se s podobným zpracováním rituálních předmětů není možné setkat.

Obrázek č. 38: Vnitřní prostor edomské svatyně z Ejn Chaceva. (Izraelské muzeum v Jeruzalémě, foto: autor).

Judský oficiální kult byl z pohledu archeologie v průběhu 8. a 7. století př. Kr. anikonický, ale zda tomu tak bylo i v 11.–9. století př. Kr., je vzhledem k nedostatku nálezů velmi obtížné určit. Ač se nezdá, doposud bylo prozkoumáno jen malé procento dnešního Izraele, a proto je možné, že nálezy, které by pomohly osvětlit tyto otázky, na své odkrytí teprve čekají. K novějším

⁴⁹⁵ UEHLINGER, *Anthropomorphic Cult Statuary in Iron Age Palestine and the Search for Yahweh's Cult Images*, 136–139.

⁴⁹⁶ NA'AMAN, *No Anthropomorphic Graven Images: Notes on the Assumed Anthropomorphic Cult Statues in the Temples of YHWH in the Pre-Exilic Period*, 409.

⁴⁹⁷ DEVER, William, G., *Archaeology, Ideology, and the Quest for an "Ancient" or "Biblical Israel"*, 49

kultickým nálezům rané doby železné IIa se řadí nálezy kultických místností v Chirbet Qeiyafě, o níž se nedá absolutně tvrdit, že byla součástí Judského království. Pokud ano, jednalo by se o první doklady oficiálního judského náboženství v oblasti. Byla by tak prozatím vyloučena přítomnost soch v Hospodinových svatyních, jež předpokládají na základě srovnání s archeologickými nálezy a písemnými prameny ze sousedních blízkovýchodních kultur Manfred Dietrich a Oswald Loretz. Nebrání se představám, že v předexilním Izraeli a Judsku bylo v chrámech možné najít antropomorfní sochy představující Hospodina.⁴⁹⁸ Ačkoliv bylo na území někdejšího Judského království objeveno jen několik svatyní z doby železné IIa, v žádné z nich nebyly odkryty antropomorfní sochy. V biblickém textu se sice objevují antropomorfní výrazy, popisující Hospodina, ale Na'aman dodává, že takové obraty jsou známy i ze středověké rabínské literatury, kdy už byl monoteismus po staletí pevně usazen a zaběhnut.⁴⁹⁹ Tryggve N. D. Mettinger zastává názor, že představy o umístování antropomorfních soch do Hospodinových svatyní vychází z mylného předpokladu, který vychází z poznatků z Mezopotámie, kde bylo božstvo v rámci rituálů opečováváno a krmeno, což by bez jeho obrazu nebylo možné.⁵⁰⁰ Interpretace artefaktů nalezených v Judsku není vždy jednoduchá a je obtížné rozeznat, zda předmět, který není sochou či jiným vyobrazení Boha, nemá sílu (moc) propůjčenu od Boha.⁵⁰¹

V Aradu nebyl nalezen jakýkoliv náznak, že by zde bylo uctíváno božstvo reprezentováno jinak, než anikonickým pojetím a je zde možné vyloučit vliv cizích kultur.⁵⁰² Když Aharoni místo odkryl, okamžitě připustil myšlenku, že se mohlo jednat o královskou svatyni zasvěcenou Bohu Izraele. Tím chtěl říci, že byla v pevnosti vybudována z popudu panovníka v Jeruzalémě. Přestože tehdy došlo k odkrytí převážně prostoru velesvatyně vrstvy IX, a ještě nebyly známy informace z vrstvy X, již byl její zánik spojen s náboženskou reformou.⁵⁰³ Svatyně v královské pevnosti v odlehlé krajině umožnila díky své orientaci na

⁴⁹⁸ DIETRICH, LORETZ, *Jahwe und Seine Aschera: Anthropomorphes Kultbild in Mesopotamien, Ugarit und Israel – Das Biblische Bilderverbot*, 158–172 a LORETZ, *Gottcs Thron in Tempel und Himmel nach Psalm II. Von der altorientalischen zur biblischen Tempeltheologie*", 245–270.

⁴⁹⁹ NA'AMAN, *No Anthropomorphic Graven Images: Notes on the Assumed Anthropomorphic Cult Statues in the Temples of YHWH in the Pre-Exilic Period*, 391–392.

⁵⁰⁰ METTINGER, *Cult Image or Aniconism in the First Temple?* 276–277.

⁵⁰¹ NA'AMAN, *No Anthropomorphic Graven Images: Notes on the Assumed Anthropomorphic Cult Statues in the Temples of YHWH in the Pre-Exilic Period*, 395.

⁵⁰² AHARONI, *Arad Its Inscriptions*, 25 a HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 68.

⁵⁰³ AHARONI, *Excavations at Tel Arad: Preliminary Report on the Second Season, 1963*, 248–249.

šířku, aby věřící byli co nejbližší velesvatyni. Takto byl kladen důraz na úzký vztah věřících s Hospodinem.⁵⁰⁴ Arad byl místem, kde byla přítomna vojenská posádka a také Dever se přiklonil k názoru, že zde mohla být uctívána různá božstva.⁵⁰⁵ Tato myšlenka vychází z předpokladu, že v Aradu sídlili žoldáci a ti se obraceli na různá božstva. Tuto možnost Herzog vyloučil již dříve a souhlasí s ní i autor této studie.⁵⁰⁶

Přestože obě království (severní Izraelské i jižní Judské) uctívala Hospodina jako svého Boha, v každém z království se tak dělo skrze odlišné rituály a užíváním různých kultických objektů. Proto je vhodné zkoumat každou zemi jako soubor vlastních náboženských zvyklostí a je třeba se vyhnout aplikování poznatků z jednoho království na druhé, ačkoliv oba státy měly společnou kulturní i náboženskou historii. Izrael svojí kulturou plynule navazoval na pozdní dobu bronzovou a některé aspekty byly převzaty od okolních národů, se kterými měl Izrael navázané hojné kulturní kontakty. Judsko, které je někdy nazýváno mladší a chudší sestrou Izraele, žilo ve větší izolaci.⁵⁰⁷

Značný rozdíl byl také mezi oficiálním královským (Hospodinovým) kultem a tím, co bylo praktikováno mimo královské svatyně. Neoficiální, mnohdy lokální kultická místa nebyla nikterak podporována státem, a proto v nich nemusel být uctíván výhradně Hospodin. Odlišně vypadala náboženská praxe v královském chrámu, jinou podobu měla v lokální svatyni, nebo na venkově a jinak fungovala v samotných domácnostech. Z tohoto důvodu mohlo být v rámci jednoho města uctíváno společné božstvo (Hospodin), ale v soukromí se lidé obraceli na jiná božstva, která byla důležitá pro rodinu, či kmen.⁵⁰⁸ Finkelstein judské náboženství rozděluje do dvou úrovní. Prvním (oficiálním) centrem kultu byl Jeruzalém a druhým se stal venkov, kde praktikování připomínalo zvyky spíše sousedních národů. Lidé se obraceli ke svým starým bohům, aby jim byla zaručena plodnost a blaho.⁵⁰⁹ Příkladem za všechny jsou velmi dobře známé nálezy sošek bohyně plodnosti Ašer, které byly doplňky domů po celém Judsku (včetně Jeruzaléma) v 8. století př. Kr. Často se stávalo, že předmětům nalezeným v domech byl automaticky dán kultický význam. Některé takové artefakty nalezené na území Izraele i Judska mohly pocházet ze starověkých tržišť, na nichž si lidé zakoupili staré předměty,

⁵⁰⁴ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 68.

⁵⁰⁵ DEVER, *The Lives of Ordinary People in Ancient Israel: Where Archaeology and the Bible Intersect*, 259.

⁵⁰⁶ HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 68.

⁵⁰⁷ NA'AMAN, *No Anthropomorphic Graven Images: Notes on the Assumed Anthropomorphic Cult Statues in the Temples of YHWH in the Pre-Exilic Period*, 395.

⁵⁰⁸ FAUST, *The Archaeology of the Israelite Cult: Questioning the Consensus*, 25.

⁵⁰⁹ FINKELSTEIN, SILBERMAN, *Objevování Bible: Svatá Písma Izraele ve světle moderní archeologie*, 216.

které už nemusely sloužit původnímu účelu. Z toho vyplývá, že mohou být starší, než je období, ve kterém byly nalezeny.⁵¹⁰

⁵¹⁰NA'AMAN, *No Anthropomorphic Graven Images: Notes on the Assumed Anthropomorphic Cult Statues in the Temples of YHWH in the Pre-Exilic Period*, 393–394.

Závěr

Hlavním cílem této práce bylo představit svatyni v Aradu v kontextu nejnovějších nálezů a poznatků v oblasti judské náboženské praxe v době železné II. Pouze na základě znalostí jednotlivých aspektů judského kultu a analýzou jednotlivých míst, v nichž byly nalezeny doklady provozování náboženských aktivit, bylo možné vyhodnotit, jaká byla podoba aradského kultu a jak zapadala do celkového konceptu judského náboženství.

Ze všech poznatků materiální kultury i z biblického textu je možné vyvodit závěr, že judské i izraelské náboženství bylo typickým západosemitským náboženstvím se zásadním rozdílem, že judský kult byl anikonický.⁵¹¹ Ačkoliv se nevyvíjel izolovaně, v některých tradicích navázal na kanaánskou, egyptskou či mezopotamskou kulturu, přičemž při přejímání cizích kulturních prvků a přeznačování starých tradic byl kladen důraz na zachování Hospodinovy svrchovanosti. Staří Judejci si nepředstavovali Hospodina ve formě symbolu, a proto nemá sochy ani obrazy.

V místech, kde se stalo něco výjimečného, se lidé snažili naklonit si božstvo a později zde mohlo vzniknout i obětiště nebo posvátný okrsek. O takovém místě se po generace vyprávěly příběhy, až se mohl vytratit důvod jeho skutečného vzniku.⁵¹² Místem, kde mohl Hospodin pozitivně zasáhnout ve prospěch judské vojenské posádky, mohl být právě Arad, kde uvnitř vojenské pevnosti vznikla svatyně, v níž byla vztyčena anikonická stéla. Protože ani na jedné ze dvou stél v aradské velesvatyni není žádný nápis, lze vyloučit, že by se jednalo o zákoník, či symbol dvou desek desatera, které měly být uloženy ve velesvatyni v Šalomounově chrámu. Každá ze dvou stél byla užívána v odlišné vrstvě aradského chrámu (ve stratu X a IX), což znamená, že nikdy nebyly užívány v jednu dobu a nemohly symbolizovat dvě různá božstva. Třetí údajná stéla nenasvědčuje faktu, že by kdy měl kámen sakrální charakter, a proto zde není důvod domnívat se, že by symbolizovala druhé, či dokonce třetí současně uctívané božstvo (Hospodina, Ašeru a ještě Baala). Aradská svatyně byla součástí judských královských pevností, které byly pod přímou správou Jeruzaléma. Ačkoliv bylo město důležitým centrem oblasti, nebylo jediné a jeho svatyně měla pouze lokální vliv. Kromě existence oficiálního kultu dnes není pochyb o provozování lidových praktik, které jsou doloženy drobnými artefakty (zejména sošky JPF či jezdec a kůň), které nejsou symbolem samotného božstva, ale s největší pravděpodobností to byly magické předměty, pomocí nichž se dalo manipulovat s tehdejším světem. JPF hrály svoji roli v kultu plodnosti, jezdec

⁵¹¹ NIEHR, *'Israelite' Religion and 'Canaanite' Religion, in: Religious diversity in Ancient Israel and Judah*, 32.

⁵¹² HELLER, *Zápas Izraele s náboženskými představami jeho okolí*, 88–90.

a kuň nabízí možnost propojení s určitou socio–ekonomickou skupinou, nebo se smrtí. Fenomén těchto sošek je znám z celé řady judských měst a nelze je interpretovat jako vybavení svatyní, neboť byly soukromým vlastnictvím. Zoomorfni a antropomorfni předměty, jež byly majetkem takových míst, je možné spatřit na příkladech starších kanaánských nebo pozdějších edomských svatyní.

Nejstarší doklad oficiálního judského kultu je doložen v Moce, jejíž svatyně je datována do 10.–9. století př. Kr. Tamější architektura vychází ze severosyrského či anatolského stylu chrámů tak jako biblický popis Šalomounova chrámu v Jeruzalémě. Až z 8. století př. Kr. pochází aradská svatyně, jejíž stavební styl kombinuje starou kanaánskou tradici tzv. *aradského domu*, která je zasazena do konceptu tzv. *izraelského domu*. Obě místa splňují ideální představy anikonického kultu v době železné II, kde probíhaly pravidelné oběti na velkých obětních oltářích, doplněné o pálení kadidla na kadidelnicích či menších kadidlových oltářích. V 8. století demontovaný velký obětní oltář byl nalezen také ve městě Beer Šeba, nicméně existenci oficiálního chrámu je zde možné jen předpokládat na základě tradiční náležitosti obětního oltáře ke svatostánkům. Herzog vytypoval původní prostor, kde stála svatyně a na jejímž nádvoří se oltář nacházel. Je jen těžko představitelné, že královské město jako Beer Šeba by nemělo svoji svatyni. Podobná situace panuje i v judské královské pevnosti Lakíš. Ani zde nedošlo k nálezům svatyně, jaká je známa z Aradu či Mocy, navzdory tomu, že zde Aharoni odkryl jámu, v níž byly uloženy anikonické kultické artefakty, které s největší pravděpodobností patřily ke kdysi existující svatyni. V létě roku 2016 byla v Lakíši odkryta tzv. svatyně u brány.⁵¹³ Její zrušení je podle předběžných výsledků datováno do konce 8. století př. Kr. a podrobnější informace ukáže průzkum v dalších letech. Paralela (již z přelomu 11. a 10. století př. Kr.) s podobným typem svatyně byla objevena na lokalitě Chirbet Qeiyafa, kde bylo odkryto několik kultických místností s oltářiky, stélami, modely svatyní a keramickými nádobami. Za předpokladu, že místo bylo pod kontrolou Judského království, lze o místě hovořit jako o nejstarším dokladu provozování judského náboženství. Modely svatyní navazují na staré kanaánské tradice a Chirbet Qeiyafa tak podhaluje, jak se formovalo náboženství v rané etapě existence Judského království.

Z archeologických výzkumů výše zmíněných měst vyplývá, že v žádném z nich není možné doložit pokračování kultu později, než je konec 8. stol. př. Kr. To ovšem nutně neznamená, že by se v této době všech míst dotkly náboženské změny. Chirbet Qeiyafa existovala jen na přelomu 11. a 10. století př. Kr. Poté byla násilně zničena a obnovena byla až v helénském období. Chrám v Moce

⁵¹³ Kultické předměty z jámy byly několik desetiletí uloženy pod zemí, zatímco svatyně u brány byla ještě v provozu. Proto mezi nimi neexistuje souvislost.

existoval v 10.–9. století př. Kr. a nakonec byl částečně rozebrán, a i s velkým obětním oltářem zasypán. Doklady pro to, že by monumentální stavba, která vznikla na stejné místě, sloužila jako svatyně, neexistují. Kultické předměty byly v Lakíši uloženy do jámy před rokem 760 př. Kr., což znamená, že to bylo ještě před vládou krále Chizkijáše.

Odlišná situace nastává v Aradu, kde byla svatyně ke konci 8. století př. Kr. rozebrána snížením zdí, kultické předměty byly opatrně uloženy a celý posvátný okrsek s nádvořím a obětním oltářem byl zavezen zeminou. V Beer Šebě byl velký obětní oltář v témže období rozebrán a použit na stavbu skladiště v době vlády krále Chizkijáše. Do stejné doby je datováno zrušení svatyně u brány v Lakíši, což jsou tři případy, které jsou datovány a připisovány změnám, které byly součástí vojenských a ekonomických reforem. Změny byly vynuceny ohrožením Judska ze strany Asýrie a z pohledu archeologie v roce 701 př. Kr., kdy vedl Sinacherib proti Judsku vojenské tažení, v žádném ze zmíněných míst už neexistovala svatyně. Jedinou výjimkou byla soukromá svatyně v Tel Chalífu, která přečkala náboženskou reformu a její provoz ukončilo až zničení města Asyřany v roce 701 př. Kr. Příčinou bylo tolerování malých soukromých míst, kde se neprováděly zápalné oběti, pouze zde bylo páleno kadidlo, a především se nejednalo o místo, které by bylo pod kontrolou státu. Archeologie vydává svědectví pouze o jedné vlně reforem, a to na konci 8. století př. Kr., kdy vládl Chizkijáš.

V Aradu svatyně existovala pouhých 30–50 let v průběhu 8. století př. Kr., což jen malý časový úsek v dějinách Judského království, přesto se jedná o jedinou svatyni, na níž je možné spatřit okolnosti vzniku uvnitř královské vojenské pevnosti, dochoval se posvátný okrsek se všemi jednotlivými částmi a je zde možné spatřit zánik svatyně v důsledku náboženských změn vedených z Jeruzaléma. Veškeré nálezy jsou kulticky čisté a nejsou v rozporu s anikonickým jahvistickým kultem. Ve svatyni bylo uctíváno pouze jedno božstvo symbolizované vždy jedinou stélou, která stávala ve velesvatyni (v každé vrstvě stála jen jedna stéla), a proto nepřichází v úvahu varianta, že by zde byli současně uctíváni Hospodin, Ašera a Baal.

Novější nálezy v oblasti judského kultu dokládají, že neexistovala přesná pravidla pro architektonickou podobu chrámů (srov. Arad a Moca), nebylo ustanoveno, jak měly vypadat velké obětní oltáře. To znamená, jakou měly mít velikost a zda měly mít rohy či nikoliv (srov. Arad, Moca a Beer Šeba). Podobně nebyl kladen důraz na formu, jakou byly svatyně, či oltáře odstaveny z provozu, zda úplným či částečným a případným zakonzervováním určitých částí svatyní a jejího vybavení (srov. Arad, Lakíš, Beer Šeba, Moca). Ačkoliv byla tato města pod královskou kontrolou, kultická místa měla podle všeho jakýsi druh autonomie, která v každém takovém místě dovolila vznik specifické podoby, která se v žádných dvou městech absolutně neshoduje.

Bádání v oblasti judského kultu není zdaleka uzavřeno, protože desítky archeologických projektů v dnešním Izraeli pravidelně přinášejí nové objevy, které je třeba zohlednit a využít k přehodnocení stávajících závěrů. Každý nový nález materiální kultury a jeho analýza posouvá stav bádání dále a pomáhá pochopit podobu judského kultu v době železné IIa, která je stále plná otázek.

Seznam použité literatury:

Monografie

AHARONI, Yohanan, *Lachish V: Investigation in Lachish; The Sanctuary and the Residency*. Tel Aviv, Gateway Publisher, 1975

AHARONI, Yohanan, *The Land of the Bible: A Historical Geography*. Revised and Enlarged Edition, Philadelphia: The Westminster Press, 1979

AHARONI, Yohanan, *Arad Inscriptions*. Jerusalem: The Israel Exploration Society, 1981

AHARONI, Yohanan, AHARONI, Miriam, *The archaeology of the land of Israel: From the prehistoric beginnings to the end of the First Temple period*. Philadelphia: Westminster Press, 1982

AHARONI, Yohanan, *The Archaeology of the Land of Israel*. Místo vydání neznámo: The Westminster Press, 1982

AHLSTRÖM, G. W. *Royal Administration and National Religion in Ancient Palestine*. Leiden: E. J. Brill, 1982

AMIRAN, Ruth, *Ancient Pottery of the Holy Land: from its beginnings in the neolithic period to the end of the iron age*. Jerusalem: Rutgers University Press, 1970

AMIRAN, Ruth, et alii, *Early Arad: The Chalcolithic Settlement and Early Bronze City I: First–Fifth Seasons of Excavations, 1962–1966*. Jerusalem: The Israel Exploration Society, 1978

AMIRAN, Ruth, ILAN, Ornit, HELCK, Wolfgang, *Arad: eine 5000 Jahre alte Stadt in der Wüste Negev, Israel*. Neumünster: Wachholtz Druck, 1992

AMIRAN, Ruth, ILAN, Ornit, *The Chalcolithic and Early Bronze Ib Settlements and the Early Bronze II City: Architecture and Town Planning. Sixth to Eighteenth Seasons of Excavations, 1971–1978, 1980–1984*. Jerusalem: The Israel Exploration Society, 1996

AMIRAN, Ruth, ILAN, Ornit, SEBANNE, Michael, (hebrejsky), *Arad: Ancient Arad – An Early Bronze Age on the Desert Fringe*. Tel Aviv: Hakibbutz Hameuchad Publishing House, 1997

- AVI-YONAH, Michael, (ed.), *Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. London: Prentice Hall Trade, 1978
- Bible. Písmo svaté Starého a Nového zákona. Podle ekumenického vydání z r. 1985.*
Praha: Ekumenická rada církví v ČSSR, 1989
- Biblia Hebraica Stuttgartensia que antea cooperantibus* A. Alt, O. Eißfeldt, P. Kahle ediderat R. Kittel. Fünfte edition, Cooperantibus H. P. Rüger; J. Ziegler. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1997
- BECKING, Bob, et alii, Karel, J., H., *Only One God? Monotheism in Ancient Israel and the Veneration of the Goddess Asherah*. London; New York, Sheffield Academic Press, 2001
- BEN-TOR, Amnon, *Archaeology of Ancient Israel*. New Haven and London: Yale University Press, 1992
- BLACK, Jeremy, GREEN, Anthony, *Bohové, démoni a symboly starověké Mezopotámie: ilustrovaný slovník*. Praha: VOLVOX GLOBATOR, 1999
- BLOCH-SMITH, Elizabeth: Assyrians Abet Israelite Cultic Reforms: Sennacherib and the Centralization of the Israelite Cult, in: SCHLOEN, J., David, *Exploring the Longue Durée*. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 2009, 35–44
- BUNIMOVITZ, Shlomo, FAUST, Avraham, Building Identity: The Four-Room House and the Israelite Mind, in: DEVER, William, G., GITIN, Seymour (eds.), *Symbiosis, Symbolism, and the Power of the Past: Canaan, Ancient Israel, and Their Neighbors from the Late Bronze Age through Roman Palestina*. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 2003, 411–423
- COOGAN, Michael, D., EXUM, Cheryl, J., STAGER, Lawrence, E., *Scripture and Other Artifacts: Essays on the Bible and Archaeology in Honor of Philip J. King*. Louisville, Kentucky: Westminster John Knox Press, 1994
- DEVER, William, G. *Recent Archaeological Discoveries and Biblical Research*. Seattle and London: University of Washington Press, 1990
- DEVER, William, G., Archaeology, Material Culture and the Early Monarchical Period in Israel, in: EDELMAN, Diana, Vikander (ed.), *The Fabric of History: Text, Artifact, and Israel's Past*. Sheffield: Sheffield Academic Press, 1991, 103–115

- DEVER, William G., *Did God Have a Wife? Archaeology and Folk Religion in Ancient Israel*. Cambridge: Wm. B. Eerdmans Publishing Co., 2005
- DEVER, William, G., *Kdo byli první Izraelci a odkud přišli?* Praha: Volvox Globator, 2010
- DEVER, William, G., *The Lives of Ordinary People in Ancient Israel: Where Archaeology and the Bible Intersect*. Wm. B. Eerdmans Publishing Co. Cambridge, 2012
- DIETRICH, Manfred, LORETZ, Oswald, *Jahwe und Seine Aschera: Anthropomorphes Kultbild in Mesopotamien, Ugarit und Israel – Das Biblische Bilderverbot*, Münster: Ugarit-Verlag, 1992
- DORSEY, David A., *The Roads and Highways of Ancient Israel*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1991
- DUŠEK Jan, et alii, *Jako pták v kleci. Epigrafické památky starověké Levanty. Starověké písemnictví Levanty, svazek V*. Praha: OIKOYMENH, 2013
- EDELMAN, Diana, *Cultic Sites and Complexes Beyond the Jerusalem Temple*, in: STAVRAKOPOULOU, Francesca, BARTON, John (eds.), *Religious diversity in Ancient Israel and Judah*. London: T&T Clark International, 2010, 82–104
- FINKELSTEIN, Israel, *The Archaeology of the Israelite Settlement*. Jerusalem: Israel Exploration Society, 1988
- FINKELSTEIN, Israel, MAZAR, Amihai, SCHMIDT, Brian, B. (ed.), *The Quest for the Historical Israel: Debating Archaeology and the History of early Israel*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2007
- FINKELSTEIN, Israel, *The Two Kingdoms: Israel and Judah*, in: SCHMIDT, Brian B. (ed.), *The Quest for the Historical Israel: Debating Archaeology and the History of Early Israel*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2007, 147–158
- FINKELSTEIN, Israel, *A Great United Monarchy? Archaeological and Historical Perspectives*, in: KRATZ, R. G., and SPIECKERMANN, H. (eds.), *One God, One Cult, One Nation: Archaeological and Biblical Perspectives*. BZAW 405. Berlin & New York: Walter de Gruyter, 2010, 169–199

- FINKELSTEIN, Israel, SILBERMAN, Neil, Asher, *Objevování Bible: Svatá Písma Izraele ve světle moderní archeologie*. Praha: Vyšehrad, 2010
- FINKELSTEIN, Israel, SILBERMAN, Neil, Asher, *David a Šalomoun: Počátky mesianismu ve světle moderní archeologie*. Praha: Vyšehrad, 2010
- FOHRER, Georg, SELLIN, Ernst, *Introduction to the Old Testament*. New York/Nashville: Abingdon Press, 1968
- FRITZ, Volkmar, *An Introduction to Biblical Archaeology*. Sheffield: JSOT Press, 1994
- GARFINKEL, Yosef, GANOR, Saar (eds.), *Khirbet Qeiyafa Vol. 1: Excavations Report 2007–2008*. Jerusalem: Israel Exploration Society, 2009
- GARFINKEL, Yosef, GANOR, Sa'ar, Cult in Khirbet Qeiyafa from the Iron Age IIa – Cult Rooms and Shrine Models (hebrejsky), in: AMIT, David, et alii (eds.), *New Studies in the Archaeology of Jerusalem and its Region Collected Papers Volume VI*. Jerusalem: Israel Antiquities Authority, The Hebrew University of Jerusalem, 2012
- GARFINKEL, Yosef, GANOR, Sa'ar, HASEL, Michael, *In The Footsteps of King David in the Ella Valley: Surprising Discoveries in Biblical Archaeology*, (hebrejsky), Sefer Ha-Sfarim, Tel Aviv, 2012
- GARFINKEL, Yosef, MUMCUOGLU, Madeleine, New Light on Solomon's Palace, the First Temple and the Second Temple According to a Building Model uncovered at Khirbet Qeiyafa, (hebrejsky), in: *Collection of Research Articles from the City of David Conference – Vol 14*. Jerusalem: Megalim, 2013
- GILBERT-PERETZ, Diana Ceramic Figurines, in: ARIEL, Donald, T., GROOT, Alon de, *QEDEM: City of David Excavations: Final Report IV: 1978–1985: Directed by Yigal Shiloh*. Jerusalem: The Institute of Archaeology the Hebrew University of Jerusalem, 1996, 29–41
- GITTLEN, Barry (ed.), M., *Sacred Time, Sacred Place: Archaeology and the Religion of Israel*. USA: Eisenbrauns, 2002
- GRABBE, Lester L., *Ancient Israel: What Do We Know and How Do We Know It?* London: T&T Clark, 2007

- GRATZ, reinherd, G., *Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments: Grundwissen der Bibelkritik*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2000
- GRAY, John, *I–II Kings*. London: SCM Press, 1964
- GRUTZ, Robert, *Chalices in Ancient Israel: Late Bronze Age and Iron Age*. misto a vydavatel: neuvvedeno, 2005
- HALPERN, Baruch, *From Gods to God: The Dynamics of Iron Age Cosmologies*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2009
- HERZOG, Israelite Sanctuaries at Arad and Beer-Sheba in: BIRAN, Avraham, *Temples and High Places in Biblical Times: Proceedings of the Colloquium*. Jerusalem: Jewish Institute of Religion, 1981, 120–122
- HERZOG, Ze'ev, The Beer-Sheba Valley: From Nomadism to Monarchy, in: FINKELSTEIN, Israel, NA'AMAN, Nadav (eds.), *From Nomadism to Monarchy: Archaeological & Historical Aspects of Early Israel*. Jerusalem: Israel Exploration Society, 1994
- HERZOG, Ze'ev. *Archaeology of the City: Urban Planning in Ancient Israel and Its Social Implications*. Tel Aviv: Emery and Claire Yass Archaeology Press, 1997
- HERZOG, Ze'ev, The Arad Fortresses (hebrejsky), in: AMIRAN, Ruth, ILAN, Ornit, SEBANNE, Michael, *Arad: Ancient Arad – An Early Bronze Age on the Desert Fringe* (hebrejsky). Tel Aviv: Hakibbutz Hameuchad Publishing House, 1997
- HERZOG, Ze'ev, Perspectives on Southern Israel's Cult Centralization: Arad and Beer-sheba, in: KRATZ, R. G., and SPIECKERMANN, H. (eds.), *One God, One Cult, One Nation: Archaeological and Biblical Perspectives*. BZAW 405. Berlin & New York: Walter de Gruyter, 2010, 169–199
- HERZOG, Ze'ev, SINGER–AVITZ, Lily, *Beer-Sheba III – The Early Iron IIA Enclosed Settlement and the Late Iron IIA–Iron IIB Cities* Tel Aviv: Eisenbrauns, 2016
- KALIMI, Isaac, RICHARDSON, Seth, *Sennacherib at the Gates of Jerusalem:*

- Story, History and Historiography*, Chicago: Brill, 2014
- KLETTNER, Raz, *The Judean Pillar-Figurines and the Archaeology of Asherah*. BAR 636. Oxford: TEMPVS REPARATVM, 1996
- KLETTNER, Raz, SAARELAINEN, Katri, Horses and Riders and Riders and Horses, in: RAINER, Albertz, et alii (eds.), *Family and Household Religion: Toward a Synthesis of Old Testament Studies, Archaeology, Epigraphy, and Cultural Studies*, Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 2014, 197–224
- LEMAIRE, André, *Inscriptions hébraïques, I: Les ostraca*. Paris: Editions du Cerf, 1977
- LOWERY, Richard, H., *The Reforming Kings, Cults and Society in First Temple Judah*, JSOT Press: Sheffield, 1991
- LUCKENBILL, David, Daniel, *The Annals of Sennacherib*. Chicago, Illinois: The University of Chicago Press, 1924
- NEÚSTUPNÝ, Evžen, *Metoda archeologie*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2007
- MAZAR, Amihai, The Debate over the Chronology of the Iron Age in the Southern Levant: Its History, the Current Situation, and a Suggested Resolution. in: LEVY, Thomas, E., HIGHAM, Thomas (eds.), *The Bible and Radiocarbon Dating: Archaeology, Text and Science*, London: Acumen Publishing, 2005, 15–30
- MAZAR, Amihai, Concluding Summary: Archaeology's Message, in: SCHMIDT, Brian B. (ed.), *The Quest for the Historical Israel: Debating Archaeology and the History of Early Israel*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2007, 189–195
- MAZAR, Amihai, *The Divided Monarchy: Comments on Some Archaeological Issues*, in: SCHMIDT, Brian B. (ed.), *The Quest for the Historical Israel: Debating Archaeology and the History of Early Israel*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2007, 159–179
- MAZAR, Amihai, The Patriarchs, Exodus, and Conquest Narratives in Light of Archaeology, in: SCHMIDT, Brian B. (ed.), *The Quest for the Historical Israel: Debating Archaeology and the History of Early Israel*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2007, 57–65

- MAZAR, Amihai, The Search for David and Solomon: An Archaeological Perspective, in: SCHMIDT, Brian B. (ed.), *The Quest for the Historical Israel: Debating Archaeology and the History of Early Israel*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2007, 117–139
- MAZAR, Amihai, *Archaeology of the Land of the Bible: 10,000–586 B.C.E.* New Haven and London: Yale University Press, 2009
- MAZAR, Eilat, Archaeological Evidence for „the Cows of the Bashan Who are in the Mountains of Samaria.“ in: *Festschrift Reuben R. Hecht*. Jerusalem: Koren, 1979, 151–156
- MESHEL, Ze'ev, GOREN, Avner, Architecture, Plan and Phases, in: MESHEL, Ze'ev, *Kuntillet 'Ajrud (Horvat Teman): An Iron Age II Religious Site on the Judean-Sinai Border*. Jerusalem: Israel Exploration Society, 2012
- METTINGER, Tryggve, N., D., Cult Image or Aniconism in the First Temple? in: AMIT, Yairah, et alii (eds.), *Essays on Ancient Israel in Its Near Eastern Context: A tribute to Nadav Na'aman*. USA: Eisenbrauns, 2006, 273–296
- MILEVSKI, Ianir, Local Exchange in the Southern Levant during the Early Bronze Age: a Political economy viewpoint, in: *Antiguo Oriente: Cuadernos del Centro de Estudios de Historia del Antiguo Oriente* (7), 2009, 124–159
- MILLARD, Alan, *The Eponyms of the Assyrian Empire 910–612 BC*, vol. 2, (SAAS II), Helsinki: Helsinki University Press, 1994
- MOULIS, David Rafael Tel Arad – lokalita s dochovanou judskou svatyní z doby železné. In Pecha, Lukáš a kol., *Materiální a duchovní kultura Východu v proměnách času*. Plzeň: Západočeská univerzita, 2012, 57–65
- MÜNNICH, Maciej, The Cult of Bronze Serpents in Ancient Canaan and Israel, in: SCHWARTZ, Baruch J., MELAMED, Abraham, SHEMESH, Aharon (eds.), *IGGUD – Selected Essays in Jewish Studies*, vol. 1. Jerusalem: World Union of Jewish Studies, 2008, 39–56
- MYNÁŘOVÁ, Jana, et alii, *Poskytni králi výmluvná slova. Korespondence starověké Levanty*. Starověké písemnictví Levanty, svazek III. Praha: OIKOYMENH, 2013.

- NA'AMAN, Nadav The 'Conquest of Canaan' in the Book of Joshua and in History, in: FINKELSTEIN, Israel, NA'AMAN, Nadav (eds.) *From Nomadism to Monarchy. Archaeological and Historical Aspects of Early Israel*, Jerusalem: Biblical Archaeology Society, 1994, 218–281
- NEWMAN, Ja'a kov, SIVAN Gavri'el, *Judaismus od A do Z: Slovník pojmů a termínů*. Praha: Sefer, 1998
- NIEHR, Herbert, 'Israelite' Religion and 'Canaanite' Religion, in: STAVRAKOPOULOU, Francesca, BARTON, John (eds.), *Religious diversity in Ancient Israel and Judah*. London: T&T Clark International, 2010, 23–37
- NOTH, Martin, *Überlieferungsgeschichtliche Studien: Die sammelnden und bearbeitenden Geschichtswerke im Alten Testament*, Tübingen: Max Niemeyer, 1967
- NOVÁKOVÁ, Nea, PECHA, Lukáš, RAHMAN, Furat, *Dějiny Mezopotámie*. Praha, Karolinum, 1998
- PEČÍRKOVÁ, Jana, *Asýrie: od městského státu k říši*. Praha: Academia, 2000
- PETRIE, Flinders, *Gerar*. London: British School of Archaeology in Egypt, 1928
- PROSECKÝ, Jiří (ed.), *Encyklopedie starověkého Předního východu*. Praha: Libri, 1999
- PROSECKÝ, Jiří, et alii, *Encyklopedie mytologie starověkého Předního východu*. Praha: Libri, 2003
- SCHMID, *Literaturgeschichte des Alten Testaments: Eine Einführung*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2008
- SLÁMA, Petr, *Nové teologie Starého zákona a dějiny*. Praha: Vyšehrad 2013
- SMELIK, Klaas, A. D., *Writings from Ancient Israel: A Handbook of Historical and Religious Documents*. Louisville, Kentucky: Westminster/John Knox Press, 1992
- STERN, Ephraim (ed.), *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations on the Holy Land*. Jerusalem: Israel Exploration Society & Carta, 1993

UEHLINGER, Christoph, Anthropomorphic Cult Statuary in Iron Age Palestine and the Search for Yahweh's Cult Images. In: TOORN, Karel van der, *The Image and the Book Iconic Cults, Aniconism, and the Rise of Book Religion in Israel and the Ancient Near East*. Leuven: Peeters, 1997

UEHLINGER, Othmar, Keel, Christoph, *Gods, Goddesses, and Images of God in Ancient Israel*. Minneapolis: Fortress Press, 1998

UEHLINGER, Christoph, Was there a Cult Reform under King Josiah? The Case for a Well-Founded Minimum, in: GRABBE, Lester, L., (ed.), *Good Kings and Bad Kings, Library of Hebrew Bible/Old Testament Studies*, European Seminar in Historical Methodology 5, JSOT.S 393, London, 2005, 279–316

USSISHKIN, David, Synopsis of Stratigraphical, Chronological, and Historical Issues, in: *Lachish*, Volume I, chapter 3, Tel Aviv: Emery and Claire Yass Publications in Archaeology, 2004, 50–122

VAUGHN, Andrew, G., *Theology, History, and Archaeology in the Chronicler's Account of Hezekiah*. Atlanta, Georgia: Scholars Press, 1999

VON RAD, Gerhard, Problem of the Hexateuch and Other Essays, in: DICKEN, E. W. Trueman, *The Deuteronomistic Theology of History in I and II Kings*. Edinburgh: Oliver & Boyd, 1947, 205–221

YOUNG, Robb, Andrew, *Hezekiah in History and Tradition*. Leiden – Boston: Brill, 2012

ZEVIT, Ziony, *The Religions of Ancient Israel: A Synthesis of Parallaxic Approaches*. Místo vydání neznámo: Continuum, 2003

Kvalifikační práce

CUSHMAN, Beverly, White, *Text and Architecture: The Deuteronomistic Theology of Space of the "Solomonic Temple"*. Disertační práce, Graduate School of Vanderbilt University, Nashville, Tennessee, 1999

DA SILVA, Jorge Luiz, *The implications of the Arad temple for the question of dating P*. Diplomová práce, Andrews University, Michigan, 1992

HEGER, Paul, *The Development of the Incense Cult in Israel*. Disertační práce, The University of Toronto, Toronto, 1996

HOLLAND, Thomas, A., *A Typological and Archaeological Study of Human and Animal Representations in the Plastic Art of Palestine*. Disertační práce, Oxford University, 1975

KARASARIDIS, Anestis, *Nálezy v Aradu a Beerševě jako archeologický doklad náboženských reforem judských králů*. Bakalářská diplomová práce, Masarykova univerzita v Brně, Brno, 2013

LEE, Young, S., *Israelite Local Shrines and the Deuteronomic Mandate of a Central Sanctuary*. Disertační práce, Dallas Theological Seminary, Dallas, 2004

Články

AHARONI, Yohanan, AMIRAN, Ruth, *A New Scheme for the Sub-division of the Iron Age in Palestine*, in: *IEJ* 8 (1958), 171–84

AHARONI, Yohanan, AMIRAN, Ruth, *Excavations at Tel Arad: Preliminary Report on the First Season, 1962*, in: *IEJ* 14 (1964), 131–147

AHARONI, Yohanan, *Hebrew Ostraca from Tel Arad*, in: *IEJ* 16 (1966), 1–7

AHARONI, Yohanan, *Excavations at Tel Arad: Preliminary Report on the Second Season, 1963*, in: *IEJ* 17 (1967), 233–249

AHARONI, Yohanan, AMIRAN, Ruth, AHARONI, Miriam, *Arad*, in: STERN, Ephraim (editor), *The New encyclopedia of archaeological excavations in the Holy Land*. Jerusalem: Israel Exploration Society & Carta, 1993, 75–87

AHARONI, Yohanan, *Arad: Its Inscriptions and Temple*, in: *BA* XXXI (1968), 2–32

AHARONI, Yohanan, *Three Hebrew Ostraca from Arad*, in: *BASOR* 197 (1970), 16–42

AHARONI, Yohanan, *Excavations at Tel Beer-sheba*, in: *BA* XXXV (1972), 111–127

AHARONI, Yohanan, *The Horned Altar of Beer-sheba*, in: *BA* 37 (1974), 2–6

AHARONI, Yohanan, *Nothing Early and Nothing Late: Re-Writing Israel's Conquest*, in: *BA* XXXIX (1976), 55–76

- AHLSTRÖM, Gösta, Werner, An archaeological picture of Iron Age religions in ancient Palestine, in: *SO*, 55 (1984), 117–145
- AMIRAN, Ruth, A Cult Stele from Arad, in: *IEJ* 22 (1972), 86–88
- ANTALÍK, Dalibor, Jahve a jeho paredros v náboženství předexilního Izraele, in: *RELIGIO* 4 (1996), 127–138
- BOARETTO, Elisabetta, et alii, Dating the Iron Age I/II Transition in Israel: First Intercomparison Results, in: *Radiocarbon* 47 (2005), 39–55
- BOROWSKI, Oded, Hezekiah's Reforms and the Revolt Against Assyria, in: *BA* 58 (1995), 148–155
- CAMPBELL, Jackson, The Renaissance of Iron Age Arad, in: *BA* 40 (1977), 34–37
- COHEN, Rudolph, YISRAEL, Yigal, The Iron Age Fortresses at En Haseva, in: *BA* 58 (1995), 223–235
- ČAPEK, Filip, Judské království doby železné IIa znovu na scéně? in: *TREF* XVII (2011), 5–32
- ČAPEK, Filip, Azeka 2012 Nový archeologický výzkum v západní Šefele za české účasti, in: *Nový Orient* 67:3 (2012), 14–17
- DEUTSCH, Robert, MILLARD, Alan, Ten Unpublished West Semitic Bronze Weights, in: DEUTSCH, Robert, ZISSU, Boaz (eds.), *The Israel Numismatic Journal: Studies in Memory of Dan Barag* 18 (2014), 15–26
- DEVER, William, G., Archaeology Asherah, Consort of Yahweh? New Evidence from Kuntilet 'Ajrûd, in: *BASOR* 255 (1984), 21–37
- DEVER, William, G., Archaeology, Ideology, and the Quest for an "Ancient" or "Biblical Israel", in: *NEA* 61 (1998), 39–52
- FAUST, Avraham, BUNIMOVITZ, Shlomo, The Four Room House: Embodying Iron Age Israelite Society, in: *NEA* 66 (2003), 22–31
- FAUST, Avraham, The Archaeology of the Israelite Cult: Questioning the Consensus, in: *BASOR* 360 (2010), 23–35

- FINKELSTEIN, Israel, The Archaeology of the United Monarchy: an Alternative View, in: *Levant* XXVII (1996), 177–187
- FINKELSTEIN, Israel, SILBERMAN, Neil Asher, Temple and Dynasty: Hezekiah, the Remaking of Judah and the Rise of the Pan-Israelite Ideology, in: *JSOT* 30 (2006), 259–285
- FINKELSTEIN, Israel, The Sheshonq I Campaign and the 8th Century BCE Earthquake-More on the Archaeology and History of the South in the Iron I–IIA, in *TA* 22 (2006), 18–42
- FOWLER, Mervyn, D., „BA“ Guide to Artifacts: Excavated Incense Burners, in: *BA* 47 (1984), 183–186
- FRIED, Lisbeth, S., The High Places (Bāmôt) and the Reforms of Hezekiah and Josiah: An Archaeological Investigation, in *JAOS* 122 (2002), 437–465
- GARFINKEL, Yosef, GANOR, Saar, Khirbet Qeiyafa: Sha’arayim, in *JHS* 8 (2008), 2–10
- GILBOA, Ayelet, SHARON, Ilan, ZORN, Jeffrey, Dor and Iron Age Chronology: Scarabs, Ceramic Sequence and ¹⁴C, in: *TA* 31 (2004), 32–59
- GILMOUR, Garth, An Iron Age II Pictorial Inscription from Jerusalem Illustrating Yahweh and Asherah, in *PEQ* 141 (2009), 87–103
- GRAESSER, Carl, F., Standing Stones in Ancient Palestine, in: *BA* 35 (1972), 33–63
- HELLER, Jan, Zápás Izraele s náboženskými představami jeho okolí, in: *RELIGIO* 8 (2000), 87–95
- HERZOG, Ze’ev, Broadroom and Longroom House Types, in: *TA* 7 (1980), 82–89
- HERZOG, Ze’ev, AHARONI, Miriam, RAINEY, Anson, F., MOSHKOVITZ, Shmuel, The Israelite Fortress at Arad, in: *BASOR* 254 (1984), 1–34.
- HERZOG, Ze’ev, The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report, in: *TA* 29 (2002), 3–109

- HERZOG, Ze'ev, SINGER–AVITZ, Lily, Redefining the Centre: The Emergence of State in Judah, in: *TA* 31 (2004), 209–244
- HORN, Siegfried H., Did Sennacherib Campaign Once or Twice Against Hezekiah?, in: *AUSS* 4 (1966), 1–28
- ILAN, Ornit, SEBBANE, Michael, The Iron Age Water System at Tel Arad (hebrejsky), in: *EI* 25 (1996), 31–40
- JACOBS, Paul F., BOROWSKI, Oded, Notes and News: Tell Halif, 1992 in: *IEJ* 43 (1993), 66–70
- KISILEVITZ, Shua, Kultické nálezy z doby železné z archeologického výzkumu v Moce (hebrejsky), in: *NSAJR* (hebrejsky). 7 (2013), 38–46
- KISILEVITZ, Shua, The Iron IIA Judahite Temple at Tel Moza, in: *TA* 42 (2015), 147–164
- KLETTER, Raz, SAARLAINEN, Katri, WEKSLER–BDOLAH, Shlomit, Recently Discovered Iron Age Lion Figurines from Jerusalem, in: *CEHAO* 12 (2014), 39–62
- LORETZ, Oswald, Gottcs Thron in Tempel und Himmel nach Psalm II. Von der altorientalischen zur biblischen Tempeltheologie", in: *UF* 26 (1994), 245–270
- MANDELL, Alice, "I Bless you to YHWH and His Asherah" – Writing and Performativity at Kuntillet 'Ajrud, in: *Maarav* 19:1–2 (2010), 131–162.
- MAZAR, Benjamin, The Sanctuary of Arad and the Family of Hobab the Kenite, in: *JNES* 24 (1965), 297–303
- MAZAR, Amihai, NETZER, Ehud, On the Israelite Fortress at Arad, in: *BASOR* 263 (1986), 87–91
- MAZAR, Amihai, The Iron Age Debate: Is the Gap Narrowing? Another Viewpoint, in: *NEA* 74:2 (2011), 105–111
- MOULIS, David Rafael, Judské „venkovské“ svatyně doby železné: Arad, Beer Ševa, Lakíš, in: *NO* 66:4 (2011), 41–44

- MOULIS, Chizkijášova reforma? Archeologické doklady kultických změn v 8. století př. Kr. In *SaT*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Evangelická teologická fakulta, (2015), 33–42
- NA'AMAN, Nadav, Sennacherib's "Letter to God" on His Campaign to Judah, in *BASOR* 214 (1974), 25–39
- NA'AMAN, Nadav, Sennacherib's Campaign to Judah and the Date of the LMLK Stamps, in: *VT* 29 (1979), 61–86
- NA'AMAN, Nadav, Arad in the Topographical list of Shishak, in *TA* 12 (1985), 91–92
- NA'AMAN, Nadav, The Debated Historicity of Hezekiah's Reform in the Light of Historical and Archaeological Research, in: *ZAW* 107, (1995), 179–195
- NA'AMAN, Nadav, No Anthropomorphic Graven Images: Notes on the Assumed Anthropomorphic Cult Statues in the Temples of YHWH in the Pre-Exilic Period, in *UF* 31 (1999), 391–415
- NA'AMAN, Nadav, The Abandonment of Cult Places in the Kingdoms of Israel and Judah as Acts of Cult Reform, in: *UF* 34 (2002), 585–602
- NA'AMAN, Nadav, SHAARAIM – The Gateway to the Kingdom of Judah, in: *JHS* 8 (2008), 2–5
- NEÚSTUPNÝ, Evžen, Vymezení archeologie. In: Kuna, M. (ed.), *Pravěký svět a jeho poznání – Archeologie pravěkých Čech 1*. Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2007 11–22. Dostupné na: <http://www.kar.zcu.cz/texty.php>
- PAZ, Yitzhak, MILEVSKI, Ianir, GETZOV, Nimrod, Sound-Track of the 'Sacred Marriage'? Newly Discovered Cultic Scene in Seal Impression, in: *UF* 44 (2013), 243–259
- ROLLSTON, Chrostopher, A., The Rise of Monotheism in Ancient Israel: Biblical and Epigraphic Evidence, in: *SCJ* 6 (2003), 95–115
- SCURLOCK, Joann, The Techniques of the Sacrifice of Animals in Ancient Israel and Ancient Mesopotamia: New Insights through Comparison, part 2, in: *AUSS* 44:2 (2006), 241–264

SHEA, William, H., The Khirbet el-Qom Tomb Inscription Again, in: *VT* 40 (1990), 110–116

SHEA, William, H., Sennacherib's Second Palestinian Campaign, in: *JBL* 104 (1985), 401–418

ŠAŠKOVÁ, Kateřina, Asyrský korunní princ, in: *Acta Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni* (2009), 54–74

TAYLOR, Glen, J., Was Yahweh Worshipped as the Sun?, in: *BAR* 20/3 (1994), 53–61.

THAREANI-SUSSELY, Yifat, The 'Archaeology of the Days of Manasseh' Reconsidered in the Light of Evidence from the Beersheba Valley, in: *Palestine Exploration Quarterly* 139 (2007), 69–77

USSISHKIN, David, The Date of the Judean Shrine at Arad, in *IEJ* 38 (1988), 142–157

ZEVIT, Ziony, The Khirbet el-Qom Inscription Mentioning a Goddess, in: *BASOR* 255 (1984), 39–47

Slovníky

BLACK, Jeremy, GEORGE, Andrew, POSTGATE, Nicholas (eds.) *A Concise Dictionary of Akkadian*. 2nd corrected printing, Weisbaden: Harrassowitz Verlag, 2007

PÍPAL, Blahoslav *Hebrejsko-český slovník ke Starému zákonu*. Praha: Kalich, 2006

Internetové zdroje

EUSEBIUS Z CAESAREJE, *Onomasticon*. [online]. Citováno dne 4. 7. 2016. URL: http://www.tertullian.org/fathers/eusebius_onomasticon_02_trans.htm

HÉRODOTOS, Dějiny. [online]. Citováno dne 24. 6. 2014. URL: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0126:book=2:chapter=141>

Israel Antiquities Authority, *Shrine Dating to the First Temple Period was Exposed In Excavations of the Israel Antiquities Authority in the Tel Lachish National Park* [online]. Citováno dne 28. 12. 2016. URL: http://www.antiquities.org.il/article_eng.aspx?sec_id=25&subj_id=240&id=4221

Israel Antiquities Authority, *King David's Palace was Uncovered in the Judean Shephelah* [online]. Citováno dne 22. 1. 2017. URL: http://www.antiquities.org.il/article_eng.aspx?sec_id=25&subj_id=240&id=2013

Israel Museum Jerusalem [online]. Citováno dne 18. 1. 2013. URL: <http://www.imj.org.il/Imagine/galleries/viewItemE.asp?case=3&srm=Life%20in%20Biblical%20Times&itemNum=374114>

Khirbet Qeiyafa Archaeological Project: The 2012–2013 Excavation Seasons – A summary of the entire project and The 2010 Excavation Season [online]. Citováno dne 20. 2. 2014 URL: <http://qeiyafa.huji.ac.il/reports.asp>

ORNAN, Tallay, *A Dusty Mirror: The Paintings of Kuntillet 'Ajrud and the Lost Palace of Samaria*. Paper Read at the ISIoT Conference, 6 August 2013 [online]. Citováno dne: 1. 2. 2017. URL: https://www.academia.edu/19432204/A_Dusty_Mirror_The_Paintings_of_Kuntillet_Ajrud_and_the_Lost_Palace_of_Samaria_Paper_Read_at_the_ISIoT_Conference_6_August_2013

Internetové články

Arad, Ze'ev Herzog, Miriam Aharoni, and Anson F. Rainey, *BAR 13:02, Mar/Apr 1987: An Ancient Israelite Fortress with a Temple to Yahweh* [online]. The Center for Online Judaic Studies. Citováno dne 25.1.2014 URL: http://cojs.org/cojswiki/Arad,_Ze'ev_Herzog,_Miriam_Aharoni,_and_Anson_F._Rainey,_BAR_13:02,_Mar/Apr_1987

Bible History Daily, *Searching for the Temple of King Solomon*. [online]. Citováno dne 19. 1. 2014. URL: <http://www.biblicalarchaeology.org/daily/biblical-sites-places/temple-at-jerusalem/searching-for-the-temple-of-king-solomon/>

GERTOUX, Gerard, *Dating the Sennacherib's Campaign to Judah, Scientific Approach to an Absolute Chronology through Synchronism Dated by Astronomy* [online]. Citováno dne 24. 6. 2014. URL: https://www.academia.edu/2926387/Dating_the_Sennacheribs_Campaign_to_Judah

E-mailová korespondence

E-mailová korespondence s prof. Ze'evem Herzogem (Univerzita Tel Aviv), 17. 2. 2014

E-mailová korespondence s Shuou Kisilevitz, M.A. (Izraelský úřad pro starožitnosti a Hebrejská univerzita v Jeruzalémě), 27. 10. 2013

E-mailová korespondence s prof. Ze'evem Herzogem (Univerzita Tel Aviv), 13. 5. 2013

E-mailová korespondence s prof. Ze'evem Herzogem (Univerzita Tel Aviv), 8. 5. 2013

E-mailová korespondence s dr. Razem Kletterem (Univerzita Helsinky), 28. 2. 2014

E-mailová korespondence s Mgr. Kateřinou Šaškovou, Th.D. (Západočeská univerzita v plzni), 9. 6. 2014

Přednášky

BEN AMI, Doron. David and Solomon and the United Monarchy: Archaeology and the Biblical Narrative. Přednáška. Jeruzalém: Hebrejská univerzita v Jeruzalémě, 4. 6. 2013

GARFINKEL, Yosef. *The Davidic Kingdom in Light of the Finds at Khirbet Qeiyafa*. Přednáška. Praha: Evangelická teologická fakulta UK, 27. 10. 2011

KOCH, Ido. The Goddess of the Lowland: Overview and Synthesis. Přednáška. Kibuc Gal'on, Izrael, 16. 8. 2014

KOCH, Ido, LIPSCHITS, Oded. Přednáška v Kibucu Gal'on, Izrael, 25. 7. 2016

Osobní rozhovor

HERZOG, Ze'ev, Osobní rozhovor. Telavivská univerzita, Izrael. 17. 5. 2016

Zkratky:

AUSS – Andrews University Seminary Studies
BA – The Biblical Archaeologist
BAR – British Archaeological Reports
BASOR – The Bulletin of the American Schools of Oriental Research
BZAW – Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft
CAHEO – Cuadernos del Centro de Estudios de Historia del Antiguo Oriente
ČEP – Český ekumenický překlad
ČSP – Český studijní překlad
EI – The Eretz-Israel
IEJ – The Israel Exploration Journal
JAOS – The Journal of the American Oriental Society
JBL – The Journal of Biblical Literature
JNES – The Journal of Near Eastern Studies
JSOT – The Journal for the Study of the Old Testament
NEA – Near Eastern Archaeology
NO – Nový Orient
NSAJR – New Studies in the Archaeology of Jerusalem and Its Region
PEQ – The Palestine Exploration Quarterly
RELIGIO – Religio: Revue pro religionistiku
SAAS – State Archives of Assyria Studies
SaT – Studie a texty Evangelické teologické fakulty
SCJ – Stone-Campbell Journal
SO – Studia Orientalia
TA – Tel Aviv
TREF – Teologická Reflexe
UF – Ugarit-Forschungen
VT – Vetus Testamentum
ZAW – Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft

Zkratky biblických knih podle ČEP

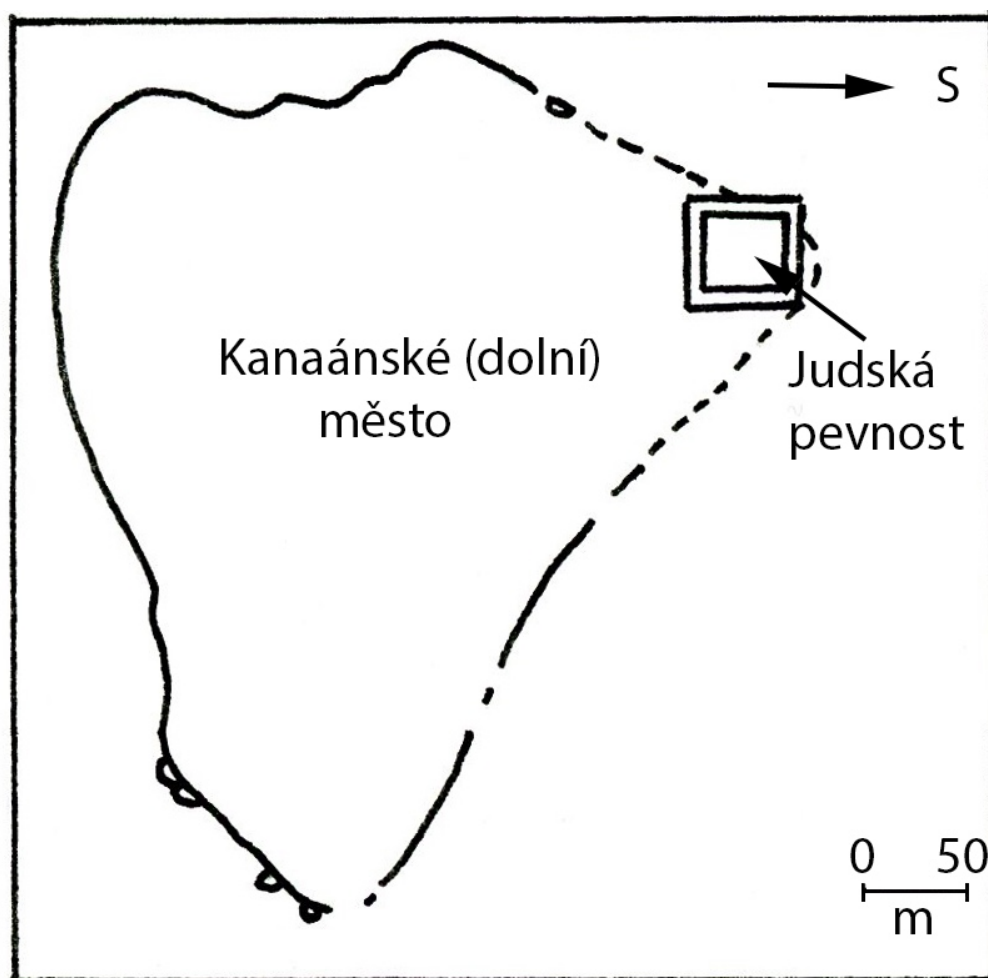
Přílohy

Číslo 1: Chronologie kanaánského osídlení Aradu

Období př. Kr.	Kanaán	Arad – vrstva	Egypt	Mezopotámie
4000	chalkolit	V	Nekádská kultura I	Obejdská kultura
3900				Urucká kult.
3800				
3700				
3600				
3500				
3400	mladší doba bronzová I	opuštění města	Nekádská kultura II	
3300				
3200				
3100	mladší doba bronzová II	IV	0. dynastie	Džemdetnasrská kultura
3000				
2900				Ranědynastické období I
2800				
2700				
2600	mladší doba bronzová III	I	Ranědynastické období II	
2500				Ranědynastické období III
2400				
2300			3.–6. dynastie	Akkadské období
2200				
2100				

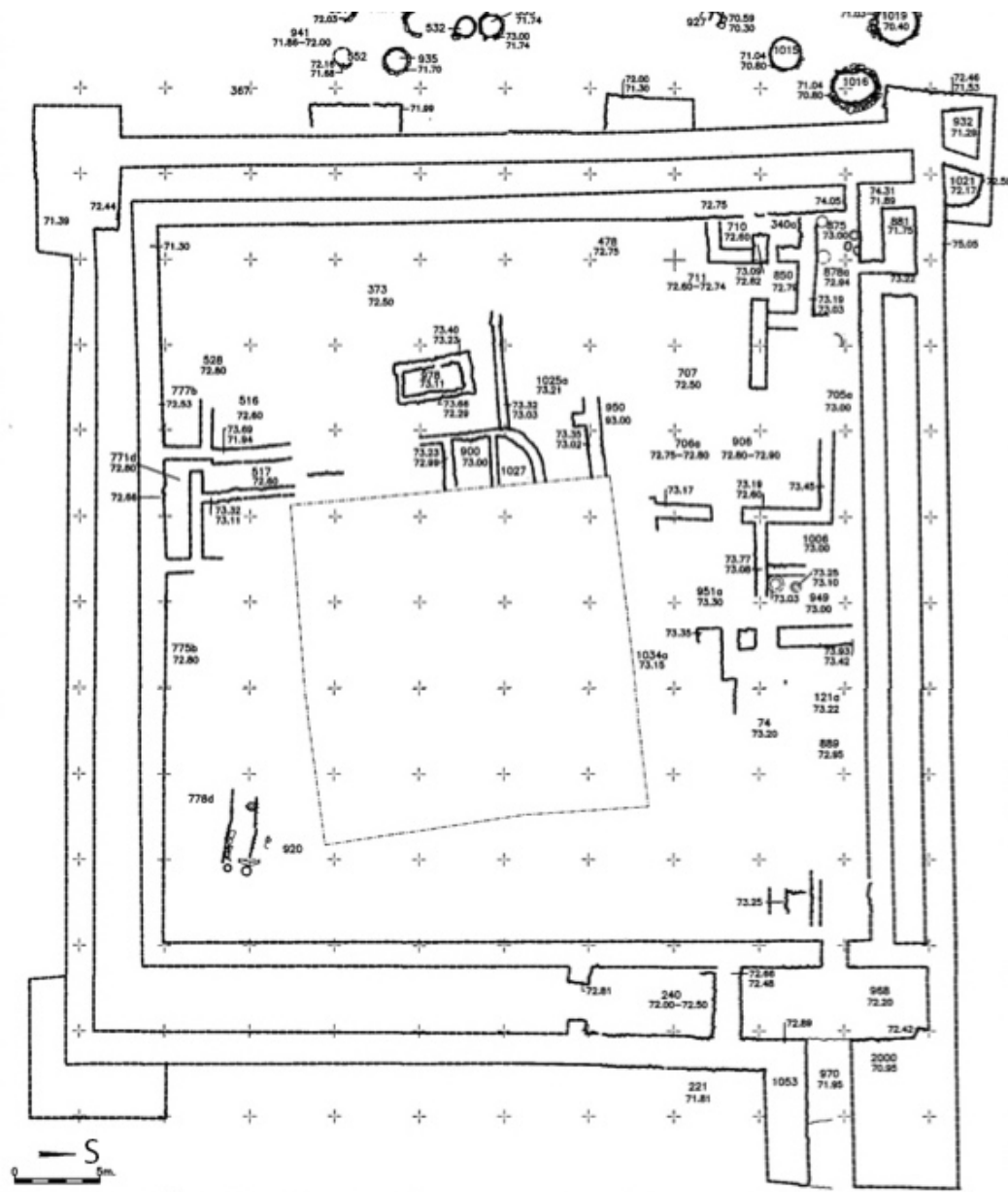
Překlad z HERZOG, *The Arad Fortresses* (hebrejsky), 29.

Číslo 2: Srovnání velikosti původního kanaánského osídlení s pozdější judskou pevností v době železné II

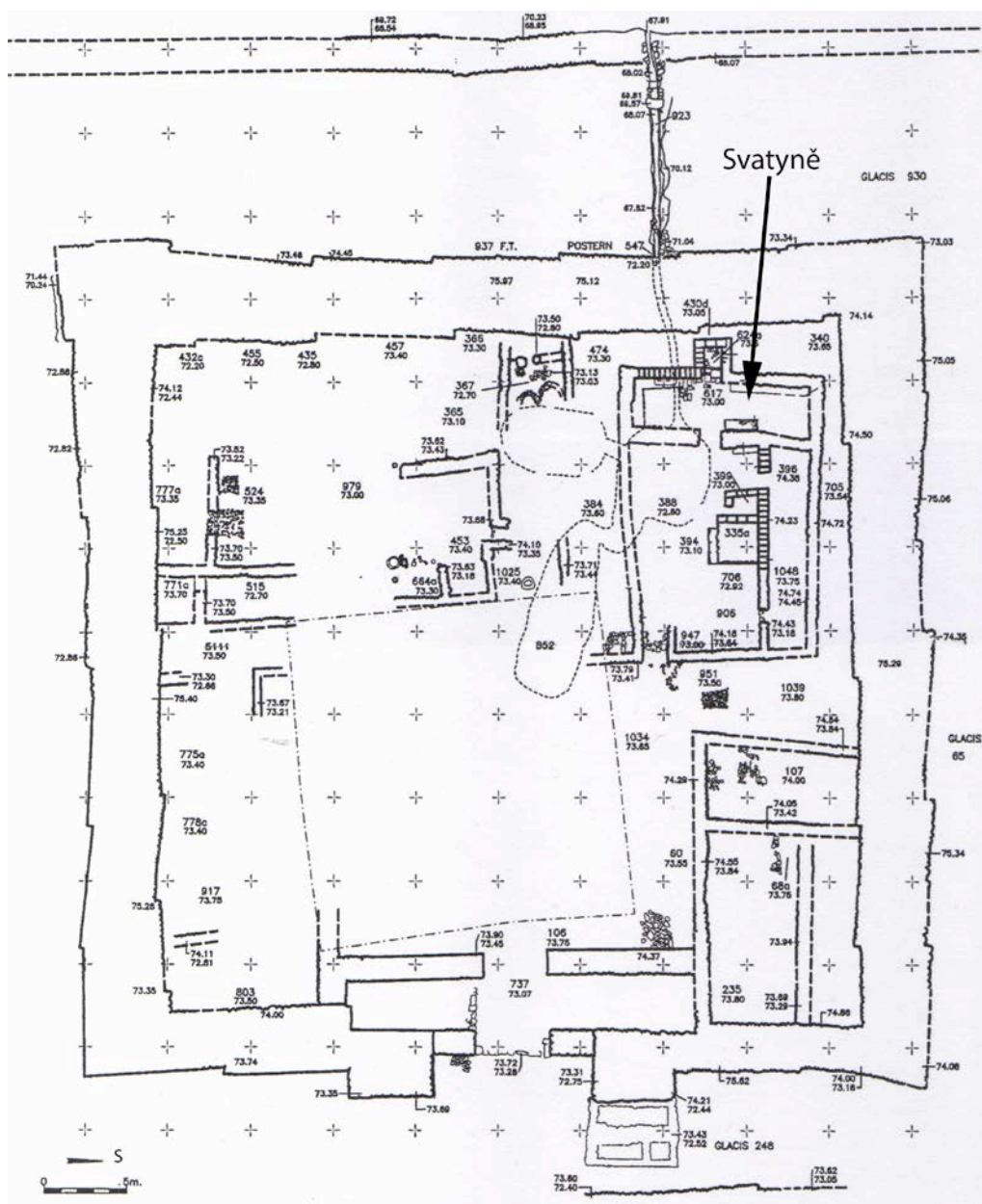
Kresba: autor. Podle HERZOG, *The Arad Fortresses* (hebrejsky), 24.

Číslo 3: Judská pevnost ve vrstvě XI

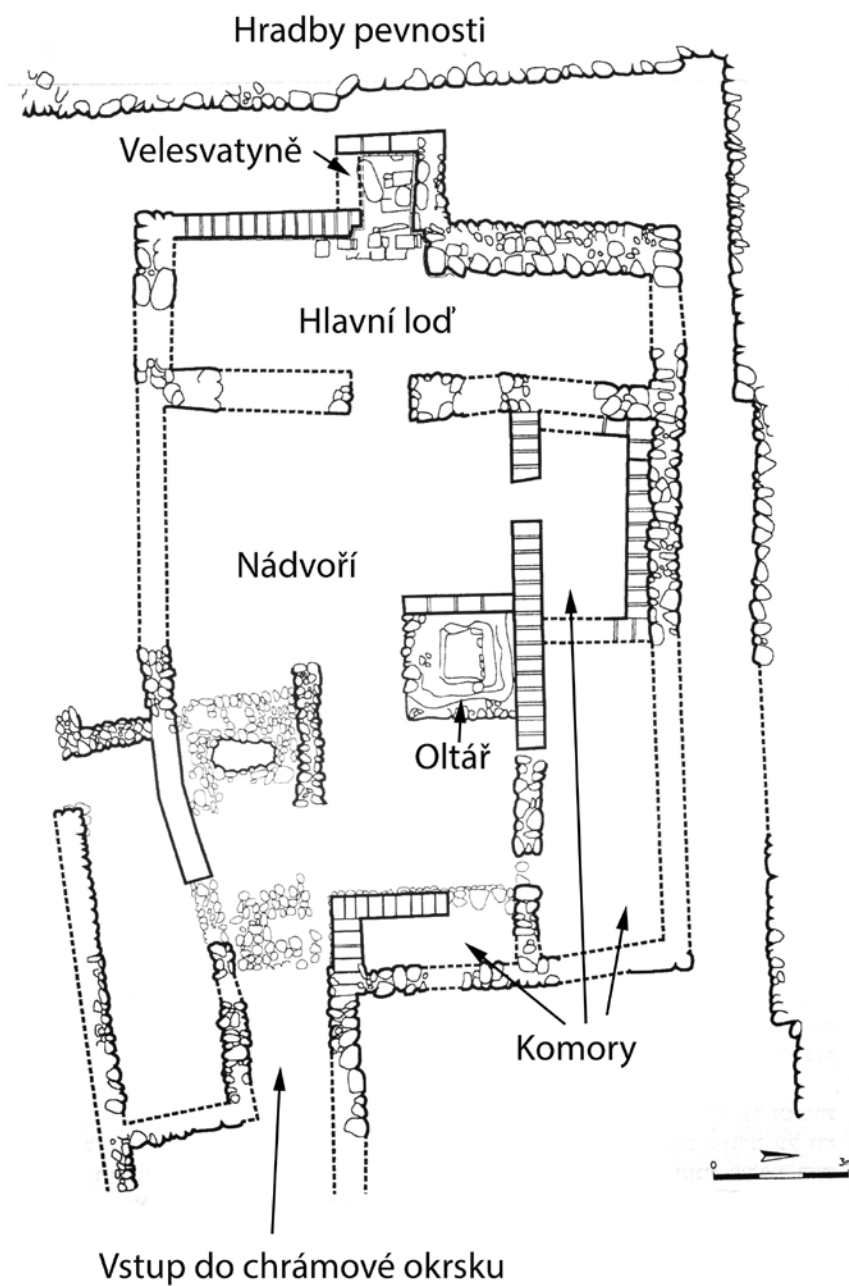
HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 22–23.

Číslo 4: Judská pevnost se svatyní ve vrstvě X

HERZOG, *The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report*, 28–29.

Číslo 7: Jednotlivé části svatyně (vrstva IX)

Podle HERZOG, *The Arad Fortresses* (hebrejsky), 201.